
ધી “સૂર્યપ્રકાશ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પટેલ મૂળચંદલાલ ત્રિકમલાલે છાપ્યું.
૬૦ પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

અમારા તરફથી નવ તત્ત્વ પ્રકરણ સાર્થક છપાયે ગારેક માસ થયા. તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે દંડક પ્રકરણ તથા જંબુદ્વીપ સંગ્રહણી પ્રકરણ શ્રી પરમાત્માની કૃપાથી અમારી ગ્રંથમાળાના ૫૭ મા મણકા તરિકે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં અમને હર્ષ થાય છે.

આ ગ્રંથ પણ શ્રી સિનોર નિવાસી માસ્તર ચંદુલાલ નહાનચંદ પાસે 'નવ તત્ત્વ'ની શૈલીએ લખાવવામાં આવ્યો છે તેથી તે પણ સંક્ષેપરૂપિ અને વિસ્તારરૂપિ ઉભય પ્રકારના અધિકારીઓને ઉપયોગી થઇ પરશે, એવી અમારી ધારણા છે.

દંડક પ્રકરણમાં ૨૪ જીવલેદને ૨૪ દંડક તરીકે ઓળખાવીને તે પ્રત્યેક જીવલેદ રૂપ દંડકમાં શરીર અવગાહના આદિ ૨૪ દ્વારનો (૨૪ વસ્તુનો) સંગ્રહ દર્શાવ્યો છે. ૨૪ જીવલેદને ૨૪ દંડક શબ્દથી ઓળખવાનું પ્રયોજન દંડકની પીઠિકામાં જ કહ્યું છે. જીવ અને કર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં અનેક સ્થાને જે ૨૪ દંડકમાં અનેક દ્વારો સમજાવેલાં છે તેનાજ સંક્ષિપ્ત ઉદ્ધાર રૂપ આ દંડક પ્રકરણની રચના છે. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞિ (શ્રી ભગવતીજી) સૂત્રમાં તથા શ્રી પ્રજ્ઞાપનાજી સૂત્રમાં ઘણાજ ભાગ એ ૨૪ દંડકોના સ્વરૂપથી વ્યાસ છે, અને તે અનુસારજ આ પ્રકરણમાં ૨૪ દંડકો કહ્યા છે. વર્તમાન સમયના અભ્યાસક્રમમાં જે ૪ લઘુ પ્રકરણો આલે છે, તેમાંનું આ ૩ જું પ્રકરણ ગણાય છે. મોટાં પ્રકરણો જૂહતસંગ્રહણી આદિ તથા તેથી આગળના મોટા ગ્રંથો અને સિદ્ધાન્તો સમજવાને આ લઘુ દંડક પ્રકરણ એટલું બધું ઉપયોગી છે કે તેનો પગલે પગલે બપ પડે છે. જૂહતસંગ્રહણી મોટા પ્રકરણના અભ્યાસ પહેલાં તેનાજ

સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપવાળું આ લઘુ પ્રકરણ જો લાણવામાં આવે તો તે
૫૦ સંગ્રહણીનો અભ્યાસ પણ સુગમ થાય છે.

જૈન દર્શનમાં ખગોળ અને ભૂગોળનું જે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું
છે, તેમાં જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી પ્રકરણ જૈન દર્શનની ભૂગોળનોજ
એક અંશ છે. શ્રી જૈન સિદ્ધાન્તોમાં સર્વજોએ ભૂગોળાન્તર્ગત
જે અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રો કહ્યા છે, તેમાં સર્વથી
પહેલા અને સર્વના મધ્ય ભાગમાં આવેલ જંબૂદ્વીપ નામના
પહેલા દ્વીપ જંબૂદ્વીપમાંના ૧૦ મુખ્ય અને શાશ્વત્
પદાર્થોનું ૧ લઘુ પ્રકરણમાં અત્યંત સંક્ષિપ્ત રીતે દર્શા-
વ્યું છે, જે આગળના લઘુ ક્ષેત્રસમાસ, બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ
ઈત્યાદિ ક્ષેત્રવિષયક ગ્રંથોમાં તેમજ બીજા પણ ગ્રંથો અને ચ-
રિત્રોમાં ક્ષેત્રનું સ્થાન આદિ જાણવામાં વારંવાર ઉપયોગી થાયછે.

કાળક્રમથી થતા ક્ષેત્રના મહાન્ ફેરફારોને લઈને વર્તમાન સમ-
યની અસ્થિર ભૂગોળ સાથે શ્રી જીનેન્દ્રોક્ત શાશ્વત્ (સ્થિર)
ભૂગોળને સરખાવતાં તે પ્રમાણે મેળ નહિ મળવાથી કેટલાક જૈન
દર્શિનાનુયાયીઓ પણ શ્રી જિનેન્દ્ર વચનો પ્રત્યે આક્ષેપો આપવા
તત્પર થઈ જાય છે, પરન્તુ તેટલીજ તત્પરતા, જો જૈન સિદ્ધાન્તની
ગણિતપરિપાટી-કાળની વિચિત્રતા-ક્ષેત્રોનું કુદરતી પરાવર્તન તથા
શ્રી જિનેન્દ્રવચનનો ન્યાનુસારી અભિપ્રાય સમજવામાં થાય તો
કોઈ રીતે તેઓ આક્ષેપો આપવા જેટલું સાહસ કરી શકે નહિ.

વર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં ચાલતાં ૪ લઘુ પ્રકરણોમાંનું આ
૪ થું લઘુ પ્રકરણ ગણાય છે, અને આ લઘુ પ્રકરણના અભ્યા-
સથી એનાજ વિસ્તારરૂપ લઘુ ક્ષેત્રસમાસ તથા બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ
ગ્રંથોનો અભ્યાસ સુગમ થાય છે.

સં. ૧૯૮૪ના અધિક શ્રાવણ } શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
શુદિ પૂનમ સુધવાર. } —મહેસાણા.

દંડક-પ્રકરણં સાર્થમ્

(ળીજું નામ)

॥ વિચારપટ્ટ્રિશિકા-પ્રકરણમ્ ॥

અવતરણ—આ દંડક પ્રકરણના કર્તા શ્રી ગજસાર મુનિ દંડક પ્રકરણની રચનાના પ્રારંભમાં (ચાલતી આવેલી શિષ્ટ^૧ પુરૂષોના શિષ્ટાચારની^૨ પદ્ધતિ પ્રમાણે) પ્રથમ મંગલાચરણ કરીને ત્યારબાદ (અન્યના પ્રારંભમાં કહેવાતા ૪ પ્રકારના અનુબન્ધ^૩ ગર્ભિત) આ અન્યનો વિષય શું છે? આ અન્યના અધિકારી કોણ છે? તથા અન્ય રચવાનું પ્રયોજન શું છે? તે (ત્રણ પ્રકારના અનુબન્ધ સ્પષ્ટ) કહેશે.

૧ ઉત્તમ પુરૂષોના

૨ આર્ય દેશના ઉત્તમ આચારની

૩ દરેક અન્યના પ્રારંભમાં જે ૪ પ્રકારની બાબતો અવશ્ય કહેવા યોગ્ય હોય છે તેને ૪ પ્રકારનો અનુબન્ધ (અથવા અનુબન્ધ ચતુષ્ટય અથવા અનુબન્ધ ચતુષ્ટક) કહેવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈ અન્યમાં કોઈ એક અથવા બે આદિ અનુબન્ધ સ્પષ્ટ કહેલા હોય છે, તો પણ ગર્ભિત રીતે ચારે અનુબન્ધ અસ્પષ્ટ રીતે પણ કહેલાજ છે એમ બાણવું. તે ૪ પ્રકારના અનુબન્ધ આ પ્રમાણે—૧—અન્ય વાંચવા લાણવાનો અધિકારી કોણ છે તે કહેવું, ૨—અન્યનો મુખ્ય વિષય (એટલે અભિધેય) શું છે તે કહેવું, ૩—વાચ્ય વાચક આદિ ૪ પ્રકારનો સંબંધ કહેવો, તથા ૪—અન્ય બનાવવામાં અન્યકર્તાને અને અન્ય વાંચનાર લાણનારને બન્નેને સીધા લાલ તથા અંતિમ લાલ શું છે? એમ ૪ પ્રકારનું પ્રયોજન કહેવું તે અનુબન્ધ ચતુષ્ટય કહેવાય.

નમિત્તં ચતુર્વીસજિણે, તસ્સુત્તવિચારલેસદેસણઞ્ચો;
દંડગપણ્ણિં તે ચ્ચિય, થોસામિ સુણેહ મો ભવ્વા ॥૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

નત્વા ચતુર્વિંશતિજિનાન્, તત્સૂત્રવિચારલેશદેશનતઃ
દંડકપદૈસ્તાંશ્વૈવ, સ્તોષ્યામિ શૃણુધ્વં મો ભવ્યાઃ ॥૧॥

અન્યસહિત પદ્યરૂપ.

ચતુર્વીસ જિણે નમિત્તં, દંડગ પણ્ણિં તસ્સ સુત્તલેસ વિચાર દેસણઞ્ચો
ચ્ચિય તે (ચ્ચિય) થોસામિ, મો ભવ્વા સુણેહ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—

નમિત્તં = નમસ્કાર કરીને

ચતુર્વીસ = ચોવીસ

જિણે = જીનેશ્વરોને

તસ્સ = તે શ્રી જીનેશ્વરોના

સુત્ત = સૂત્ર(નો), સિદ્ધાન્તનો

વિચાર = વિચાર, સ્વરૂપ

લેસ = લેશ, અલ્પ

દેસણઞ્ચો = દેખાડવાથી, કહેવાથી

દંડગ = (૨૪) દંડકનાં

પણ્ણિં = પદોપડે, પદદ્વારા

તે = તે શ્રી જીનેશ્વરોને

ચ્ચિય = નિશ્ચય, જ

થોસામિ = સ્તવીશ, સ્તુતિ કરીશ

સુણેહ = સાંભળો

મો = હું

ભવ્વા = ભવ્ય પ્રાણિઓ !

ગાથાર્થ:—શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરીને ૨૪ દંડકપદો-
દ્વારા તેમના (તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોના) સિદ્ધાન્તનો (શરીર*
અવગાહના વગેરેનો) લેશ માત્ર વિચાર (સંક્ષેપ સ્વરૂપ) કહે-
વાથી નિશ્ચય હું (ગજસાર મુનિ) તેમની જ (તે શ્રી ૨૪ જીને-
શ્વરોની જ) સ્તુતિ કરીશ. ॥૧॥

*દંડક પ્રકરણની (શ્રી ગજસાર મુનિકૃત) અવચૂરિમાં શરીર અવગા-
હના આદિ દ્વારોને જ સિદ્ધાન્તરૂપ કહેલાં છે. તેમાં સૂત્રમાગમો જિનાગમ
સ્તચ્ચેહ “ શરીરમોગાહના ય સંઘયગા સન્નેત્યાદિરૂપં (=તે જીનેશ્વરોનું
સૂત્ર એટલે આગમ એટલે જૈનાગમ, અને તે અહિં શરીર અવગાહના સંઘ-
યણું મંત્રા ઇત્યાદિ રૂપ છે).

વિશેષાર્થ:—આ દંડક પ્રકરણની પહેલી ગાથામાં પ્રથમ મંગ-
લાચરણ, ત્યાર બાદ અન્યતો વિષય, અને ત્યાર બાદ અન્ય વાંચવા
ભળવાના અધિકારી અને પ્રયોજન એ ૪ સંબંધ છે, તે સંક્ષેપમાં
કહીને પ્રસંગથી દંડક શબ્દનો અર્થ પણ કહીશ.

॥ મંગલાચરણ ॥

શ્રી આર્યદેશમાં આર્ય મહાપુરુષોની આ અતિ પ્રાચીન પ-
દ્ધતિ છે કે કોઈ પણ શુભ કાર્યના પ્રારંભમાં ઈષ્ટ દેવનું ઈષ્ટ ચરનું
કે તે કાર્યના અધિષ્ઠાત્ર દેવ દેવીનું યથાયોગ્ય વંદન પૂજન કે સ્મ-
રણરૂપ મંગલાચરણ કરવું. તેનો હેતુ એજ છે કે આરંભેનું કાર્ય
નિર્વિઘ્નપણે સમાપ્ત થાય. એ અતિ પ્રાચીન આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે
આ પ્રકરણના કર્તા શ્રી ગજસાર મુનિએ પણ આ પ્રકરણરૂપ
શુભ કાર્યના પ્રારંભમાં “ નમિડં ચડર્વાસ જિણે (એટલે શ્રી ૨૪
જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરોને) ” એ વાક્યથી શ્રી ચોવીશ જીનેશ્વરોને
નમસ્કાર કરવારૂપ ઈષ્ટદેવનું મંગલાચરણ કર્યું છે. અહિં સર્વે ચો-
વીશ જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરવાનું કારણ કે—

આ પ્રકરણમાં દંડકપદ ૨૪ છે અને તે ૨૪ દંડકપદમાં
ઊતારવાનાં દ્વારો પણ ૨૪ છે, તેથી શ્રી અન્યકર્તાએ આ અન્યના
મંગલાચરણમાં પણ ૨૪ જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરી ત્રણે વિષયો
સરખી સંખ્યાવાળા કર્યા છે. હવે આ અંથમાં જે ૩ અનુવન્ધ સ્પષ્ટ
કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

॥ (૧) અન્યના ૨ મુખ્ય વિષય ॥

“ તસ્મૃત્તવિચારલેસદેસણઓ દંડગપ્પહિં (એટલે તે શ્રી ૨૪
જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર ૨૪ દંડકપદદ્વારા દર્શાવવાથી) ”
એ વાક્યથી અહિં ૨૪ દંડકોમાં ૨૪ દ્વારો ઊતારવા રૂપ (અથવા
ઊતારીને) શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર (સંક્ષિપ્ત
સ્વરૂપ) દર્શાવવો એજ આ અન્યનો મુખ્ય વિષય છે અને તે
કારણથીજ આ અન્યનું નામ વિચારપટ્ટત્રિશિકા છે.

* સિદ્ધાન્તના વિચાર સંબંધિ ૩૬ ગાથાઓનું પ્રકરણ તે વિચાર
પટ્ટત્રિશિકા. દંડક પ્રકરણના તથા અવચૂરિના કર્તા શ્રી ગજસાર મુનિએ
વિચારપટ્ટત્રિશિકા નામ રાખ્યું છે અને દંડકની ટીકા કરનાર શ્રી રૂપચન્દ્ર

અથવા “ તસ્સુત્તવિચારલેસદેસણઓ દંડગપણ્હિ તે ચ્ચિય થોસામિ (એટલે તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર દંડક પદો દ્વારા દર્શાવવાથી નિશ્ચય હું તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોનીજ સ્તુતિ-વિજ્ઞાપ્તિ કરીશ) ” એ વાક્યને અનુસારે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોની સ્તુતિ એટલે વિનંતિ એ પણ આ ગ્રન્થનો મુખ્ય વિષય છે. અહિં ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ કહેવું તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોની સ્તુતિ કરેલીજ ગણાય, કારણ કે પૂજ્ય પુરૂષોના વચનોનું સ્મરણ અથવા કથન તે પૂજ્ય પુરૂષોની પૂજા સ્તુતિ રૂપજ છે.

॥ (૨) ગ્રન્થના અધિકારી ॥

“ સુણેહ મો મવ્વા [એટલે હે ભવ્ય પ્રાણિઓ (હું જે આ ૨૪ જીનેશ્વરોની સ્તુતિ કરું છું તે) સાંભળો] ” એ વાક્યથી આ ગ્રન્થ વાંચવા ભણવાના અધિકારી ભવ્ય જીવો છે એમ સૂચવ્યું. મવ્વ એટલે મોક્ષપદ પામવાની યોગ્યતાવાળો જીવ તેજ શાસ્ત્રના શ્રવણ પઠન આદિકનો અધિકારી હોઈ શકે છે, કારણ કે અમવ્ય એટલે મોક્ષપદ પામવાની અયોગ્યતાવાળા જીવને તો શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ આપવો તે રાખમાં ઘૂત (ધી) ઢાળ્યા સરખો અથવા *મરૂભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ વાવવા સરખો નિરર્થક છે.

॥ (૩) ગ્રન્થનું પ્રયોજન ॥

“ સુણેહ મો મવ્વા ” એ વાક્યથી સમજાય છે કે આ ગ્રન્થનું શ્રવણ ભવ્ય પ્રાણિઓને ઉદ્દેશીને છે, તો આ ગ્રન્થ રચનાનો મુખ્ય હેતુ (મુખ્ય પ્રયોજન) પણ ભવ્ય પ્રાણિઓના ઉપકાર અર્થે છે.

મુનિએ લઘુ સંગ્રહાણિ એવું નામ રાખ્યું છે. અહિં પદ્મત્રિશિકા એ પદ ઉપરથી સમજાય છે કે આ ગ્રન્થની મૂળ ગાથાઓ ૩૬ લગભગ હશે અને બીજી વધારાની હશે.

* મારવાડ દેશમાં જ્ઞેષ્ઠપુર ગિફાનેર તરફની ભૂમિ મરૂભૂમિ કહેવાય છે, ત્યાં પ્રાયઃ ભૂમિસ્વભાવે વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧ ગ્રન્થકર્તાનું અનન્તર પ્રયોજન તથા પરંપર પ્રયોજન, તેમજ શ્રોતાનું (વાંચનાર ભણનારનું) અનન્તર પ્રયોજન તથા પરંપર પ્રયોજન એ ચાર પ્રકારનાં પ્રયોજન કહેવાની પદ્ધતિ તેમજ ૪ પ્રકારના સંબંધ રૂપ ૪ થો અનુબન્ધ બીજા ગ્રંથોથી સમજવો અને ૩ અનુબંધ કહેવાયા છે.

॥ દંડક શબ્દનો અર્થ ॥

દંડવન્તે જીવા અસ્મિન્નિતિ દંડકઃ એટલે છવો જેને વિષે દંડ-શિક્ષા પામે તે દંડક કહેવાય. રાજા ગુનહેગારનું ધન હરી લઇ ગુનહેગારને બંદીખાનામાં પૂરી અનેક જાતની વિટંબના પમાડે છે તે લોકમાં જેમ દંડ કહેવાય છે, તેમ અનન્ત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર સ્વભાવ રૂપ અદ્ભુત ધનનો માલિક આત્મા પોતાના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ સહજ સ્વભાવને છાડી જડ પુદ્ગલના સંખ્યધૃતી વિભાવ દશામાં રમણતા કરી રહ્યો છે, તે ગુનહાની શિક્ષા રૂપે કર્મરાજા આત્માનું અનન્ત જ્ઞાનાદિક ધન હરીને આગળ (નેરડયા અસુરાઈ એ ગાથામાં) કહેવાતા ૨૪ ગતિસ્થાન રૂપ ૨૪ બંદીખાનામાં પૂરી અનેક જાતની વિટંબના પમાડે છે, માટે તે ૨૪ ગતિસ્થાનો (ગતિના ભેદ) જ આત્માને દંડ-શિક્ષા રૂપ હોવાથી દંડક કહેવાય છે.

અવતરણ—પહેલી ગાથામાં દંડકપદ્ધત્તે સિદ્ધાન્તનું લેશ સ્વરૂપ દર્શાવવા કહ્યું તે દંડકનાં પદ સિદ્ધાન્તમાં ૨૪ કહ્યાં છે. તેજ ૨૪ દંડકપદ્ધત્તે આ બીજી ગાથામાં દર્શાવાય છે—

નેરડયા^૧ અસુરાઈ,^{૧૦} પુઢવાઈ^૫ વેન્દિયાદઓ^૩ ચેવ;
ગવ્મયતિ^૧ રિયમણુસ્સા, વંતર^૧ જોઈસિય^૧ વેમાણી^૧ ॥૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

નૈરયિકા અસુરાદયઃ, પૃથ્વ્યાદયો દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચૈવ

ગર્ભજતિર્યગ્મનુષ્યા, વ્યન્તરો જ્યોતિષ્કો વૈમાનિકઃ ॥૨॥

અન્યથાસહિત પદ્ધત્તે.

ગાથાવત—

શબ્દાર્થ—

નેરડયા = નારકો (નો ૧)

અસુરાઈ = અસુર કુમાર

વગેરે (૧૦)

પુઢવાઈ = પૃથ્વીકાય વગેરે (૫)

વેન્દિયાદઓ = દ્વીન્દ્રિય વગેરે (૩)

ચેવ = નિશ્ચય

ગવ્મય = ગર્ભજ

તિરિય = તિર્યંક (૧)

મણુસ્સા = ગર્ભજ મનુષ્ય (૧)

વંતર = વ્યન્તર (૧)

જોઈસિય = જ્યોતિષી (૧)

વેમાણી = વૈમાનિક (૧)

માર્થ્ય:—સાત નારકનો ૧, અસુરકુમાર વગેરે ૧૦, પૃથ્વીકાય વગેરે ૫, દ્વીન્દ્રિય વગેરે ૩ તેમજ નિશ્ચય ગર્ભજ તિર્યચનો ૧, ગર્ભજ મનુષ્યનો ૧, વ્યન્તરનો ૧, જ્યોતિષીનો ૧ અને વૈમાનિકનો ૧ (એ ૨૪ દંડક છે).

વિશેષાર્થ:—૧ રત્નપ્રભા નારક, ૨ શર્કરાપ્રભા નારક, ૩ વાલુકાપ્રભા નારક, ૪ પંકપ્રભા નારક, ૫ ધૂમપ્રભા નારક, ૬ તમ:પ્રભા નારક, અને ૭ તમસ્તમ:પ્રભા નારક, એ પ્રમાણે સાત પૃથ્વીના ભેદને અનુસરીને ૭ પ્રકારના નારકનો ૧ દંડક ગણ્યો છે.

તથા ૧ *અસુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ વિદ્યુત્કુમાર, ૪ સુપર્ણકુમાર, ૫ અગ્નિકુમાર, ૬ દ્વીપકુમાર, ૭ અધિયકુમાર, ૮ દ્વિશિકુમાર, ૯ વાયુકુમાર અને ૧૦ સ્તનિતકુમાર એ ૧૦ પ્રકારના ભવનપતિ દેવોના ૧૦ દંડક છે.

તથા પૃથ્વીકાય-અપ્સકાય-તેજસ્કાય (=અગ્નિકાય) -વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ સ્થાવરોના અથવા પાંચ એકેન્દ્રિયોના ૫ દંડક છે.

દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-અને ચતુરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડક છે.

તથા ગર્ભજ તિર્યચનો ૧, ગર્ભજ મનુષ્યનો ૧, ૧૬^૧ વ્યન્તરોનો ૧, ૫ જ્યોતિષીઓનો ૧, અને ૨૬ વૈમાનિક^૨ દેવોનો ૧ દંડક મળી ૫ દંડક છે એ સર્વ મળી ૨૪ દંડક છે.

પ્રશ્ન:—દશ ભવનપતિના ૧૦ દંડક ગણ્યા તો ૧૬ વ્યન્તરોનો ૫ જ્યોતિષીઓનો ૨૬ વૈમાનિકોનો અને ૭ નારકોનો એકેક દંડક કેમ ગણ્યો ? અને અહિં સમ્ભૂચ્છિમ જીવો કેમ ન ગણ્યા ?

* ૧૫ પ્રકારના પરમાધામી દેવોને આ અસુરકુમાર નિકાયમાં ગણવા.

૧. વ્યન્તરો સર્વ મળી ૧૦૫ પ્રકારના છે, તેના ભેદ અન્યાન્તરથી જાણવા.

૨. ૧૨ કલ્પ, ૯ ઐવેયક, ૫ અનુત્તર એ ૨૬ પ્રકારના વૈમાનિક દેવ છે. ૩ ક્ષિત્તિપિંક દેવો પહેલા ખીજ-ત્રીજ ચોથા-અને છઠ્ઠા કલ્પના દેવોમાં ગણવા અને ૯ લોકાન્તરને પાંચમા અક્ષરકલ્પમાં ગણવા.

ઉત્તર:—સિદ્ધાન્તોમાં દરેક સ્થાને એ પ્રમાણેજ દંડકની ગણતરી હોવાથી આ ગ્રંથમાં પણ એ રીતેજ સિદ્ધાન્તને અનુસારે દંડક-સંખ્યા ગણેલી છે. અથવા સૂત્રકારની વિવક્ષા^૧ (સંખ્યા બાંધવામાં ગ્રંથકારની ઈચ્છા) એજ હેતુ છે.

આ પ્રકરણમાં સમ્ભૂતિષ્ઠિમ તિર્યચો તથા સંભૂતિષ્ઠિમ મનુષ્યો પ્રાયઃ નથી ગણ્યા પરંતુ પ્રસંગથી અર્થમાં ચોવીસે દ્વાર પૂર્ણ થયા બાદ ૪૦ મી ગાથાના અર્થના અન્તે કહેવાયો.

અવતરણ:—દંડકપદ્ધત્તદ્વારા સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર દર્શાવવારૂપ જે આ ગ્રંથનો પ્રસ્તુત વિષય છે, તે વિષયમાં દંડકપદ્ધત્ત બીજી ગાથામાં કહ્યાં અને હવે સિદ્ધાન્ત રૂપ જે ૨૪ દ્વારો છે તે આ ત્રીજી તથા ચોથી ગાથામાં કહેવાય છે.

સંસ્થિત્તયરીઞ્ઞમા, સંસીરમોગાહૈના ય સંઘયણા;

સન્નાં સંઠાંણ કસાંય, લેસિન્દિય દુ સમુંઘાયા ॥૩॥

દિટ્ઠી^{૧૦} દંસણ નાંણે જોગુંવંઓગોવવાંય ચર્વેણ ઠિઈ^{૧૦};

પર્જાત્તિ કિમાહારે, સંન્નિ ગઈ આગઈ વેઈ ॥૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

સંક્ષિપ્તતરારૂઃ ત્વિયં, શરીરમવગાહના ચ સંહનનાનિ

સંજ્ઞાસંસ્થાનકપાય—લેશ્યેન્દ્રિયદ્વિસમુદ્ઘાતાઃ ॥ ૩ ॥

દૃષ્ટિર્દર્શનં જ્ઞાનં, યોગ ઉપયોગ ઉપપાતશ્ચયવનં સ્થિતિઃ

પર્યાપ્તિઃ કિમાહારઃ, સંજ્ઞિર્ગતિરાગતિર્વેદઃ ॥ ૪ ॥

૧ પ્રશ્નરત્નાકર (સેનપ્રશ્ન) ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—“પ્રશ્નઃ—ચતુર્વિંશતિ દંડકમધ્યે ભવનાધિપાનાં દંડકદશકં પ્રોક્તમપેરેપાં વ્યન્તરાદિકાનાં દંડક એકૈકઃ પ્રોક્તસ્તત્ર કિં કારણં? ઉત્તરઃ—અત્ર સૂત્રકૃતાં વિવક્ષૈવ પ્રમાણમિતિ= ૨૪ દંડકમાં ભવનપતિઓના ૧૦ દંડક કહ્યા અને બીજા વ્યન્તર વગેરેનો એકેક દંડક કહ્યો તેનું શું કારણ? ઉત્તર—એમાં સૂત્રકારોની વિવક્ષા (તથા પ્રકારની કહેવાની ઇચ્છા,) એજ પ્રમાણ છે.”

અન્વય સહિત પદ્મછેદ.

ઉ સંસ્થિતયરી રૂમા, સરીરં ઓગાહના ય સંઘયના
સન્ના સંઠાણ કસાય, લેસા રૂન્દિય દુ સમુગ્ધાયા ॥૩॥
દિટ્ટી દંસણ નાણે, જોગ ઉવઓગ ઉવવાય ચવણ ઠિરૂ
પજ્જત્તિ કિમાહારે, સન્નિ ગરૂ આગરૂ વેણ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:

સંસ્થિતયરી = અતિ સંક્ષિપ્ત
ઉ = વળી
રૂમા = આ (૨૪ દ્વાર ૩૫ સંઘ-
હણી)

સરીરં = શરીર (૫)
ઓગાહના = અવગાહના (૪)
ય = વળી
સંઘયના = સંઘયણ (૬)
સન્ના = સંજ્ઞા ૪-૧૦ અથવા ૧૬
સંઠાણં = સંસ્થાન (૬)
કસાય = કપાય (૪)
લેસ = લેશ્યા (૬)
રૂન્દિય = રૂન્દિય (૫)
દુ = યે
સમુગ્ધાયા = સમુદ્ધાત (૨)

દિટ્ટી = દટ્ટિ (૩)
દંસણ = દશન (૪)
નાણે = જ્ઞાન (૫) અજ્ઞાન (૩)
જોગ = યોગ (૧૫)
ઉવઓગ = ઉપયોગ (૧૨)
ઉવવાય = ઉપપાત, જન્મ
ચવણ = ચવન, મરણ
ઠિરૂ = સ્થિતિ, આયુષ્ય
પજ્જત્તિ = પર્યાપ્તિ (૬)
કિમાહારે = કિમાહાર, દિગાહાર
સન્નિ = સંજ્ઞા (૩)
ગરૂ = ગતિ
આગરૂ = આગતિ
વેણ = વેદ (૩)

ગાથાર્થ:—વળી (૨૪ દ્વાર ૩૫) અતિ સંક્ષિપ્ત* સંઘહણી

* ૨૪ દંડકમાં ઊતારવા યોગ્ય દ્વારો ઘણાં છે તે પણ અહિં સં-
ક્ષિપ્ત રીતે ૨૪ દ્વારોજ ઊતાર્યા છે તે કારણથી અથવા આ યે ગાથાઓ
વર્તમાન સમયમાં જૂલુઅંગ્રહણીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ ૩૦૦ લગભગ ગાથા-
વાળા સ્તુત્રાંગ્રહણી નામના પ્રકરણની છે, તે કારણથી પણ આ પ્રકરણની વૃત્તિ
કર્તા શ્રી રૂપચંદ્ર મુનિએ આ દંડક પ્રકરણનું લઘુ સંગ્રહણી નામ રાખ્યું
હોય એમ સંભવ છે. વૃત્તિની પહેલી ગાથા—

આ પ્રમાણે છે-(૧) શરીર-(૨) અવગાહના-(૩) સંઘયણ-(૪) સંજ્ઞા-(૫) સંસ્થાન-(૬) કપાય-(૭) લેશ્યા-(૮) ઇન્દ્રિય-(૯) યે સમુદ્ધાત-(૧૦) દષ્ટિ-(૧૧) દર્શન-(૧૨) જ્ઞાન-(૧૩) અજ્ઞાન-(૧૪) યોગ-(૧૫) ઉપયોગ-(૧૬) ઉપપાત-(૧૭) વ્યવન-(૧૮) સ્થિતિ-(૧૯) પર્યાપ્તિ-(૨૦) કિમાહાર-(૨૧) સંજ્ઞા-(૨૨) ગતિ-(૨૩) આ-ગતિ-(૨૪) વેદ્યો રજ દ્વાર છે અથવા રજ દ્વારરૂપ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી છે.

વિશેષાર્થઃ—રજ દંડપદમાં ઊતારવા-જાણવાયોગ્ય દ્વારે રજથી પણ ઘણાં છે તે પણ અહિં અતિ સંક્ષેપમાં કેવળ રજ દ્વારોના જ સંગ્રહ કર્યો છે માટે મૂળ ગાથામાં કહ્યું છે કે હિમા=આ (સંગ્રહણી) સંવિત્તયરી=અતિ સંક્ષિપ્ત છે, જેથી વૃત્તિકર્તાએ આ પ્રકરણનું નામ લઘુ સંગ્રહણી રાખ્યું છે. હવે દંડપદમાં ઊતારવા યોગ્ય રજ દ્વારોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે—

॥ (૧) શરીર ૫ ॥

દર્શયતે=વિદર્શયતે=વિખરાય અથવા વિનાશ પામે તે શરીર કહેવાય કારણ કે સર્વે શરીરોના ધર્મ ક્ષણભંગુર છે. તે શરીર ઔદારિક આદિ ભેદથી ૫ પ્રકારનાં છે તે આ પ્રમાણે—

૧ ઔદારિક શરીર—હદાર એટલે વિશાળ-પ્રધાન ગુણ વાળા જે શ્રીતીર્થંકર-ગણધર-સર્વજ્ઞ-ચક્રવર્તિ-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ-મળદેવ અને ચરમશરીરી તથા યુગલિકો ઇત્યાદિને પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, અથવા મોક્ષ અને અનન્ત લઘિચરૂપ ઉદાર ગુણો આ શરીરવડે જ

પ્રણમ્ય પરયા મક્ત્યા, જિનેન્દ્રચરણાવમ્બુજં ।

લઘુસંગ્રહણીટીકાં, કરિષ્યેઽહં મુદા વરામ્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—અત્યંત લક્ષિતવડે શ્રી જીનેન્દ્ર લગવંતનાં ચરણકમળને નમસ્કાર કરી હું (રૂપચન્દ્રમુનિ) હર્ષ પૂર્વક આ લઘુ સંગ્રહણી પ્રકરણ એટલીકા કરીશ.

* પરન્તુ પ્રકરણની સ્વોપજ્ઞ (શ્રી ગજસારમુનિ કૃત) અવચૂરિમાં તે “આ રજ દ્વારની જે ગાથાઓ લઘુ સંગ્રહણી પ્રકરણમાંથી લીધેલી છે” એમ કહેલું છે તેથી લઘુ સંગ્રહણી ખીજે જ ગ્રન્થ છે. અને તે ૩૦૦ લગભગ ગાથાવાળી ૫૦૦ સંગ્રહણી એજ લઘુ સંગ્રહણી છે.

પ્રાપ્ત થતા હોવાથી, અથવા શેષ ચાર શરીરોથી પણ આ શરીરની કાન્તિ-તેજ (શ્રી તીર્થંકરની અપેક્ષાએ) અતિ ઉદાર એટલે અતિ પ્રધાન હોવાથી, અથવા આ શરીર ઉદાર એટલે સ્થૂલ પુદ્ગલોત્પન્નલું હોવાથી અથવા વિશાળ અવગાહનાવાળું હોવાથી અથવા ઔદારિક જાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓવડે બનેલું હોવાથી ઔદારિક શરીર કહેવાય છે, અને તે સર્વ મનુષ્ય તથા સર્વ તિર્થંચોને હોય છે, તથા રસ-રૂધિર-માંસ-મેદ-મજ્જા-હાડ-અને વીર્ય એ ૭ ધાતુમય છે, તથા ધર્મ અધર્મ મોક્ષ આદિ આ દેહ-તું પ્રયોજન છે એટલે આ દેહથીજ થઈ શકે છે.

૨ વૈક્રિય શરીર—વિ એટલે વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશિષ્ટ-અદ્ભુત ક્રિયાં એટલે ક્રિયાઓવાળું શરીર તે વૈક્રિય શરીર છે. કારણ કે આ શરીર એક હોઈને અનેક થાય અને અનેક હોઈને એક થાય, ભૂમિચર હોઈને આકાશચારી થાય અને આકાશચારી (ખેચર) હોઈને ભૂચર (મનુષ્યાદિ રૂપે) થાય, ન્હાનો હોઈને મહોટો થાય અને મહોટો હોઈને ન્હાનો થાય, હલકો હોઈને ભારે થાય અને ભારે હોઈને હલકો થાય, દ્રશ્ય હોઈને અદ્રશ્ય થાય અને અદ્રશ્ય હોઈને દ્રશ્ય થાય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની અદ્ભુત ક્રિયાઓવાળું છે. તથા વૈક્રિય જાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓથી બનેલું છે, રૂધિર આદિ સાત ધાતુ રહિત (તો પણ કૃત્રિમ કેશથી શાલાવાળું) છે. ઔદારિક શરીરના પુદ્ગલસ્કંધોથી આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો સૂક્ષ્મપરિણામી છે. ઉપર કહેલી અદ્ભુત ક્રિયાઓ એજ આ શરીરનું પ્રયોજન છે. આ શરીર સર્વ દેવોને, સર્વ નારકોને ^૧મવપ્રત્યયિક અને વૈક્રિય લખિંધવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્થંચોને અને લખિંધવાળા બાહર પર્યાપ્તિ વાયુકાયને લાઘ્વિ^૨પ્રત્યયિક હોય છે.

૧ જન્મસમયે પણ એજ શરીર (લવના હેતુથી) હોય છે માટે મવપ્રત્યયિક.

૨ વ્રત તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ ગુણોના પ્રભાવથી બની શકે તે ગુણપ્રત્યયિક મુનિ વગેરેને હોય છે અને વાયુકાય ચક્રવર્તિ વાસુદેવ ઇત્યાદિને વ્રત તપશ્ચર્યાદિ ગુણોના પ્રભાવવાળું નથી તો પણ કાર્યપ્રસંગે બનાવી શકવાના

૩ આહારક શરીર—તથાવિધ લઘિધવાળા યૌદ્ધર્વધર મુનિ મહાત્માયડે જે આહીયન્તે-ગૃહાન્તે એટલે આહારાય-બ્રહ્મ કરાય તે આહારક શરીર અથવા વિચરતા કેવલિ ભગવંત પાસે જવા-દિક સૂક્ષ્મ પદાર્થો આહીયન્તે-ગૃહાન્તે એટલે આહારાય-બ્રહ્મ કરાય તે આહારક શરીર કહેવાય. જીવદયાના કારણથી, શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની સમવસરણ આદિ ઋદ્ધિ દેખવાના કારણથી, અને કોઈ પદાર્થના જ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે દૂર કરવાને (પુછવાને) અર્થે શ્રુતકેવલિ ૧ હરત પ્રમાણ (વાળેલી મુઠીવાળા ૧ હાથ જેટલું) નવું શરીર બનાવી નજીકમાં અથવા દૂર વિચરતા કેવલિ પાસે અથવા તીર્થંદર ભગવંત પાસે મોકલે છે તે આહારક શરીર છે. એ શરીર આહારકજાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓનું બને છે અને અનુત્તરદેવના વૈક્રિય શરીરથી પણ અતિશય તેજવંત હોય છે. વૈક્રિય શરીરથી પણ આ શરીરના પુદ્ગલ સ્કંધો

કારણે હૃદયિષ્વર્યિક ગણવું. એમ લઘિધપ્રત્યયિક એ પ્રકારે જાણવું. દિગંબર આમ્નાયમાં એને ભવપ્રત્યયિક ગણ્યું છે.

૧ આમપૌષ્પિધિ (શરીરના એકાદિક અવયવમાં અથવા સંપૂર્ણ શરીરમાં એવી લઘિધ ઉત્પન્ન થાય કે તે એકાદિક અવયવના અથવા શરીરના કોઈ પણ ભાગના સ્પર્શ માત્રથી સર્વ રોગ નાશ પામે તેવી) લઘિધ ઇત્યાદિ લઘિધવાળા. (આમપૌષ્પિધિ આદિ લઘિધ રહિત યૌદ્ધર્વધરને આહારકલઘિધ ન હોય માટે).

૨ યૌદ્ધર્વધી ન્યૂન પૂર્વના જ્ઞાનવાળા મુનિને આહારકલઘિધ હોઈ શકતી નથી. ઘણા પાદોમાં યૌદ્ધર્વધરના જ સ્પષ્ટ અક્ષરો છે.

૩ આહારક શરીર ત્યાં જઈને વંદનાદિ વિનય કરી પ્રશ્ન પૂછી ઉત્તર મેળવી પુનઃ અન્તર્મુદ્દર્ત માત્રમાં તે યૌદ્ધર્વધી પાસે આવી અતિ શીઘ્રતાથી તે યૌદ્ધારિક શરીરમાં આત્મપ્રદેશો દાખલ કરી પોતે ત્યાંને ત્યાંજ વિલય પામી જાય છે. તથા બનાવેલું આહારક શરીર જેટલા દૂર સુધી જાય છે તેટલા દૂર સુધી આત્મપ્રદેશોની દીર્ઘ સમગ્રિણિ બન્ને શરીરમાં એકતાર (દીપકની પ્રકાશ ગ્રેણિવત્) સમંધવાળી હોય છે. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચનામાં પણ આત્મપ્રદેશોની દીર્ઘ સમગ્રિણિ એ પ્રમાણે જ હોય છે કારણ કે આત્માનો ૧ પ્રદેશ પણ છૂટો પડી શકતો નથી.

સૂક્ષ્મપરિણામી અને અધિક ક્રાન્તિવાળા છે. આ શરીર સંસાર-ચક્રમાં ૪ વારજ બની શકે છે.

૪ તૈજસ શરીર—તેજસ્ ગુણવાળા પુદ્ગલોનું બનેલું અથવા તૈજસજાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓથી બનેલું તે તૈજસ શરીર જે લઘિવવાળું હોય તે શત્રુને શાપ આપવાના ઉપયોગમાં, શત્રુને અથવા શત્રુનાં યુદ્ધાદિક બાળી મૂકવાના ઉપયોગમાં અને અનુ-ગ્રહ બુદ્ધિ થાય તે બળતા પદાર્થોને છુટાવી દેવામાં, એ પ્રમાણે તેજોલેશ્યા તથા શીતલેશ્યા મૂકવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તથા પોતાના શરીરને પણ ઉષ્ણ તેજમય અથવા શીત તેજમયદેહીપ્યમાન પ્રકાશવાળું કરે છે. અને જે એ શરીર સંબંધિ લઘિવ ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તે દરેક જીવને બાધેલો ખોરાક પચાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. લોકમાં કહેવાતી જઠરાગ્નિ તે આ શરીર છે. શરીરમાં રહેતી ઉષ્ણતા પણ એ શરીરથી જ છે અને એનો સંબંધ દરેક સંસારી જીવને અનાદિ કાળથી સતત ચાલુ છે. આહારક શરીરથી આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો અધિક સૂક્ષ્મપરિણામી છે, તથા આગળ કહેવાતા કાર્મણ શરીર સાથે સદાકાળ સંબંધવાળું અને મિશ્ર થઈને રહેલું આ શરીર છે.

૫ કાર્મણ શરીર—કર્મના વિકારરૂપ અથવા કર્મના પિંડરૂપ જે શરીર તે કાર્મણ શરીર ૧૫૮ કર્મપ્રકૃતિઓના પિંડરૂપ છે, અથવા એ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓના આધારરૂપ એક જૂદું શરીર છે, એમ બે ભત છે. આ શરીર કર્મવર્ગણાનું એટલે કાર્મણ-જાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓનું બનેલું છે અને દરેક સંસારી જીવને અનાદિ કાળથી સતત સંબંધવાળું છે. પરલવમાં જતો જીવ આ શરીરના (તૈં કાં બન્નેના) સામર્થ્યથી જ જઈ શકે છે. તૈજસ શરીરથી પણ આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો અધિક સૂક્ષ્મપરિણામી છે. આ શરીરથી ધર્મ-અધર્મ-કર્મબન્ધ-કર્મનિબર્જા-સુખ-દુઃખ-હિંસા ઇત્યાદિમાંનું કંઈ પણ થઈ શકતું નથી. તૈં અને કાં શરીર (તથા આહારક શરીર પણ) કોઈનો પ્રતિઘાત (સ્પર્શનાદિ) કરતું નથી તેમજ એ શરીરો પોતે પણ કોઈથી પ્રતિઘાત પામતાં નથી. પરલવમાં જઈને તુર્ત આહારગ્રહણનું કાર્ય એ બે શરીરના સામર્થ્યથી થાય છે. તથા આ કાર્મણ શરીર પોતાની અને શેષ ૪

શરીરોની ઉત્પત્તિમાં પણ મૂળ કારણરૂપ છે. જીવ પરસ્પરમાં જાય તે વખતે રસ્તામાં પણ આ બે શરીર સાથે જ હોય છે.

II (૨) અવગાહના ૪ II

અવગાહના એટલે શરીરની ઉંચાઈ અથવા લંબાઈ. તે કયા જીવનું શરીર ઉત્કૃષ્ટી (વધારેમાં વધારે) કેટલું મોટું હોય ? અને જગન્નયત્રી એટલે ક્રમીમાં ક્રમી કેટલું નહાતું હોય ? એમ બે પ્રકારની અવગાહના મૂળ શરીર (ભવધારણીય શરીર-જન્મશરીર) સંબંધિ કહેવાશે તેમજ એ બે પ્રકારની અવગાહના ઉત્તર શરીર (કૃત્રિમ વૈકલ્પિક શરીર) સંબંધિ કહેવાશે. એ પ્રમાણે ૪ પ્રકારની અવગાહના (એટલે શરીરનું પ્રમાણ-માપ) દંડપદ્ધતિમાં ચતુર્સંભવ કહેવાશે.

II (૩) સંઘયણ ૬ II

સંઘયણમટિનિચઓ—સંઘયણ એટલે હાડકાંના સમૂહ અથવા સંઘયણ એટલે હાડકાંના સમૂહનું (સંધિઓનું) બંધારણ તે ૬ પ્રકારનું આ પ્રમાણે છે—

૧ વજ્રર્પભનારાચ—વજ્ર એટલે ખીલી, ઋપમ એટલે પટ્ટો અને નારાચ એટલે મર્કટિબંધ* એ ત્રણ જોમાં હોય તે વજ્રર્પભનારાચ સંઘયણ કહેવાય. અહિં સંધિને સ્થાને હાડના બે છેડા એક બીજા ઉપર આંટ વાળીને વળગેલા હોય છે તે આંટનું નામ મર્કટિબંધ. તે આંટના મધ્ય ભાગે ઉપર નીચે સર્વ બાજુએ હાડકાંના પાટો વીંટાઈ વળેલા હોય અને તે પાટાના મધ્ય ભાગમાં પુનઃ હાડની ૧ ખીલી આડી અને આરપાર ગયેલી (પાટાના પહેલા ભાગને ભેદી વચ્ચે આવેલા મર્કટિબંધવાળા બે હાડને ભેદી પુનઃ પાટાના છેદા ભાગને ભેદીને આરપાર નિકળેલી) હોય છે. હાડસંધિના આવા બંધારણથી હાડ કદી સાંધામાંથી અલગ થવા પામતાં નથી અને એ સાંધા ઘણાજ દૃઢ-મજબૂત બનેલા હોય છે.

* મર્કટ એટલે વાનરીના બાળક સરખો (વાનરીનું બાળક જેમ વાનરીને સળજડ વળગી રહે તેવો) વળગેલો અને વળેલો હાડનો આંટ.

૨ ઋષભ નારાચ—ઉપર કહેલા પહેલા સંઘયણમાં જે આડી અને આરપાર ગયેલી ખીલી કહી છે તે આ ખીજા સંઘયણમાં હોતી નથી, એટલે જ તફાવત છે.

૩ નારાચ—કેવળ મર્દખંધ (હાડકાંના બે છોડા આંટ આડવીને વળગેલા) હોય પરંતુ હાડનો પટ્ટો તેમજ ખીલી પણ ન હોય તે.

૪ અર્ધ નારાચ—હાડકાંના સંવિસ્થાને આવેલા બે છોડામાંનો એક છોડા ખીજાને આંટ દબ વળગેલો હોય અને બીજો છોડા તે આંટની અંદર સીધો અને ખૂંડો રહેલો હોય અને તેના મધ્યમાં થઈને હાડખીલી પણ આરપાર થયેલી હોય તો તેના પ્રકારની હાડસંવિવાળા બંધારણને અર્ધનારાચ કહેવામાં આવે છે.

કીલિકા—સંવિસ્થાનના બન્ને હાડના છોડા એક ખીજા ઉપર (આંટ વાળ્યા વિના) સીધા રહેલા હોય અને તે બેના મધ્ય ભાગમાંથી હાડખીલી આડી અને આરપાર થયેલી હોય તેના પ્રકારના હાડબંધારણને કીલિકા સંઘયણ કહે છે.

૬ છેદસ્પૃષ્ઠ અથવા સેવાર્ત્ત—સંવિસ્થાને સામા સામી આવેલા બે છોડા ખાંડણીમાં રાખેલા મુશળની પેઠે એક છોડાની ખોલણમાં બીજા છોડાનો ખૂંડો ભાગ રહેજો ઉતરીને-સ્પર્શીને રહેલ હોય છે મોટે છેદસ્પૃષ્ઠ (અસ્થિના ૨ છોડા વડે સ્પર્શિલ) સંઘયણ કહેવાય છે. અથવા જે સાંધા તૈલાદિકના મર્દન રૂપી સેવાર્થી આર્ત્ત એટલે પીડાયા છતાજ (એટલે મર્દનાદિકથીજ) દબ રહે છે તેથી સેવાર્ત્ત કહેવાય છે. તથા છેદવર્ત્તિ અથવા છેદવૃત્ત (છદ એટલે અસ્થિના પર્યન્ત ભાગ તે વડે વૃત્ત=વર્તનારૂં તે) એવાં પણ નામ છે.

॥ (૪) સંજ્ઞા ૪-૧૦-૧૬ ॥

જેના વડે સંજ્ઞાનાતિ એટલે જાણે છે તે સંજ્ઞા જે પ્રકારની છે. ત્યાં મતિજ્ઞાન આદિ ૮ જ્ઞાન તે જ્ઞાનસંજ્ઞા અને કર્મના ઉદયથી

૧ એ પ્રમાણે ખાંડણીમાં મુશળવત્ સ્પર્શીને રહેલ હોવાથી જ હાડને તાણુતાં અથવા પડી જતાં ખોલણમાંથી નિકળી આવેલા હાડને “હાડકું ઉતરી ગયું” એમ કહેવામાં આવે છે.

અથવા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ તે અનુભવસંજ્ઞા^૧ ૪-૧૦ અને ૧૬ પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે—

ક્રુધા ત્યા ૩૫ અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી આહાર ગ્રહ-
ણની કન્યા તે ૧ આહારસંજ્ઞા. ભય મોહનીય કર્મના ઉદયથી ભય
પામવા ૩૫ ૨ મયસંજ્ઞા. વેદ મોહનીયના ઉદયથી થતો વિપયા-
ભિલાષ તે ૩ મૈથુનસંજ્ઞા. લોભ મોહનીયના ઉદયથી થતો મમત્વ
ભાવ તે ૪ પરિગ્રહસંજ્ઞા. મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી શબ્દ તથા
અર્થના વિપયવાળી સામાન્ય અવગોચ ૩૫ ક્રિયા તે ૫ ઓઘસંજ્ઞા.
મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી શબ્દ તથા અર્થના વિપયવાળી
વિશેષ અવગોચ ૩૫ ક્રિયા તે લોકસંજ્ઞા અથવા^૩ દર્શનોપયોગ તે
ઓઘસંજ્ઞા અને જ્ઞાનોપયોગ તે લોકસંજ્ઞા, અથવા^૪ પૂર્વના
સંસ્કાર ૩૫ ક્રિયા^૫ તે ઓઘ સંજ્ઞા અને અજ્ઞ લોકોની મતિ^૬
કલ્પના તે લોક સંજ્ઞા. તથા એ ૬ સંજ્ઞાઓમાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ
૩૫ ૪ કપાયસંજ્ઞા મેળવતાં ૧૦ સંજ્ઞા છે અને મોહ-ધર્મે-સુખ-દુઃખ
જુગુપ્સા-શોક એ ૬ સંજ્ઞાઓ મેળવતાં ૧૬ સંજ્ઞા છે. એ સંજ્ઞાઓ સર્વ
દંડકોમાં હોય છે.

છવ જે સંજ્ઞા અથવા અસંજ્ઞા કહેવાય છે તે આ અનુભવ-
સંજ્ઞાઓથી નહિ પણ આગળ કહેવાતી દીર્ઘકાલકી આદિ
સંજ્ઞાઓથી છે.

૧ સિદ્ધાન્તોમાં અનુભવસંજ્ઞા માટે સંજ્ઞા એટલે અભિહાસ અર્થ
થોઈ છે.

૨ પ્રવચનસારોદ્ધાર વૃત્તિ વિગેરેમાં.

૩ દાણાંગણની વૃત્તિમાં.

૪ શ્રી આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિ પ્રમાણે.

૫ વેલડીઓ સપાટ જમીન છોડી ભીંત વૃક્ષ અથવા વંડી ઇત્યાદિ
ઉપર ચઢે છે તે (અથવા બાલકો જન્મતાં જ સ્તનપાન કરે છે ઇત્યાદિ)
ઓઘસંજ્ઞા છે.

૬ દૂતરા યક્ષ છે, દૂતરા યમને દેએ છે, બ્રાહ્મણો દેવ છે, કાગડા
ઋષિ અથવા પૂર્વજ છે, મધૂરીને મોરની પાંખના વાયુથી અથવા મોસ્નાં
આંસુ ચાટવાથી ગર્ભ રહે છે, કર્ણુ કાનમાંથી થયો, અગસ્તિ ઋષિ સમુદ્ર
પી ગયા ઇત્યાદિ અનેક લૌકિક કલ્પનાઓ તે લોકસંજ્ઞા.

તથા આ સંજ્ઞાઓમાંથી દેવને મુખ્યત્વે પરિગ્રહસંજ્ઞા અને લોભસંજ્ઞા છે, નારકને ભયસંજ્ઞા તથા ક્રોધસંજ્ઞા છે, તિર્યચીને આહાર તથા માયા સંજ્ઞા અને મનુષ્યને મુખ્યત્વે મૈથુનસંજ્ઞા અને માનસંજ્ઞા^૧ છે.

॥ (૫) સંસ્થાન ૬ ॥

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રમાણ યુક્ત અથવા પ્રમાણ રહિત થયેલો શરીરનો જે આકાર તે સંસ્થાન ૬ પ્રકારનાં છે તે આ પ્રમાણે—

૧ સમચતુરસ્ર સંસ્થાન—શરીરના સર્વ અવયવો સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રમાણ^૨ સર હોય તે સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહેવાય. ગર્ભજ મનુષ્યને અંગે વિચારીએ તો પર્યંકાસને (પદ્માસન વાળી) બેઠેલા મનુષ્યના ડાબા હાંચણથી જમણા ખભો, જમણા હાંચણથી ડાબા ખભો, ડાબા હાંચણથી જમણા હાંચણ અને પર્યંકાસનના મધ્ય ભાગથી નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, એ ચારે માપમાં સરખાં હોય તો [સમ=સરખા ચતુઃ=(બે ખભા બે હાંચણ ૩૫) ૪-ચાર અસ્ર=ખાળુ અથવા ખૂણાવાળું] સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહેવાય.

૧ એમાં જે અલ્પબહુત્વ (ન્યૂનાધિકતા) છે તે સંજ્ઞાના સ્વામીની ૧૨ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

૨ પુરૂષ પોતાના અંગુલથી ૧૦૮ અંગુલ ઊંચો હોય, તેમાં પણુ ગુલ્ફ (એડી ઉપરનો ઢેકાનો ભાગ) ૪ અંગુલ, જંધા (એડીથી ઉપરનો અને શુક્રાથી નીચેનો દીર્ઘ ભાગ) ૨૪ અંગુલ, જનુ (શુક્રાનો ઢેકા) ૪ અંગુલ, સાથલ ૨૪ અંગુલ, ખસ્તિ (કુલાનો ભાગ) ૧૨ અંગુલ, ઉદર ૧૨ અંગુલ, છાતી ૧૨ અંગુલ, ગ્રીવા (કંઠ-ડોક) ૪ અંગુલ અને મુંખ ૧૨ અંગુલ, એ રીતે ૧૦૮ અંગુલની ઊંચાઈ ગણવી. તથા પગતલિયું અંગુલો સહિત ૧૪ અંગુલ દીર્ઘ અને ૬ અંગુલ વિસ્તૃત, કેડની લંબાઈ ૧૮ અંગુલ, છાતીનો વિસ્તાર ૨૪ અંગુલ, અંગુલિસહ હાથની લંબાઈ ૪૬ અંગુલ, મસ્તકની લંબાઈ ૩૨ અંગુલ, જંધાનો પરિધિ ૧૮ અંગુલ, જનુનો પરિધિ ૨૧ અંગુલ, સાથળનો પરિધિ ૩૨ અંગુલ, નાલિ નીચેનો પરિધિ ૪૬ અંગુલ, છાતી અને પીઠ બે મળીને પરિધિ ૫૬ અંગુલ તથા ગ્રીવાનો પરિધિ ૨૪ અંગુલ ઇત્યાદિ રીતે અંગોપાંગનાં બીજાં પણ નાનાં નાનાં પ્રમાણે અનેક છે.

$$p^{\frac{1}{2}} \frac{d}{dt} p = \frac{1}{2} \frac{d}{dt} p^2$$

१५१५३=६६३

(2h)

ગાયાર્થ:—નારક જીવોમાં (વિકુર્વાણા કાળ) અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ, તિર્થચો તથા મનુષ્યોમાં *૪ મુહૂર્તનો, અને દેવોમાં અર્ધમાસનો એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિકુર્વાણાનો કાળ છે. (વાયુમાં અન્તર્મુહૂર્ત.) इति अवगाहना द्वार ॥ ૧૦ ॥

વિશેષાર્થ:—ભાવાર્થ સુગમ છે. વિશેષમાં એજ કે એ કહેલો કાળ વ્યતીત થયે તે શરીર સ્વતઃ વિલય પામી જાય છે, અને તે પહેલાં જો તે શરીરની જરૂર ન હોય તો યુદ્ધિપૂર્વક સંહરણ પણ કરવું પડે છે. વાયુકાયમાં તો રચના અને વિલય બન્ને સ્વતઃ પ્રવર્તે છે.

॥ ઉક્તશેષ અવગાહના તથા કાળ ॥

દંડકપદોમાં ઔદારિકની, મૂળ વૈક્રિયની અને ઉત્તર વૈક્રિયની અવગાહના તથા ઉત્તર વૈક્રિયનો કાળ કહ્યો છે, અને આહારક શરીરની અવગાહના તથા કાળ અને તેં કાં શરીરની અવગાહના કહી નથી તે આ પ્રમાણે છે.

આહારક શરીરની જઘન્ય અવગાહના પ્રારંભ સમયે પણ ઉત્તરવૈક્રિયવત અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ નહિ પરંતુ કિંચિત્ ન્યૂન ૧ હસ્ત પ્રમાણ કહી છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સંપૂર્ણ ૧ હસ્ત પ્રમાણ છે, તથા કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે, ત્યાર બાદ આહાર શરીર વિલય પામી જાય છે, અને આત્મપ્રદેશો ઔદાંકમાં પ્રવેશે છે. તથા તેંકાંની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ એટલે સૂક્ષ્મવનસ્પતિના ઔદાંક શરીર જેટલો છે, તથા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાધિક ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ ઉત્તરવૈં દેહની અપેક્ષાએ છે, અને કેવલિ સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ લોકાકાશ પ્રમાણ છે.

* દંડક પ્રકરણની અવચૂરિમાં (આ પ્રકરણનાજ કર્તાએ) “લઘિ-થી કરેલા વૈક્રિય શરીરનો (ગં તિર્થચ મનુષ્યનો) અવસ્થાન કાળ અન્તર્મુહૂર્તથી અધિક ન હોય” એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે, અને આ મૂળ ગાથામાં તો ૪ મુહૂર્ત કહ્યો છે. દ્વિગંધર આમ્નાયમાં પણ અન્તર્મુહૂર્ત કહ્યો છે, ઉપરની ગાથા શ્રી જીવાલિગમજ સૂત્રની છે, અને શ્રી ભગવંમાં અન્તર્મુહૂર્ત કાળ કહ્યો છે.

૧ કહેલાં શરીરથી બાકી રહેલ શરીરની.

‘ଲିଟେଚର-ଡିପ୍’ (୫୩)

હાડનો અભાવ છે અને સંઘયણ તો હાડકાના બંધારણને કહેવામાં આવે છે. તથા શંખ છીપ કોડી ઇત્યાદિ દ્વીન્દ્રિય જીવો તથા કીડી આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવો અને ભ્રમર આદિ ચતુરિન્દ્રિય જીવો કોઈ સ્પષ્ટ કઠિન હાડવાળા છે તો કોઈ અસ્પષ્ટ બારિક હાડવાળા છે માટે એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોને સંઘયણ છે, અને તે પણ ફક્ત જીવપૃષ્ઠ સંઘયણ છે, અને ગર્ભજ તિર્યચો તથા મનુષ્યોને તો જીવે સંઘયણ હોય છે, પરંતુ એક જીવને સમકાળે તો ૧જ સંઘયણ હોય. ॥ इति २४ दंडकेषु संहननानि ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ સંઘયણ ॥

૫ સ્થાવર	સંઘયણ રહિત	૩ વિકલેન્દ્રિય	૧ જીવફું
૧૩ દેવ દંડક	„	૧ ૫૦ મનુષ્ય	૬
૧ નારક	„	૧ ૫૦ તિર્યચ	૬

અવતરણ—આ ગાથામાં સર્વ દંડકને વિષે ૪ થું સંજ્ઞાદ્વાર કહીને ત્યારબાદ ૫ મું સંસ્થાનદ્વાર ૧૯ દંડકમાં કહે છે.

सर्वेसिं चउ दह वा, सन्ना सव्वे सुरा य चउरंसा
नर तिरि छस्संठाणा, हुंडा विगलिंदि-नेरइया ॥१२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

सर्वेषां चतस्रो दश वा, संज्ञा सर्वे सुराश्च चतुरंशा (रक्षाः)
नरतिर्यचः षट्संस्थाना, हुंडका विकलेन्द्रियनैरयिकाः ॥१२॥

અન્ય સહિત પદ્મજી

सर्वेसिं चउ वा दह सन्ना, य सव्वे सुरा चउरंसा
नर तिरि छ स्संठाणा, विगलिंदि नेरइया हुंडा ॥ १२ ॥

૧ વિકલેન્દ્રિયોમાં અળસિયાં વિગેરે જીવો હાડ રહિતજેવા દેખાય છે, તો પણ ઉદયસ્થાનક વિચારતાં તે જીવો અસ્પષ્ટ પણ સંઘયણવાળા સંભવે છે.

(7h)

છતાં લોકમાં નિર્ધનતા કેમ ? એવી અભિમાન સંજ્ઞાથી રૂઢન કરવાનું અનુમાન છે.)

૭ વેલડી પોતાનાં ફળોને પોતાનાં પાંદડાંથી ઢાંકેલ રાખે છે માટે માયા સંજ્ઞા છે.

૮ ખીલીનું વૃક્ષ તથા શ્વેત ખાખર પોતાનાં મૂળનિધાન ઉપર ફેલાવે છે (અર્થાત્ નિધાન ઉપર પ્રાયઃ ઉગે છે) માટે લોભ સંજ્ઞા છે.

૯ કમળો રાત્રે સંકોચ પામે છે માટે લોક સંજ્ઞા છે.

૧૦ વેલડીઓ સર્વ માર્ગ છોડીને ભીંત ઉપર અથવા વૃક્ષ ઉપર ચઢે છે માટે ઔઘસંજ્ઞા છે.

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય જીવોમાં અનુમાનથી સ્પષ્ટ સંજ્ઞાઓ સમજાતી છે. તેમજ દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોમાં (સર્વ દંડકપદોમાં) હીનાધિક પ્રમાણમાં સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે. તેમાં પણ ચાર ગતિ આશ્રયિ વિચારતાં દેવગતિમાં પરિગ્રહ તથા લોભ સંજ્ઞા અધિક-મુખ્ય છે, મનુષ્યગતિમાં માન સંજ્ઞા તથા મૈથુન સંજ્ઞા અધિક છે, નરક ગતિમાં ભય તથા ક્રોધ સંજ્ઞા અધિક છે અને તિર્યચગતિમાં માયા તથા આહાર સંજ્ઞા અધિક^૧ છે. ॥ इति २४ दंडकेषु संज्ञाः (આહારાદિકાઃ) ॥

૧ ચાર ગતિમાં આહારાદિ ૪ સંજ્ઞાઓનું એકજ અલ્પબહુત્વ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે—

કોઈ પણ સમયે વિચારતાં નારક ગતિમાં મૈથુન સંજ્ઞાવાળા જીવો અલ્પ, તેથી આહાર સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી ભય સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાત ગુણ, તેથી પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાત ગુણ, એ પ્રમાણે દેવોમાં આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહ, તથા મનુષ્યોમાં ભય-આહાર-પરિગ્રહ-મૈથુન, અને પંચેન્દ્રિયોમાં પરિગ્રહ-મૈથુન-ભય-અને આહાર સંજ્ઞાઓ અનુક્રમે સંખ્યાતગુણ કહેવી.

તથા એક જીવને એક સમયમાં ૧ જ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ અનુભવમાં હોય છે, બાદ અન્તર્મુહુર્તે દરેક જીવોની સંજ્ઞા બદલાતી રહે છે. ઉપર કહેલી સંજ્ઞાઓની (તે તે ગતિમાં) અધિકતા કહી તે તેવા પ્રકારના સંયોગોના કારણથી (પૂર્વોક્ત અલ્પબહુત્વ) હોય છે. અપંચેન્દ્રિયોમાં સંજ્ઞાનું અલ્પબહુત્વ કહેલું દેખાતું નથી, માટે અનિયમિતપણું હશે એમ સંભવે છે.

(०३)

૨ ન્યગ્રોધ પરિમંડલ—(ન્યગ્રોધ એટલે વડવૃક્ષની પેઠે પરિમંડલ એટલે ચારે તરફ ઉપરથી મંડલાકાર અર્થાત) નાભિથી ઉપરના અવયવો પ્રમાણુયુક્ત હોય અને નાભિથી નીચેના અવયવો (વડના થડની પેઠે) પ્રમાણુ રહિત હોય તે ન્યગ્રોધ સંસ્થાન કહેવાય.

૩ સાદિ—પગના તળિયાથી નાભિ સુધીના આદિ એટલે પહેલો શરીરનો અર્ધભાગ પ્રમાણુયુક્ત હોય અને ઉપરનો અર્ધ ભાગ પ્રમાણુ રહિત હોય તે સાદિ સંસ્થાન. આ સંસ્થાનને કેટલાક ગ્રંથકારે સાચી (=શાકમલીવૃક્ષના આકારવાળું) પણ કહે છે.

૪ વામન—મસ્તક-ગ્રીવા-હાથ અને પગ એ ૪ અવયવ પ્રમાણુ-યુક્ત હોય, અને શેષ (પીઠ, ઉદર અને છાતી) અવયવો પ્રમાણુ રહિત હોય તે વામન સંસ્થાન.

૫ કુબ્જ—વામનથી વિપરીત (એટલે મસ્તક આદિ ૪ અવ-યવો પ્રમાણુ રહિત હોય અને પીઠ વગેરે શેષ અવયવો પ્રમાણુ-યુક્ત) હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન.

૬ હુંડક—પ્રાયઃ સર્વ અવયવો પ્રમાણુ રહિત હોય તે હુંડક સંસ્થાન.

॥ (૧) કપાય ૪ ॥

કપ એટલે કર્મનો અથવા સંસારનો આય એટલે લાભ જેના વડે થાય તે કપાય એ પ્રમાણુ અનેક શબ્દાર્થવાળા કપાય કોથ-માન માયા-લોભ એ ૪ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ છે. જેનું સ્વરૂપ કર્મવિપાક આદિ ગ્રંથોથી સવિસ્તર પણે જાણી લેવું.

॥ (૭) લેશ્યા ૬ ॥

જેનાવડે જીવ કર્મ સાથે ત્રિષ્ણ્યતે=સંબંધવાળો થાય, એટલે જેનાવડે જીવ કર્મબંધ કરે તે લેશ્યા કહેવાય. તે બે પ્રકારની છે. ત્યાં લેશ્યાના પુદ્ગલો તે દ્રવ્ય લેશ્યા, અને તે પુદ્ગલોના અવ-લંબનથી(=ઉપકારથી) થતો આત્માનો પરિણામ તે માવલેશ્યા. આ પ્રકરણમાં દ્રવ્યલેશ્યા ૨૪ દંડકપદ્ધતિમાં કહેવાની છે, તે દ્રવ્ય લેશ્યા પુદ્ગલરૂપ છે, અને પુદ્ગલો વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ યુક્ત હોય છે,

શબ્દાર્થ:—

નાળાવિહ=નાના પ્રકારના (અ-
નેક પ્રકારના આકારવાળી)
ધ્વજ=ધ્વજ (ના આકારવાળો)
સૈ=સોયો (ના આકારવાળો)
લુલુચ=પરપોટા (ના આકાર-
વાળો)
વળ=વનસ્પતિ
વાડ=વાયુકાય
તેડ=અગ્નિકાય

અપકાયા=અપ્કાય (જળ)
પુઢવી=પૃથ્વીકાય
મસૂર=મસૂરની દાળ (ના
આકારવાળી)
ચંદાકારા=અર્ધ ચન્દ્રના આકાર-
વાળી
સંઠાળઓ=સંસ્થાનથી, આકારથી
માળિયા=કહી છે, કહ્યા છે.

માર્ગાર્થ:—વનસ્પતિ અનેક પ્રકારના આકારવાળી, વાયુકાય
ધ્વજના આકારવાળો, અગ્નિકાય સોયોના સમૂહ સરખા આકાર-
વાળો, અપ્કાય પાણીના પરપોટાના આકારવાળો, પૃથ્વીકાય મસૂ-
રની દાળના દાણાના આકારવાળી અથવા અર્ધચન્દ્ર સરખા આકાર-
વાળી કહી છે. ॥ ૧૩ ॥

વિશેષાર્થ:—વનસ્પતિ આદિ એકેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ
આ હુંડક સંસ્થાન ૫ પ્રકારનું કહ્યું છે. ત્યાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનું સંસ્થાન
હુંડક (સંસ્થાન) છે પરંતુ વિવિધ પ્રકારની આકૃતિવાળું સ્પષ્ટ
દેખાય છે. તથા વાયુકાયનું હુંડક સંસ્થાન ધ્વજના આકારે છે, તે
અસ્પષ્ટ છે. અગ્નિકાયનું સંસ્થાન સૂઈના આકારનું, પાણીનું સંસ્થાન
પરપોટા આકારનું, અને પૃથ્વીનું સંસ્થાન મસૂરની દાળ અથવા
અર્ધચન્દ્રના આકારનું છે તે સર્વે અસ્પષ્ટ છે, કારણ કે કેવળ
પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાયના સ્થાવરોમાં એક જ અણુદ્વારા
દેખી શકાતો નથી, કેવળ પ્રત્યેક વનસ્પતિજ મોટી અવગાહના-
વાળી હોવાથી દેખી શકાય છે, અને ઉપર કહેલાં સંસ્થાનો દરેક
કાયના એકેક જીવોના આકાર છે. ॥ ૨૪ દંડકેષુ સંસ્થાનમ્ ॥

૧ અહિં સૂક્ષ્મ પૃથ્વીઆદિકનું અને બાદર પૃથ્વીઆદિકનું પણ
હુંડક સંસ્થાન ઉપર પ્રમાણેજ છે, પરંતુ વિશેષ એજ કે સૂક્ષ્મ અને બાદર
સાધારણ વનસ્પતિનું પણ ૧૧વિધાકૃતિ સંસ્થાન છે, એમ શ્રી જીવાભિગમા-
દિકમાં કહ્યું છે અને સંગ્રહણીવૃત્તિમાં તેા નિગોદનું ઔદારિક શરીર સ્તિથુક

॥ ૨૪ દંડકાં ૬ સંસ્થાન ॥

૧૩ દેવદંડક ૧ (સમચતુરસ્ર)	૩ વિકલેન્દ્રિય ૧ (હુંડક)
૧ ગોમનુષ્ય ૬	૧ નારક ૧ (,)
૧ ગોતિર્ય ૬	૫ સ્થાવર ૧ (,)

અવતરણ—આ ગાથાના પહેલા ચરણમાં સર્વ દંડકપદોમાં ૬ હું કષાયદ્વાર કહે છે, અને ૭ મું લેશ્યાદ્વાર ૯ દંડકમાં કહે છે.

સવ્વેવિ ચક્રકસાયા, લેસ-છગં ગબ્મતિરિયમણુણસુ
નારય તેજ વાઝ, વિગલા વેમાણિ ય તિલેસા ॥૧૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સર્વેઽપિ ચતુષ્કષાયા, લેશ્યાષ્ટકં ગર્ભજતિર્યગ્મનુજયોઃ (જેષુ)
નારકતેજોવાયુવિકલા વૈમાનિકાશ્ચ ત્રિલેશ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછેદ

સવ્વે અવિ ચક્ર કસાયા, ગબ્મય તિરિય મણુણસુ છગં લેસ
નારય તેજ વાઝ વિગલા ય વેમાણિ તિ લેસા ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—

સવ્વે=સર્વે (ચોવીશે)
દંડકો.

અવિ=પણ

ચક્ર=ચાર

કસાયા=કષાયવાળા

લેસ=લેશ્યા

છગં-છ

ગબ્મ-ગર્ભજ

તિરિય-તિર્યચોમાં

મણુણસુ-મનુષ્યોમ

નારય-નારક જીવો

તેજ-તૈજસકાય, અગ્નિકાય

વાઝ-વાયુકાય

વિગલા-વિકલેન્દ્રિયો

વેમાણિ-વૈમાનિક દેવો

ય-અને

તિ-ત્રણ

લેસા-લેશ્યાવાળા

(પરપોટા) આધારવાળું (એટલે નક્કર ગોળા સરખું) કહ્યું છે. શ્રી તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં અનિત્યસ્થ (અનિયત) સંસ્થાન કહ્યું છે. તથા વાયુકાય વૈક્રિય શરીર રચે તોપણ ધ્વજના આધારેજ રચે છે.

ગાથાર્થઃ—અથ કપાયાઃ—ચોવીશે દંડકો ૪ ક્ષપાયવાળા છે. ॥ इति कपायद्वारम् ॥ અથ લેશ્યાઃ—તથા ગર્ભજ તિર્યગોમાં અને ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ૬ લેશ્યા હોય છે. તેમજ નારકજીવો, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વિકલેન્દ્રિય, અને વૈમાનિક દેવો એ સર્વે યથાસંભવ ત્રણ ત્રણ લેશ્યાવાળા હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

વિશેષાર્થઃ—સર્વ દંડકપદ્ધતમાં ક્રોધ-માન-માયા-અને લોભ એ ચાર પ્રકારના ક્ષપાય હોય છે. ત્યાં એકેન્દ્રિયોમાં અસ્પષ્ટ હોય છે અને દ્વીન્દ્રિયાદિકમાં કંઈક અધિક અધિક સ્પષ્ટ હોય છે. ક્ષપાય રહિત તો કેવળ વીતરાગ ભગવંતો અને સિદ્ધ પરમાત્માઓજ છે.

॥ इति ૨૪ દંડકેષુ કપાયાઃ ॥

હવે લેશ્યાદ્વારમાં ગર્ભજતિર્યગ અને ગર્ભજ મનુષ્યોને છએ પ્રકારની લેશ્યાઓ હોય છે, તે એક સમયે એકજ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહી પુનઃ બદલાઈને બીજી લેશ્યા પ્રગટ થાય છે. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભવપર્યન્ત પરાવૃત્તિથી છએ લેશ્યા દ્રવ્યથી અને ભાવથી પણ હોય છે. તે દ્રવ્ય ભાવનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહેલું છે.

તથા નારકનો ૧ દંડક, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડક અને વૈમાનિક દેવને સામાન્યથી ૩-૩ લેશ્યાઓ હોય છે. તેમાં વિશેષ એ છે કે—નારકોને કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ ૩* અશુભ લેશ્યા છે, વાયુકાયને અગ્નિકાયને અને વિકલેન્દ્રિયને પણ એજ ૩ અશુભ લેશ્યા છે, તથા વૈમાનિક દેવોને તેજ-પદ્મ-શુક્લ એ ૩* શુભ લેશ્યા છે. ત્યાં કયા નારકને કઈ અશુભ લેશ્યા તથા કયા વૈમાનિક દેવને કઈ શુભ લેશ્યા હોય તેનો વિસ્તાર અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.

* રત્નપ્રભા અને શર્કરાપ્રભામાં સર્વ નારકોને કાપોતલેશ્યા, વાલુકા પ્રભામાં સાધિક ૩ પત્યોપમસુધીના આયુષ્યવાળાને કાપોત અને તેથી અધિક આયુષ્યવાળાને નીલ લેશ્યા છે. પંકપ્રભામાં સર્વને નીલ લેશ્યા છે. ધૂમપ્રભામાં સાધિક ૧૦ સાંગરોપમ આયુષ્ય સુધીના આયુષ્યવાળાને નીલ, અને તેથી અધિક આયુષ્યવાળાને કૃષ્ણલેશ્યા છે. તથા છઠી અને સાતમી નારકમાં સર્વને કૃષ્ણલેશ્યા છે. અહિ પૃથ્વીઓના અનુક્રમ પ્રમાણે અધિક અધિક મલિન લેશ્યાઓ જાણવી. તથા વૈમાનિક દેવોમાં આ પ્રમાણે—

અવતરણ:—ચૌદમી ગાથામાં લેશ્યાદ્વાર ૯ ૬૩૬માં કહેવાયું છે, અને શેષ ૧૫ ૬૩૬માં કહેવું બાકી રહ્યું છે તે આ ૧૫ મી ગાથામાં કહેવાય છે, તેમજ આ ગાથાને વિષે સર્વ ૬૩૬પદોમાં ૮ સું ઇન્દ્રિયદ્વાર અને ૧ ૬૩૬માં ૯ સું સમુદ્ઘાતદ્વાર પણ કહેવાશે.

જોઈસિય તેડલેસા, સેસા સવ્વેવિ હુંતિ ચડલેસા
ઈંદિયદારં સુગમં, મણુઆણં સત્ત સમુઘાયા ॥ ૧૫ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જ્યોતિષ્કાસ્તેજોલેશ્યાકાઃ શેષાઃ સર્વેઽપિ ભવન્તિ ચતુર્લેશ્યાઃ
ઇન્દ્રિયદ્વારં સુગમં, મનુજાનાં સપ્ત સમુદ્ઘાતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય સહિત પદ્મછંદ

જોઈસિય તેડ લેસા સેસા સવ્વે અવિ ચડલેસા હુંતિ
ઈંદિય દારં સુગમં મણુઆણં સત્ત સમુઘાયા ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

જોઈસિય=જ્યોતિષી દેવો
તેડલેસા=તેજો લેશ્યાવાળા
સેસા=શેષ-બાકીના
સવ્વે=સર્વે
અવિ=પણ
હુંતિ=છે

ચડલેસા=ચાર લેશ્યાવાળા
ઈંદિયદારં=ઇન્દ્રિય દ્વાર
સુગમં=સુગમ-સહેલું
મણુઆણં=મનુષ્યોને
સત્ત=સાત
સમુઘાયા=સમુદ્ઘાત

ગાથાર્થ:—જ્યોતિષી દેવો તેજોલેશ્યાવાળા છે, અને શેષ સર્વે ૧૪ ૬૩૬પદો ચાર ચાર લેશ્યાવાળાં છે. इति લેશ્યા ॥ અથ ઇન્દ્રિયાણી-ઇન્દ્રિયદ્વાર (બાણુ) સુગમ છે. इति ઇન્દ્રિયાણી ॥ અથ સમુદ્ઘાતાઃ-તથા મનુષ્યોને ૭ સમુદ્ઘાત છે ॥ ૧૫ ॥

૧-૨ કટ્પમાં તેજોલેશ્યા, ૩-૪-૫ કટ્પમાં પદ્મલેશ્યા, ૬ ઠા કટ્પથી સર્વાર્થ સુધીમાં સર્વ દેવોને શુકલલેશ્યા. કટ્પના અનુક્રમ પ્રમાણે એ લેશ્યા આ અધિક અધિક વિશુદ્ધ બાણુવી.

વિશેષાર્થ:—સર્વે જ્યોતિષી દેવોને ૧ તેજે લેશ્યાજ હોય છે, અને બાકીના ૧૦ ભવનપતિ તથા ૧ વ્યન્તર એ ૧૧ દંડકમાં કેટલાક દેવો સંપૂર્ણ ભવપર્યન્ત કૃણુ લેશ્યાવાળા, કેટલાક નીલ લેશ્યાવાળા, કેટલાક કાષોત લેશ્યાવાળા અને કેટલાક દેવો સંપૂર્ણ ભવપર્યન્ત તેજે લેશ્યાવાળા હોય છે.

તથા પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ દંડકમાં પ્રત્યેક જીવને કૃણુ-નીલ-અને કાષોત એ ૩ લેશ્યા પરાવૃત્તિથી (બદલાઈ બદલાઈને) પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચોથી તેજે લેશ્યા તો ત્યારેજ હોય કે જ્યારે ઇશાનકલ્પ સુધીમાંના તેજે લેશ્યાવાળા કે દેવો બાહર લગ્નિયપર્યાપ્તિ પૃથ્વીમાં અથવા બાહરપર્યાપ્તિ અપ્માં તથા બાં પર્યાપ્તિ પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ પૃથ્વી આદિક ૩ દંડકના જીવોને ભવના પહેલા અન્તર્મુહૂર્તમાં તેજે લેશ્યા પણ અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે, અને પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં તો એ ત્રણે દંડકને પહેલી ૩ લેશ્યાજ હોય છે. ॥ રૂતિ ૨૪ દંઢકેષુ લેશ્યાઃ ॥

॥ ૨૪ દંડકમ ૬ લેશ્યા ॥

૧ ગાં તિર્યચને	૬	૩ વિકલેન્દ્રિયને	૩ (અશુભ)
૧ ગાં મનુષ્યને	૬	૧ વૈમાનિકને	૩ (શુભ)
૧ નારકને	૩ (અશુભ)	૧ જ્યોતિષીને	૧ (તેજેલે)
૧ અગ્નિકાયને	૩ („)	૧૪ શેષદંડક	૪ (પહેલી)
૧ વાયુકાયને	૩ („)		

॥ ૨૪ દંડકમાં ઇન્દ્રિય દ્વાર ॥

હવે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં પૃથ્વીકાય વિગેરે ૫ સ્થાવરના દંડકોમાં એક સ્પર્શેન્દ્રિય હોવાથી ૧ ઇન્દ્રિય છે. દ્વીન્દ્રિયના ૧ દંડકમાં સ્પર્શ અને રસના એ બે ઇન્દ્રિય છે. ત્રીન્દ્રિયના ૧ દંડકમાં સ્પર્શેન્દ્રિય રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય સહિત ૩ ઇન્દ્રિય છે. ચતુરિન્દ્રિયના ૧ દંડકમાં સ્પર્શ-રસના-ઘ્રાણુ-અને ચક્ષુ એ ૪ ઇન્દ્રિય છે, અને બાકીના ૧૩ દેવદંડકમાં ૧ નારકમાં ૧ ગર્ભજતિર્યચમાં અને ૧ ગર્ભજ મનુષ્યના દંડકમાં એ સર્વ મળી ૧૬ દંડકમાં સ્પર્શ-રસના

-ધાણુ-ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ ૫ ઇન્દ્રિયો છે. એ પ્રમાણે આ ઇન્દ્રિયદ્વાર સમજવામાં અત્યંત સુગમ છે. ॥ इति २४ दंडकेषु इन्द्रियाणि ॥

॥ ૨૪ ઢંડકમાં ૭ સમુદ્ધાત ॥

હવે ૯ મા સમુદ્ધાત દ્વારમાં ગર્ભજ મનુષ્યોને સાતે સમુદ્ધાત હોય છે. ત્યાં સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના જે ગર્ભજ મનુષ્યો છે તેઓને જ યથાસંભવ ૭ સમુદ્ધાત છે, અને યુગલિકોને તો આહારક-વૈક્રિય-તૈજસ-અને કેવલિ સમુદ્ધાત હોય નહિ તેથી કેવળ વેદના ક્ષાય અને મરણ એ ૩ સમુદ્ધાત છે. પુનઃ અયુગલિક ગર્ભજ મનુષ્યોમાં પણ લઘ્વિ રહિત મનુષ્યને પ્હેલી ૩ સમુદ્ધાત, લઘ્વિવંત છંદસ્થને (અસર્વજ્ઞને) યથાસંભવ કેવલિ સમુદ્ધાત વિના *૩-૪-૫-૬ સમુદ્ધાત અને શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવંતને તો ૧ કેવલિ સમુદ્ધાતજ હોય છે. પુનઃ સર્વત્ર સામાન્ય નિયમ એ છે કે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ કોઈ જીવને ૩ સમુદ્ધાત પ્રથમના હોઈ શકે છે.

* વૈક્રિય લઘ્વિ-તૈજસ લઘ્વિ-અને આહારક લઘ્વિ એ ત્રણ લઘ્વિ-માંની કોઈ પણ એક લઘ્વિવંતને ૪, બે લઘ્વિવંતને ૫, અને ત્રણે લઘ્વિવંતને ૬.

૧ પ્રશ્ન:-કેવલિ ભગવંત અનન્ત લઘ્વિવાળા છે તો તેમને વૈક્રિય આહારક અને તૈજસ સમુદ્ધાત (કે જે લઘ્વિવંતને હોય છે તે) કેમ નહિ ? અને નિર્વાણ પામતા હોવાથી મરણ સમુદ્ધાત કેમ નહિ ?

ઉત્તર:-લઘ્વિ ફેરવવી (પ્રગટ કરવી) તે પ્રમાદઅવસ્થા ગણાય છે, અને કેવલિ ભગવંત અપ્રમાદી છે, તથા તે તે લઘ્વિ ફેરવવાના પ્રયોજનનો અભાવ છે, માટે વૈં તૈં આહારક સમુદ્ધાત કેવલિ ભગવંતને ન હોય. તથા મરણ સમુદ્ધાત પરભવમાં ઉત્પન્ન થનારને આત્મપ્રદેશોનો દીર્ઘ દંડ કરવાથી ફેટલાક જીવોને હોય છે, અને કેવલિ ભગવંતને પરભવમાં ઉત્પન્ન થવું નથી, તેમજ નિર્વાણ સમયે આત્મપ્રદેશો કંદુક (દડા)ની માફક પિંડિત થઈને જાય છે, માટે મરણ સમુદ્ધાત નથી, તેમજ વેદનીયનો ઉદય છે પણ વ્યાકુળતા તથા ઉદીરણા ન હોવાથી વેદનીય સમુદ્ધાત નથી.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં મનુષ્યોને જે સાત સમુદ્ધાત કહી તે ૭ સમુદ્ધાતનાં નામ હવે આ ગાથામાં કહે છે.

વેયણ કસાય મરણે, વેડવિય તેયણ ચ આહારે
કેવલિ ચ સમુદ્ધાયા, સત્ત ઇમે હંતિ સન્નીણં ॥૧૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

વેદના કષાયો મરણં, વૈક્રિયસ્તૈજસશ્ચાહારકઃ
કૈવલિકશ્ચ સમુદ્ધાતાઃ, સપ્તૈતે ભવન્તિ સંજ્ઞિનામ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછંદ

વેયણ કસાય મરણે, વેડવિય તેયણ ચ આહારે
ચ કેવલિ ઇમે સત્ત સમુદ્ધાયા સન્નીણં હંતિ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

વેયણ=વેદના સમુદ્ધાત
કસાય=કષાય સમુદ્ધાત
મરણે=મરણ સમુદ્ધાત
વેડવિય=વૈક્રિય સમુદ્ધાત
તેયણ=તૈજસ સમુદ્ધાત
ચ=અને, તથા, વળી
આહારે=આહારક સમુદ્ધાત

કેવલિ=કેવલિ સમુદ્ધાત
ચ=વળી, અને, તથા
સમુદ્ધાયા=સમુદ્ધાત
સત્ત=સાત
ઇમે=એ
હંતિ=હોય છે
સન્નીણં=સંજ્ઞિ જીવોને

ગાથાર્થ:—વેદના સમુદ્ધાત, કષાય સમુદ્ધાત, મરણ સમુદ્ધાત, વૈક્રિય સમુદ્ધાત, તૈજસ સમુદ્ધાત, અને કેવલિ સમુદ્ધાત એ સાત સમુદ્ધાત સંજ્ઞિ જીવોને હોય છે ॥ ૧૬ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે દ્વારવર્ણનમાં સંજ્ઞાત્રિકના (૩ સંજ્ઞાના) દ્વારમાં જે દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહી છે તે સંજ્ઞા જે જીવોને હોય તે સંજ્ઞિ જીવ કહેવાય, અને તે ૧ સંજ્ઞિ જીવને આ ગાથામાં કહેલી

૧ પ્રશ્ન:—પૂર્વ ગાથામાં ૭ સમુદ્ધાત ગર્ભજ મનુષ્યોમાં કલાં બાદ અહિં સંજ્ઞિ જીવોને ૭ સમુદ્ધાત નામ પૂર્વક દર્શાવ્યા તે કેમ ? વાસ્તવિક રીતે તો સંજ્ઞિમાં કહેલા આ સાત સમુદ્ધાતનાં નામવાળી ગાથા પ્રથમ

વેદનાદિક સાતે સમુદ્ધાત યથાસંભવ (જેને જે સંભવે તે સમુદ્ધાત) હોય છે. એ વેદના-કપાય-મરણ-વૈકિય-તૈજસ-આહારક-અને કેવલિ સમુદ્ધાતનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જાણવું.

અવતરણ—હવે કયા ૬૦૬માં કેટલી સમુદ્ધાત હોય, તે કહેવાના પ્રસંગમાં આ ૧૭ મી ગાથાને વિષે પ્રથમ ૮ ૬૦૬માં સમુદ્ધાત કહેવાય છે.

एगिंदियाण केवल-तेउ आहारगविणा उ चत्तारि
ते वेउव्वियवज्जा, विगला सन्नीण ते चेव ॥ १७* ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एकेन्द्रियाणां केवलतैजसाहारकान् विना तु चत्वारः
ते वैक्रियवज्जर्जा विकलानां संज्ञिनां ते चैव ॥ १७ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછંદ

उ एगिंदियाण केवल तेउ आहारग विणा चत्तारि
विगला वेउव्वियवज्जा सन्नीण चेव ते ॥ १७ ॥

હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ સંજિના વિશેષભેદ રૂપે ગર્ભજ મનુષ્યમાં સમુદ્ધાત કહેવા યોગ્ય છે, તો આ વિપર્યાસ કેમ ?

ઉત્તર—પૂર્વની ૧૫મી ગાથા ૬૦૬માં દ્વાર ઉતારવાની પરિપાટીથી ક્રમશઃ આવેલી છે, અને આ ૧૬ મી ગાથા તથા આગળની ૧૭ મી ગાથા દ્વાર્ધ સિદ્ધાન્તની ઉધ્ધૃત (ઉદ્ધરેલી) ગાથાઓ હશે. તેમાં પણ ૧૬ મી ગાથા અહિં દાખલ કરી છે તે સંજિમાં સમુદ્ધાત કહેવાના ઉદ્દેશથી નથી કહી, પરંતુ સમુદ્ધાતનાં નામો દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહી છે, અને ૧૭ મી ગાથા અહિં એકેન્દ્રિયમાં અને વિકલેન્દ્રિયમાં સમુદ્ધાત કહેવાના ઉદ્દેશથી કહી છે, પરંતુ સંજિમાં સમુદ્ધાત કહેવાના ઉદ્દેશથી નથી કહી, તે કારણથી એ બન્ને ગાથામાં જે સંજિ શબ્દ આવેલો છે, તે તે ગ્રંથના અનુરોધથી સંભવે છે, એમ અનુમાન થાય છે.

* ૬૦૬ પ્રકરણમાં આ ગાથાની જરૂર સમજાતી નથી, તોપણ ચાલી આવતી પરિપાટી ન તુટવાના કારણથી અહિં લખવી યોગ્ય છે.

શબ્દાર્થ:—

પર્માદિયાણ-એકેન્દ્રિય જીવોને
કેવલ-કેવલ સમુદ્ધાત
તેજ-તૈજસ સમુદ્ધાત
આહારગ-આહારક સમુદ્ધાત
વિના-વિના, સિવાય
ઉ-વળી
ચત્તારિ-ચાર સમુદ્ધાત

તે=તે (૪સમુદ્ધાત એકેન્દ્રિયોના)
વેગવિચય=વૈક્રિય સમુદ્ધાત
વજ્જા=વર્જિત, રહિત, વિના
સિવાયના
વિગલા=વિકલેન્દ્રિયો
સર્ગાણ=સંજ્ઞિ જીવોને
તે=તે (સાતે) સમુદ્ધાત
ચેવ=નિશ્ચય

ગાથાર્થ—એકેન્દ્રિય જીવોને કેવલ સમુદ્ધાત, તૈજસ સમુદ્ધાત, અને આહારક સમુદ્ધાત વિના શેષ ૪ સમુદ્ધાત હોય છે. તથા વિકલેન્દ્રિયોને વૈક્રિય સમુદ્ધાત રહિત તે (એકેન્દ્રિય સંખ્યાધિ સમુદ્ધાત એટલે) ૩ સમુદ્ધાત હોય છે, અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોને તો નિશ્ચય તે સાતે સમુદ્ધાત હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

વિશેષાર્થ:—એકેન્દ્રિયોને કેવલ તૈજસ અને આહારક એ ૩ સમુદ્ધાત વિના શેષ ૪ સમુદ્ધાત કહ્યા તે વાયુકાયની અપેક્ષાએ જાણવા, અને વાયુકાય સિવાયના પૃથ્વીકાય વિગેરે ૪ દંડકોમાં (૪ એકેન્દ્રિયોમાં) તો વૈક્રિય સમુદ્ધાત વિના ૩ સમુદ્ધાતજ હોય છે, એમ જાણવું. તથા એ ૪ સમુદ્ધાતમાંથી ૧ વૈક્રિય સમુદ્ધાત બાદ કરતાં શેષ ૩ સમુદ્ધાત વિકલેન્દ્રિયોને હોય છે, અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોને તો તે પૂર્વોક્ત (૧૬ મી ગાથામાં કહેલા નામવાળા) સાતે સમુદ્ધાત છે.

પુનઃ લોકના પર્યન્ત ભાગે નિરાખ્યાયસ્થાને રહેલા સૂક્ષ્માદિ એકેન્દ્રિયોને તથા પ્રકારના ઉપધાતનો અભાવ હોવાથી વેદના સમુદ્ધાત

* આ ૧૭ મી ગાથા દંડક પ્રકરણની પરિપાટીને અનુસરતી નથી તેનું કારણ કે કોઈ ગ્રન્થમાં એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય ભેદ વડે પાંચ જાતના જીવોમાં સમુદ્ધાત કહેવાના પ્રસંગની આ ગાથા ત્યાંથી ઉદ્ધરીને અહિં પ્રક્ષિપ્ત કરી હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે આ ગાથા ન હોય તો પણ ૨૪ દંડકમાં બરાબર પરિપાટી પ્રમાણે ૭ સમુદ્ધાત કહી શકાય છે, માટે એ ગાથા અધિક જેવી સંભવે છે.

ઘાત રહિત ૨ સમુદ્ઘાત પણ હોય છે, અને શેષ સર્વ સૂક્ષ્મ તથા બાહ્ય એકેન્દ્રિયોને ત્રણ સમુદ્ઘાત હોય છે.

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં ગાંભુપ્થના ૧ દંડકપદને વિષે સમુદ્ઘાત કહ્યા, અને શેષ ૨૩ દંડકપદમાં સમુદ્ઘાત કહેવાના બાકી રહ્યા છે, તે હવે આ ૧૯ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહેશે, અને ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ૧૦ સું દ્રષ્ટિ દ્વાર સર્વ દંડકોમાં કહેશે.

પળ ગબ્મતિરિ સુરેસુ, નારય વાઝસુ ચઝર તિય સેસે
વિગલ દુ દિટ્ટી થાવર, મિચ્છત્તિ સેસ તિય દિટ્ટી ॥૧૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પંચ ગર્ભજતિર્યંકસુરયો-નારકવાય્વોશ્ચત્વારસ્ત્રયઃ શેષેષુ
વિકલે દ્વે દટ્ટી સ્થાવરે મિથ્યેતિ શેષેસુ તિસ્રો દટ્ટયઃ ॥૧૮॥

અન્ય સહિત પદચ્છેદ

ગબ્મ તિરિ સુરેસુ પળ, નારય વાઝસુ ચઝર સેસે તિય
વિગલ દુ દિટ્ટી થાવર, મિચ્છ ત્તિ સેસ તિય દિટ્ટી ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—

પળ=પાંચ સમુદ્ઘાત
ગબ્મ તિરિ=ગર્ભજ તિર્યંચ(નેવિષે)
સુરેસુ=દેવોને વિષે
નારય=નારકો (ને વિષે)
વાઝસુ=વાયુકાયને વિષે
ચઝર=ચાર સમુદ્ઘાત
તિય=ત્રણ સમુદ્ઘાત
સેસે=શેષ, બાકીના (સાત)
દંડકોમાં

વિગલ=વિકલેન્દ્રિયોને
દુ=બે
દિટ્ટી=દ્રષ્ટિ
થાવર=સ્થાવર જીવોમાં
મિચ્છ=મિથ્યા દ્રષ્ટિ
ત્તિ=ઇતિ (એ નામની)
સેસ=બાકીના દંડકોમાં
તિય દિટ્ટી=ત્રણ દ્રષ્ટિ

ગાથાર્થ:—ગર્ભજ તિર્યંચ અને દેવોને વિષે ૫ સમુદ્ઘાત છે, અને શેષ (સાત) દંડકોને વિષે ૩ સમુદ્ઘાત છે. ॥ઈતિ સમુદ્ઘાતાઃ॥
અથ (૧૦) દ્રષ્ટિદ્વારમ્-વિકલેન્દ્રિયોને ૨ દ્રષ્ટિ, સ્થાવર જીવોને મિથ્યા-

તેથી વર્ણલેહની મુખ્યતાએ વર્ણના નામે ફનામવાળી ૬ પ્રકારની દ્રવ્ય લેશ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

કૃષ્ણલેશ્યા—કાળજા અને ભમરા સરખા અત્યંત કૃષ્ણ વર્ણવાળી, લિંબડા તથા કરિયાતાના રસસરખા કડવારસવાળી, અતિ દુર્ગંધવાળી, અને અતિ કઠોર સ્પર્શવાળી કૃષ્ણ લેશ્યા છે. ૨ નીલ લેશ્યા કૃષ્ણ લેશ્યાના વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શથી ઉતરતા-ન્યૂન (કંઈક સારા) વર્ણાદિ વાળી છે, પરંતુ મયૂરની ડાક સરખા નીલવર્ણવાળી છે, તથા ૩ કાપોતલેશ્યા—નીલવર્ણ અને રક્તવર્ણ (લીલો અને લાલ વર્ણ) ની મિશ્રતા (મિશ્રવર્ણ) વાળી, અને નીલલેશ્યાના વર્ણાદિકથી ન્યૂન અશુભ વર્ણાદિકવાળી છે. ૪ તેજોલેશ્યા—હિંગલોક વગેરેના સરખી અતિ રક્ત વર્ણની, તથા શુભ રસ શુભ ગંધ અને શુભ સ્પર્શવાળી છે. ૫ પન્નલેશ્યા—સુવર્ણ સરખા પીત-વર્ણવાળી અને તેજો લેશ્યાથી અધિક શુભ રસાદિવાળી છે. ૬ શુક્લલેશ્યા—આ લેશ્યાનો વર્ણ દુર્ગંધથી પણ અધિક શ્વેત છે, અને અત્યંત શુભ ગંધ-રસ-સ્પર્શ યુક્ત છે.

એ પ્રમાણે પ્રથમની ૩ લેશ્યા અશુભ વર્ણાદિવાળી, અને અશુભ આત્મપરિણામમાં સહાયક હોવાથી ૩ અશુભલેશ્યા છે, અને છેલ્લી ૩ લેશ્યા શુભ વર્ણાદિવાળી તથા શુભ પરિણામમાં સહાયક હોવાથી ૩ શુભલેશ્યા છે.

(અયોગી ગુણસ્થાનવર્તિ સિવાયના) દરેક સંસારી જીવને દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા બન્ને હોય છે, પરંતુ તદ્વાવત એ છે કે જેવ નારકોની દ્રવ્યલેશ્યા સદાકાળ એક જ કાયમ રહે છે, અને ભાવ લેશ્યા (આત્મ પરિણામરૂપ લેશ્યા) દરેક અન્તર્મુહૂર્તે બદલાયા કરે છે. તથા (સર્વજ્ઞ સિવાયના) મનુષ્યોની અને તિર્થંચોની તે દ્રવ્યલેશ્યા તથા ભાવલેશ્યા બન્ને અન્તર્મુહૂર્તે અન્તર્મુહૂર્તે બદલાયા કરે છે. આહિં કઈ લેશ્યાઓથી કેવા પ્રકારના આત્મપરિણામ થાય છે, તે સંબંધિ શાસ્ત્રમાં જંબૂવૃક્ષનાં ફળ ખાનાર ૬ મુસાફરોનું દ્રષ્ટાન્ત તથા કેળ ગામમાં ઘાડ પાડવા જનાર ૬ ચોરનું દ્રષ્ટાન્ત કહેલું છે તે આ પ્રમાણે—

૧ જંબૂફલ મક્ષકનું દ્રષ્ટાન્ત—ચાલતાં ચાલતાં અરણ્યમાં આવી પડેલા અને ક્રુધા તૃપાથી પીડાયેલા ૬ મુસાફરો તે અરણ્યમાં પાકી

ત્વ એ નામની દષ્ટિ, અને શેષ (૧૬) દંડકોને વિષે ત્રણે દષ્ટિ હોય છે (ઇતિ દ્રષ્ટિઃ) ॥ ૧૮ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગર્ભજ તિર્યચને આહારક સમુદ્ધાત અને કેવલિ સમુદ્ધાત સિવાયના પાંચ સમુદ્ધાત હોય છે, કારણ કે તિર્યચોને ચારિત્ર તથા પૂર્વલબ્ધિ (પૂર્વધરપણું) હોતું નથી, તેથી આહારક લબ્ધિ નથી, અને કેવળજ્ઞાન ન હોવાથી કેવલી સમુદ્ધાત પણ નથી. પરંતુ કેટલાક તિર્યચપંચેન્દ્રિયો દશાવિરતિ ચારિત્રને અનુસરતા વ્રત નિયમ તથા તપશ્ચર્યા ગુણવાળા હોવાથી તેવા ગર્ભજ તિર્યચોને વૈક્રિય લબ્ધિ અને તેજસ લબ્ધિ હોવાથી વૈક્રિય સમુદ્ધાત અને તેજસ સમુદ્ધાત હોઈ શકે છે.

એ પ્રમાણે ગર્ભજતિર્યચની પેઠે દેવોને વૈક્રિય લબ્ધિ તથા તેજસ લબ્ધિ વ્રત તપશ્ચર્યાદિ ગુણોથી નહિ પણ તથાપ્રકારના ભવસ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે.

તથા નારક અને વાયુકાયને વેદના-કપાય-મરણ-અને વૈક્રિય એ ૪ સમુદ્ધાત છે. ત્યાં વૈક્રિય લબ્ધિ એ બન્ને દંડકોમાં ભવ સ્વભાવથીજ હોય છે. પુનઃ વૈક્રિય લબ્ધિવાળા કેટલાક પર્યાપ્ત વાયુ કાય જીવો છે, અને તે દેવોથી અસંખ્ય ગુણ છે.

એ પ્રમાણે ૧ મનુષ્ય, ૧ ગર્ભજતિર્યચ, ૧૩ દેવ, અને ૧ વાયુકાય મળી ૧૬ દંડકમાં સમુદ્ધાત દ્વાર કલ્પું, અને બાકી રહેલા પૃથ્વીકાયાદિક ૪, અને વિકલેન્દ્રિયના ૩, એ ૭ દંડકમાં વેદના કપાય અને મરણ એ ૩-૩ સમુદ્ધાત જાણવા, કારણ કે એ ૭ દંડકોમાં વૈક્રિય લબ્ધિના પણ અભાવ છે.

॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ સમુદ્ધાતાઃ ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૭ સમુદ્ધાત ॥

૧ ગાં મનુષ્યને	૭	૧ નારકને	૪
૧ ગાં તિર્યચને	૫	૧ વાયુને	૪
૧૩ દેવદંડકમાં	૫	૭ શેષ દંડકમાં	૩

હવે ૧૦ મા દષ્ટિદ્વારમાં વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડકને વિષે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ એ ૨ દષ્ટિ હોય છે, ત્યાં મિથ્યાત્વ દષ્ટિ તો સર્વ વિકલેન્દ્રિયોને સર્વ અવસ્થામાં છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ દષ્ટિ

તો કેટલાક વિકલેન્દ્રિયોમાંજ (સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વવાળો કોઈ જીવ અન્ય સ્થાનેથી આવી વિકલેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થયો હોય તે વખતે) અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, અને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં તો અવશ્ય મિથ્યાદષ્ટિજ થાય છે.

તથા સ્થાવરના ૧૫માં દંડકોમાં ૧ મિથ્યાત્વદષ્ટિજ હોય છે, અને શેષ ૧૬ દંડકના જીવો મિથ્યાત્વ-સમ્યક્ત્વ-અને મિશ્ર એ ત્રણે દષ્ટિવાળા છે, ત્યાં દરેક દંડકમાં કોણુ કોણુ જીવો કઈ કઈ દષ્ટિવાળા હોય તેનો વિચાર અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.

॥ इति २४ दंडकेषु दष्टिः ॥

॥ २४ दंडकभां ३ दष्टि ॥

૩ વિકલેન્દ્રિયને	૨ (મિ- સાસ્વાદ)	૫ સ્થાવરને	૧ (મિથ્યા)
		૧૬ શેષદંડકમાં	૩

અવતરણ—આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદ્ધતિમાં ૧૧ સું દર્શનદ્વાર કહેવાય છે.

थावर वि तिसु अचरकू, चउरिंदिसु तद्दुगं सुए भणियं
मणुआ चउदंसणिणो, सेसेसु तिगं तिगं भणियं॥१९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

स्थावरद्वित्रिष्वचक्षुश्चतुरिन्द्रियेषु तद्द्विकं श्रुते भणितं
मनुजाश्चतुर्दर्शनिनः शेषेषु त्रिकं त्रिकं भणितं ॥ १९ ॥

અન્ય સહિત પદ્ધતિ

सुए थावर वि तिसु अचरकू, चउरिंदिसु तद्दुगं भणियं
मणुआ चउ दंसणिण, सेसेसु तिगं तिगं भणियं ॥ १९ ॥

૧ કર્મગ્રંથના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બાહર પૃથ્વી-અપ-અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં પણ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, માટે તે અપેક્ષાએ સ્થાવર ના ૩ દંડકમાં ૨ દષ્ટિ અને ૨ દંડકમાં ૧ દષ્ટિ કહી શકાય, પરંતુ સિદ્ધાન્તમાં સર્વ એકેન્દ્રિયને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનો અભાવ કહ્યો છે, તેથી સિદ્ધાન્તની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયના ૫માં દંડકમાં ૧ મિથ્યાત્વ દષ્ટિજ હોય છે.

શબ્દાર્થ:—

ધાવર=સ્થાવર જીવોને (માં)
 વિ=દ્વીન્દ્રિયને (માં)
 તિસુ=ત્રીન્દ્રિયોને વિષે
 અચરકુ=અચક્ષુ દર્શન
 ચતુરિન્દિસુ=ચતુરિન્દ્રિયોમાં
 તદ્=તે (દર્શન)
 દુગં=બે
 સુષ્ણ=સિદ્ધાન્તમાં, શ્રુતમાં
 મણિયં=કહ્યાં છે

મણુઆ=મનુષ્યો
 ચત્=ચાર
 દંસણિણો=દર્શનવાળા
 સેસેસુ=શેષ (૧૫) દંડકોમાં
 તિગં=ત્રણ દર્શન
 તિગં=ત્રણ દર્શન
 મણિયં=કહ્યાં છે

ગાથાર્થ—(અથ દશનાને—) સિદ્ધાન્તમાં ૫ સ્થાવરમાં તથા દ્વીન્દ્રિય, અને ત્રીન્દ્રિયોમાં એક અચક્ષુ દર્શન કહ્યું છે, ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં તે બે દર્શન કહ્યાં છે, મનુષ્યો ચાર દર્શનવાળા છે, અને શેષ (૧૫) દંડકોમાં ત્રણ ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. (ઈતિ દર્શનદ્વારમ્) ॥ ૧૯ ॥

વિશેષાર્થ:—હવે ૧૧ મું દર્શન દ્વાર કહેવાય છે, ત્યાં સ્થાવરના ૫ દંડક, ૧ દ્વીન્દ્રિય, અને ૧ ત્રીન્દ્રિય એ ૭ દંડકમાં ૧ અચક્ષુ દર્શનજ હોય છે. તે અચક્ષુ દર્શન સ્પર્શ રસના ઘ્રાણ શ્રોત્ર અને મનના ભેદથી ૫ પ્રકારનું છે. તેમાં સ્થાવરના ૫ દંડકને વિષે સ્પર્શેન્દ્રિયનો સામાન્ય ઉપયોગ એજ અચક્ષુ દર્શન; દ્વીન્દ્રિયમાં સ્પર્શ અને રસના એ બે ઇન્દ્રિયોદ્વારા સામાન્ય ઉપયોગ ૩૫ અચક્ષુ દર્શન; ત્રીન્દ્રિયને સ્પર્શ રસના અને ઘ્રાણ એ ૩ ઇન્દ્રિયો દ્વારા સામાન્ય ઉપયોગ ૩૫ અચક્ષુ દર્શન છે.

પ્રશ્ન:—ઇન્દ્રિયોના સામાન્ય ઉપયોગ ૩૫ અચક્ષુ દર્શન તો ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ હોઈ શકે, પરંતુ તે પહેલાંની અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં અને માર્ગમાં વહેતો જીવ દર્શન રહિત હોય કે દર્શન સહિત હોય? કારણ કે ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે, અને એકેન્દ્રિયાદિકને મન છે નહિ.

ઉત્તર:—કોઈ પણ જીવ કોઈપણ સમયે દર્શન ગુણ રહિત

(તેમજ જ્ઞાનગુણ સહિત પણ) હોય નહિ (કારણ કે જીવના તે એ બે મુખ્ય ગુણ છે), મોટે મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપ સૂક્ષ્મ સામાન્ય ઉપયોગ તે અહિં સૂક્ષ્મ ભાવમનરૂપ અચક્ષુ દર્શન જાણવું, કારણ કે એકેન્દ્રિયાદિક અસંજિઓને જો કે દ્રવ્ય મનનો અભાવ છે, તે પણ મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવ મન તે અવશ્ય છે.

તથા ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન બન્ને છે, કારણ કે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પણ છે, તેથી સ્પર્શ રસના-અને ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સામાન્ય ઉપયોગ તે અચક્ષુદર્શન અને ચક્ષુ દ્વારા સામાન્ય ઉપયોગ તે ચક્ષુ દર્શન છે, એ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે.

તથા ગર્ભજ મનુષ્યો યથાસંભવ ચારે દર્શનવાળા છે, ત્યાં અચક્ષુ દર્શન પૂર્વોક્ત રીતે પાંચ પ્રકારનું છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય હોવાથી ચક્ષુ દર્શન છે, અને ચારિત્રાદિક ગુણથી પ્રાપ્ત કરેલ લઘિય પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનવંતને (અને વિભંગજ્ઞાનીને) અવધિ દર્શન છે, અને કેવલિ ભગવંતને કેવળ દર્શન છે. એ પ્રમાણે ૯ દંડકમાં દર્શનદ્વાર કહ્યું અને બાકીના (દેવના ૧૩, નારકનો ૧, અને ગર્ભજતિર્યચનો ૧ એ) ૧૫ દંડકમાં ચક્ષુદર્શન અચક્ષુ દર્શન અને અવધિ દર્શન એ ૩ દર્શન છે. ત્યાં ગર્ભજ તિર્યચોને પ્રત તપશ્ચર્યાદિ ગુણથી લઘિય પ્રત્યયિક છે, અને ૧૪ દંડકમાં ભવસ્વભાવે હોવાથી ભવ-પ્રત્યયિક અવધિ દર્શન છે. અહિં એક જીવ આશ્રયિ સમકાળે કોઇને ૧ અચક્ષુ દર્શન અથવા કેવળ દર્શન, કોઇને અચક્ષુ-ચક્ષુ ૨ દર્શન, અને કોઇને અવધિ સહિત ૩ દર્શન હોય પરંતુ સમકાળે ૪ દર્શન કોઇ પણ જીવને ન હોય. ॥ इति २४ दंडकेषु दर्शनानि ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૪ દર્શન ॥

૫ સ્થાવરને ૧ (અચક્ષુ)	૧ ચતુરિન્દ્રિયને ૨ (ચ૦-અચ૦)
૧ દ્વીન્દ્રિયને ૧ "	૧ ગ૦ મનુષ્ય ૪
૧ ત્રીન્દ્રિયને ૧ "	૧૫ શેષમાં ૩ (કેવલ૦ વિના)

અવતરણઃ—આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદોને વિષે ૧૨-૧૩ મું જ્ઞાન-અજ્ઞાન દ્વાર કહેવાય છે.

અન્નાણ નાણ તિય તિય, સુરતિરિનિરણ થિરે અનાણદુગં
નાણન્નાણ દુ વિગલે, મણુણ પણ નાણ તિ અનાણા ॥૨૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અજ્ઞાનજ્ઞાન (યોઃ) ત્રિકં ત્રિકં, સુરતિર્યગ્નૈરયિકેષુ સ્થિરે અજ્ઞાનદ્વિકં
જ્ઞાનાજ્ઞાનદ્વિકં વિકલે, મનુજે પંચ જ્ઞાનાનિ ત્રીણ્યજ્ઞાનાનિ ॥૨૦॥

અન્યથા સહિત પદ-ચ્છેદ

સુર તિરિ નિરણ તિય અનાણ તિય નાણ થિરે દુગં અનાણ
વિગલે દુ નાણ અન્નાણ, મણુણ પણ નાણ તિ અનાણા ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—

અન્નાણ=અજ્ઞાન

નાણ=જ્ઞાન

તિય=ત્રણ

તિય=ત્રણ

સુર=દેવોને

તિરિ=તિર્યંચોને

નિરણ=નારકોને

થિરે=સ્થાવરને વિષે

અનાણ=અજ્ઞાન

દુગં=બે

નાણ=જ્ઞાન

અન્નાણ=અજ્ઞાન

દુ=બે

વિગલે=વિકલેન્દ્રિયોને

મણુણ=મનુષ્યને વિષે

પણ=પાંચ

નાણ=જ્ઞાન

તિ=ત્રણ

અનાણા=અજ્ઞાન

ગાથાર્થ:—(અથ જ્ઞાનદ્વાર—) દેવ તિર્યંચ અને નારકોને વિષે
ત્રણ જ્ઞાન તથા ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે. સ્થાવરને વિષે બે અજ્ઞાન
હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોને વિષે ૨ જ્ઞાન તથા ૨ અજ્ઞાન હોય છે,
અને મનુષ્યને વિષે ૫ જ્ઞાન તથા ૩ અજ્ઞાન હોય છે ॥૨૦॥

વિશેષાર્થ—હવે ૧૨ મા જ્ઞાનદ્વારમાં તથા ૧૩ મા અજ્ઞાનદ્વારમાં
દેવના ૧૩ દ્વંડ્વ, ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧ દ્વંડ્વ અને નારકનો ૧ દ્વંડ્વ એ ૧૫
દ્વંડ્વમાં મતિઅજ્ઞાન-શ્રુત અજ્ઞાન-અને વિભંગજ્ઞાન એ ૩ અજ્ઞાન છે,

તથા મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન એ ૩ જ્ઞાન છે. ત્યાં સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને ૩ જ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને ૩ અજ્ઞાન જાણવાં. તેમાં પણ પ્રત્યેક જીવ આશ્રયિ વિચારતાં એક જીવને સમકાળે કોઈને અવધિજ્ઞાન રહિત ૨ જ્ઞાન હોય તો કોઈને અવાધજ્ઞાન સહિત ૩ જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ્ઞાન તો દરેક સમ્યક્દષ્ટિ છદ્મસ્થ જીવને સમકાળે અવશ્ય હોય છે. તે પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન પણ સમકાળે અવશ્ય હોય છે; અને જો અવધિજ્ઞાનની લબ્ધિવાળો હોય તો તેવા મિથ્યાદષ્ટિને વિભંગજ્ઞાન સહિત ૩ અજ્ઞાન સમકાળે હોય છે.

તથા સ્થાવરના ૫ દંડકમાં દરેક જીવને સમકાળે મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ બે *અજ્ઞાન હોય છે.

વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડકમાં ૨ જ્ઞાન અને ૨ અજ્ઞાન હોય છે. ત્યાં પૂર્વ ભવમાં મરણથી અન્તર્મુખ રહેલાં ઉપશમ સમ્યક્દષ્ટિ થઈને પુનઃ સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ, સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સહિત મરણ પામી વિકલેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં કિંચિત્ કાળ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ વર્તેતું હોય છે, તેથી તે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં વિકલેન્દ્રિયો ૨ જ્ઞાનવાળો કહેવાય છે; અને ત્યારબાદ સંપૂર્ણ ભવ પર્યન્ત મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી ૨ અજ્ઞાનવાળો કહેવાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યના ૧ દંડકમાં ૫ જ્ઞાન અને ત્રણે અજ્ઞાન હોય છે, તે સમજવું સુગમ છે. તેમાં પણ ૧ મનુષ્યને સમકાળે તો યથાસંભવ ૨ અજ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, ૧ જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન^૧), ૨ જ્ઞાન ૩ જ્ઞાન (મનઃ૦ વા અવઃ૦ સહિત), અથવા ૪ જ્ઞાન હોય છે.

* આ સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય છે; અને કર્મગ્રંથમાં તો બાંપર્યાપ્ત પૃથ્વી, અપકાય, અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ એ ૩ દંડકમાં અને વિકલેન્દ્રિયોમાં પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે પરંતુ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વે અજ્ઞાન રૂપે ગણી એ આઠે દંડકમાં ૨ અજ્ઞાન કલાં છે.

૧ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં આચારાંગાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાનીઓને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે તેથી તેવા શાસ્ત્રજ્ઞાન રહિત જીવોને મતિજ્ઞાન રૂપ ૧ જ્ઞાન હોય એમ પણ કહ્યું છે.

પરંતુ સમકાળે ૫ જ્ઞાન હોય નહિ; તેમજ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ એ ૫જ્ઞ સમકાળે હોય નહિ ॥ इति २४ दंडकेषु ज्ञानाज्ञाने ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૫ જ્ઞાન ૩ અજ્ઞાન ॥

૧૩ દેવ દંડકમાં	૩-૩	૫ સ્થાવરને	૨ અજ્ઞાન
૧ ગો તિર્યચને	૩-૩	૩ વિકલેન્દ્રિયને	૨-૨
૧ નારકને	૩-૩	૧ ગો મનુષ્યને	૫-૩

અવતરણ—હવે ચોવીસે દંડકપદમાં ૧૪ મું યોગદ્વાર કહેવાનું છે તેથી પ્રથમ આ ગાથાને વિષે ૧૫ યોગનાં નામ કહે છે—
 सच्चैर मीस असच्चमोस मण वय विउव्वि आहारे
 उरलं मीसा कम्मण, इय जोगा देसिया समए ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सत्येतरमिश्रासत्यभृषा, मनोवचसी वैक्रिय आहारकः
 औदारिको मिश्राः कर्मण, एते योगा देशिताः समये ॥ २१ ॥

અન્યથ સહિત પદ્મછંદ

सच्च इअर मीस असच्च अमोस मण वय विउव्वि आहारे
 उरलं मीसा कम्मण, इय जोगा समए देसिया ॥२१॥

શબ્દાર્થ:—

सच्च=सत्य
 इअर=धतर (असत्य)
 मीस=मिश्र
 असच्चमोस=असत्याभृषा
 (व्यवहार)
 मण=मनो योग
 वय=वचन योग
 विउव्वि=वैक्रिय કાયયોગ
 आहारे=आहारक કાયયોગ

उरलं=औदारिक કાયયોગ
 मीसा=(अे त्रले कयना) मिश्र-
 योग
 कम्मण=कार्भेषु योग (तैजस કાર્-
 इय=अे ભેષુ યોગ)
 जोगा=१५ योग
 देसिया=देशांव्या છે, કહ્યા છે
 समए=सिद्धान्तમાં

માર્થ—(અથ યોગ) સત્ય-અસત્ય-મિશ્ર-અને અસત્યા
મૃપા એ ચાર પ્રકારના મનોયોગ તથા ૪ પ્રકારના વચનયોગ છે.
પુનઃ વૈકલ્પિક કાયયોગ, અહારક કાયયોગ અને ઔદારિક કાયયોગ,
તેમજ એ ત્રણ કાયના ૩ મિશ્ર યોગ, તથા કર્મણુ (તેજસ કર્મણુ)
કાયયોગ એ પ્રમાણે ૧૫ યોગ શ્રી સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે ॥ ૨૧ ॥

વિશેષાર્થ—એ ૧૫ યોગનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહ્યા પ્રમાણે
બાણુવું.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં ૧૫ યોગનાં નામ કહીને હવે આ
ગાથામાં સર્વ દંડકપદને વિષે તે ૧૫ યોગ જે રીતે સંભવે તે
રીતે કહે છે.

इकारस सुर निरए, तिरिणसु तेर पनर मणुणसु
विगले चउ पण वाए, जोगतिगं थावरे होइ ॥ २१ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

एकादश सुरनैरयिकयोस्तिर्यक्षु त्रयोदश पंचदश मनुजेषु
विकले चत्वारः पंच वाते (यौ), योगत्रिकं स्थावरे भवति ॥ २१ ॥
અન્યથ સહિત પદચ્છેદ

सुर निरए इकारस, तिरिणसु तेर मणुणसु पनर
विगले चउ वाए पण थावरे तिगं जोग होइ ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—

इकारस=अगिआर योગ
सुर=देवने विषे
निरए=नारकने विषे
तिरिणसु=तिर्यંચોમાં
तेर=तेर यોગ
पनर=पंदर योગ
मणुणसु=मनुष્યોમાં

विगले=विकलेन्द्रियમાં
चउ=चार योગ
पण=पांच योग
वाए=वायुकायમાં
जोग=योग
तिगं=त्रણ
थावरे=स्थायरने विषे
होइ=होय છે.

માર્ગાર્થ—દેવ અને નારકને વિષે ૧૧ યોગ, ગર્ભજ તિર્યચોમાં ૧૩ યોગ, ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ૧૫ યોગ, વિકલેન્દ્રિયમાં ૪ યોગ, વાયુકાયમાં ૫ યોગ અને સ્થાવરમાં ૩ યોગ હોય છે (ઇતિ યોગ દ્વારમ્) ॥ ૨૨ ॥

વિશેષાર્થ—હવે ૨૪ દંડકમાં ૧૫ યોગ કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે—દેવના ૧૩ અને નારકનો ૧ મળી ૧૪ દંડકમાં મનના ૪ વચનના ૪ મળી ૮ યોગ તથા વૈક્રિય-વૈક્રિયમિશ્ર અને કાર્મણુ યોગ એ ૩ કાયયોગ સહિત ૧૧ યોગ છે. એ યોગ કયા કયા વખતે હોય તેનું * સ્વરૂપ અન્યાન્તરથી જાણવું.

તથા ગર્ભજ તિર્યચના ૧ દંડકમાં આદારિક અને આદારિક મિશ્ર એ બે કાય યોગ સહિત (પૂર્વોક્ત ૧૧ યોગ મળી) ૧૩ યોગ છે, અને ગર્ભજ મનુષ્યમાં સર્વે ૧૫ યોગ છે.

વિકલેન્દ્રિયોના ૩ દંડકમાં આદારિક-આદારિક મિશ્ર-તૈજસકા-

* અહિં ૧૫ યોગ ક્યારે ક્યારે હોય તેની સંક્ષિપ્ત વિગત—૪ મનો યોગ મનઃપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય, ૪ વચન યોગ પણ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય, આદારિક વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ પોત-પોતાની પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય, આદારિકમિશ્ર ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા સુધી (અને કેટલાક આચાર્યોના મતે શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતાં સુધી) અને કેવલિ સમુદ્ધાતમાં ૨-૬-૭ મા સમયે. એ પ્રમાણે ઔં મિશ્ર યોગ કર્મગ્રંથના અભિપ્રાયથી ૨ પ્રકારે છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે ઉત્તર વૈક્રિયના તથા આહારકના પ્રારંભમાં પણ હોવાથી ૪ પ્રકારે છે). વૈક્રિયમિશ્રયોગ મૂળ વૈં ની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા સુધી, અને તિર્યચ મનુષ્યના ઉત્તર વૈક્રિયના પ્રારંભે અને સંહરણમાં. ગ્રંથ (એમ કર્મના અભિપ્રાયે ૩ પ્રકારે અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે ઉત્તર વૈક્રિયના પ્રારંભમાં વૈક્રિય મિશ્ર નહિ તેથી ૨ પ્રકારે છે). આહારકમિશ્ર આહારક દેહના પ્રારંભે અને સંહરણમાં. (ઇતિ કર્મં, અભિપ્રાયઃ અને સિદ્ધાન્તમાં પ્રારંભ રહિત ૧ પ્રકાર). તથા તૈજસકાર્મણુ યોગ વક્ર ગતિએ પરલવમાં જતાં ૧-૨-૩ સમય સુધી, કેવલિ સમુદ્ધાતમાં ૩ જો ૪ થો ૫ મો એ ત્રણ સમય સુધી, અને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે પણ.

મૈષુ એ ત્રણ કાયયોગ અને અસત્યામૃષા (વ્યવહાર) નામનો ૧ વચન યોગ મળી ૪ યોગ છે.

વાયુકાયના ૧ દંડકમાં ઔદારિક-ઔદારિક મિશ્ર, વૈક્રિય-વૈક્રિય મિશ્ર અને કાર્મણુ એ ૫ પ્રકારના કાયયોગ છે, કારણ કે કેટલાક બાદર પર્યાપ્ત વાયુ જીવો વૈક્રિય લઘિવાળા હોય છે.

સ્થાવરના ૫ દંડકમાં ઔદા-ઔદા-મિશ્ર અને કાર્મણુ એ ૩ કાયયોગજ હોય છે. ॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ યોગાઃ ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૧૫ યોગ ॥

૧૩ દેવ દંડકમાં	૧૧	૩ વિક્લે-ને	૪
૧ નારકને	૧૧	૧ વાયુને	૫
૧ ગ-તિર્યચને	૧૩	૪ સ્થાવરને	૩
૧ ગ-મનુષ્યને	૧૫		

અવતરણ—હવે ચોવીશ દંડકપદ્ધતિમાં ૧૫ મું ઉપયોગ દ્વારા કહેવાનું છે તેથી આ ગાથામાં પ્રથમ ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગ કયા કયા ? તે કહે છે.

તિ અનાણ નાણ પણ ચડ, દંસણ વાર જિઅલરક-
ણુવઓગા

ઇય વારસ ઉવઓગા, મણિયા તેલુકદંસીહિ ॥૨૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ત્રીણયજ્ઞાનાનિ જ્ઞાનાનિ પંચ ચત્વારિ દર્શનાનિ દ્વાદશ જીવલક્ષ-
ણોપયોગા એતે દ્વાદશ ઉપયોગા મણિતા ત્રિલોકદર્શિભિઃ ॥૨૩॥

અન્વય સહિત પદરચ્છેદ

તિ અનાણ પણ નાણ ચડ દંસણ વાર જિઅ લરકણ ઉવઓગા
ઇય વારસ ઉવઓગા તેલુકદંસીહિ મણિયા ॥ ૨૩ ॥

ગએલા જાંબૂના કુમખાઓથી લચી પડતું (નમી ગયેલું) એક સુંદર જાંબૂવૃક્ષ દેખીને તેનાં જાંબૂ ખાવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ જાંબૂ ઘણા ઉંચા વૃક્ષ ઉપર રહેલાં છે તે કેવી રીતે લેવાં ? ત્યારે તે ૬ મુસાફરમાંના એકે અભિપ્રાય આપ્યો કે આ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ (એ પરિણામ કૃષ્ણલેશ્યાનો જાણવો), ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે મૂળથી ન ઉખેડતાં થડ ઉપરની મોટી મોટી શાખાઓ તોડી પાડીએ (એ નીલલેશ્યાનો પરિણામ), ત્યાં ત્રીજાએ કહ્યું કે વૃક્ષની ન્હાની ન્હાની શાખાઓ નીચે પાડીએ (એ કાપોતલેશ્યાનો પરિણામ), ચોથાએ કહ્યું ફળના ગુચ્છ-કુમખાજ તોડી નીચે નાખીએ (એ તેજોલેશ્યાનો પરિણામ), પાંચમાએ કહ્યું આખા કુમખા તોડવાનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ કુમખામાંથી ફળોજ ચુંટી ચુંટીને નીચે નાખો (એ વક્ષલેશ્યાનો પરિણામ), અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે વૃક્ષ ઉપર ચઢીને ફળો ચુંટવા કરતાં આ જમીન ઉપર પોતાની મેળે પડેલાં ફળોજ વીણી વીણીને આપણી કુદા શમાવીએ, કારણ કે કુદાની શાન્તિ એજ આપણા મુખ્ય ઉદ્દેશ એથી પણ જળવાય છે તો નાહક વૃક્ષછેદનના પાપમાં શા માટે પડવું ? (એ શુક્લેશ્યાનો પરિણામ જાણવો).

૨ છ ચોરનું દ્રષ્ટાન્ત—કોઈ ગામમાં થડ પાડવા માટે જતા ૬ ચોરો માર્ગમાં વિચાર કરે છે, ત્યાં એકે કહ્યું કે ગામમાં પેસતાં મનુષ્ય અથવા પશુ જે કોઈ મહે તે સર્વને હણવા (એ કૃષ્ણલેશ્યાનો પરિણામ), બીજાએ કહ્યું કે પશુઓનો શો અપરાધ ? માટે એકલા મનુષ્યોનેજ હણવા (એ નીલલેશ્યાનો પરિણામ), ત્રીજાએ કહ્યું કે મનુષ્યોમાં પણ રાંડ એવી સ્ત્રી જાતિને શા માટે હણવી ? કેવળ પુરૂષોનેજ હણવા (એ કાપોતલેશ્યાનો પરિણામ), ચોથાએ કહ્યું સર્વ પુરૂષોને હણવાનું શું પ્રયોજન ? જેટલા શસ્ત્રવાળા હોય તે પુરૂષોનેજ હણવા (એ તેજોલેશ્યાનો પરિણામ), પાંચમાએ કહ્યું સર્વ શસ્ત્રધારી પુરૂષોમાં પણ જેઓ આપણાથી ડરીને નાસી જતા હોય અથવા સહામા ન થતા હોય તેવાઓને હણવાનું પ્રયોજન નથી, કેવળ આપણી સહામે થનારા શસ્ત્રધારી પુરૂષોને હણવા (એ વક્ષલેશ્યાનો પરિણામ), ત્યારે છઠ્ઠા ચોરે કહ્યું કે એક તો ચોરીનું મહાપાપ કરવું અને બીજું મનુષ્યોની હિંસા કરવી એ બમણા પાપનું પ્રયોજન નથી. આપણે ચોરી કરવા આવ્યા છીએ

શબ્દાર્થ:—

તિ=ત્રણ
અનાણ=અજ્ઞાન
નાણ=જ્ઞાન
પણ=પાંચ
ચત=ચાર
દંસણ=દર્શન
માર=માર
જિભ=જીવના

લરક્ષણ=લક્ષણ ૩૫
ઉવઓગા=ઉપયોગ
દ્ય=એ, પૂર્વોક્ત
વારસ=માર
ઉવઓગા=ઉપયોગ
મળિયા=કલા છે
તેલુક=ત્રણ લોક, (ત્રણ જગતના)
દંસીદ્ધિ=દર્શિઓએ, દેખના-
રાઓએ.

ગાથાર્થ:— (અથ ઉપયોગા:-) ૩ અજ્ઞાન, ૫ જ્ઞાન, અને ૪ દર્શન એ ૧૨ જીવનાં લક્ષણ ૩૫ ઉપયોગ છે, અને તે ૧૨ ઉપ-યોગ ત્રણ જગતના પદાર્થો દેખનાર શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહ્યા છે ॥ ૨૩ ॥

વિશેષાર્થ—સુગમ છે, અને ૧૨ ઉપયોગનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહેલ ૮ જ્ઞાન અને ૪ દર્શન પ્રમાણે જાણવું.

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગ કયા કયા? તે દર્શાવીને હવે આ ગાથામાં તે ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગ ૨૪ ૬૩૬-પદ્યને વિષે જે રીતે સંભવે તે રીતે કહે છે.

ઉવઓગા મણુણસુ, વારસ નવ નિરય તિરિય દેવેસુ
વિગલદુગે પળ છકં, ચડરિંદિસુ થાવરે તિયગં ॥૨૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ઉપયોગા મનુજેષુ, દ્વાદશ નવ નૈરયિકતિર્યગ્દેવેષુ
વિકલદ્વિકે પંચ ષટ્કં ચતુરિન્દ્રિયેષુ સ્થાવરે ત્રયઃ ॥૨૪॥

અન્યથ સહિત પદ્યછંદ.

મણુણસુ વારસ ઉવઓગા, નિરય તિરિય દેવેસુ નવ
વિગલ દુગે પળ, ચડરિંદિસુ છકં, થાવરે તિયગં ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—

ઉવઓગા=ઉપયોગ
 મણુપસુ=મનુષ્યોમાં
 ચારસ=આર
 નવ=નવ ઉપયોગ
 નિરચ=નારક જીવોમાં
 તિરિચ=તિર્યંચોમાં
 દેવેસુ=દેવોમાં

વિગલ=વિકલેન્દ્રિયતા
 દુગે=દ્વિકમાં, ૨ ભેદમાં
 પળ=પાંચ ઉપયોગ
 છકં=છ ઉપયોગ
 ચરિરિદિસુ=ચતુરિન્દ્રિયોમાં
 થાવરે=સ્થાવરને વિષે, એકેન્દ્રિયોમાં
 તિચગં=ત્રણ ઉપયોગ

ગાથાર્થ—મનુષ્યોને વિષે ૧૨ ઉપયોગ છે, નારકજીવોમાં ૮ ઉપયોગ, દેવોમાં ૪૨ ઉપયોગ, (ચતુરિન્દ્રિય વિના શેષ દ્વીન્દ્રિય તથા ત્રીન્દ્રિય ૩૫) વિકલેન્દ્રિયતા એ ભેદમાં ૫ ઉપયોગ, ચતુરિન્દ્રિયમાં ૬ ઉપયોગ, અને સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) ને વિષે ૩ ઉપયોગ છે (હિતિ ઉપયોગ દ્વારમ્) ॥૨૪॥

વિશેષાર્થ:—એ પૂર્વ ગાથામાં ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગમાંથી ગર્ભજ મનુષ્યોને યથાસંભવ ૧૨ ઉપયોગ હોય છે, નારકના ૧ દંડકમાં મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સહિત ૮ ઉપયોગ હોય છે, તેમજ ગર્ભજ તિર્યંચમાં અને દેવના ૧૩ દંડકમાં પણ એજ ૮ ઉપયોગ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય એ બે વિકલેન્દ્રિયોમાં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન અને ૧ અચક્ષુ દર્શન એ ૫ ઉપયોગ છે, ચતુરિન્દ્રિયમાં એજ ૫ ઉપયોગ અને ૧ ચક્ષુદર્શન સહિત ૬ ઉપયોગ છે, અને સ્થાવરના પાંચે દંડકમાં ૨ અજ્ઞાન અને ૧ અચક્ષુ દર્શન સાહિત ૩ ઉપયોગ છે. આહિં કયું જ્ઞાન તથા કયું અજ્ઞાન હોય તે જ્ઞાન અજ્ઞાનદ્વાર પ્રસંગે ૨૦ મી ગાથામાં કહેવાઈ ગયું છે. તથા એક જીવને સમકાળે કેટલા ઉપયોગ હોય? તે પણ ૧૬ મી તથા ૨૦ મી ગાથાના અર્થમાંથી સમજવા યોગ્ય છે. ॥ હિતિ ૨૪ દંડકેષુ ઉપયોગાઃ ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૧૨ ઉપયોગ ॥

૧ ગાં મનુષ્યને	૧૨	૧ દ્વીન્દ્રિયને	૫
૧ નારકને	૮	૧ ત્રીન્દ્રિયને	૫
૧ ગાં તિર્યંચને	૬	૧ ચતુરિન્દ્રિયને	૬
૧૩ દેવદંડકમાં	૮	૫ સ્થાવરને	૩

અવતરણ:—હવે ૨૪ દંડકપદોમાં ૧૬ મું ઉપપાત દ્વાર તથા ૧૭ મું જ્યવન દ્વાર એ બે દ્વાર સાથે કહે છે. (અથવા આ ગા-થામાં ઉપપાત દ્વાર કહે છે, અને હવે પછીની ગાથામાં જ્યવન દ્વાર કહેશે એમ પણ જાણવું).

સંસ્વમસંસ્વા સમણ, ગન્ધતિરિ વિગલ નારય સુરા ય
મણુઆ નિયમા સંસ્વા, વણણંતા ધાવર અસંસ્વા ॥૨૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

સંસ્વેયા અસંસ્વેયા: સમયે, ગર્ભજતિર્યગ્વિકલ નારકસુરાશ્ચ
મનુજા નિયમાત્સંસ્વેયા, વના અનન્તા: સ્થાવરા અસંસ્વેયા: ॥૨૬॥

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ.

ગન્ધ તિરિ વિગલ નારય ય સુરા સમણ સંસ્વ અસંસ્વા
મણુઆ નિયમા સંસ્વા, વણ અણંતા ધાવર અસંસ્વા ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—

સંસ્વ=સંજ્યાત
અસંસ્વા=અસંજ્યાત, અસંજ્ય
સમણ=એક સમયમાં
ગન્ધ તિરિ=ગર્ભજ તિર્યગ્
વિગલ=વિકલેન્દ્રિયો
નારય=નારકો
સુરા=દેવો
ય=અને, અથવા છંદપૂર્તિ માટે

મણુઆ=મનુષ્યો
નિયમા=નિયમથી, નિશ્ચય
સંસ્વા=સંજ્યાતજ
વણ=વનસ્પતિ જીવો
અણંતા=અનન્ત
ધાવર=સ્થાવર જીવો (એકેન્દ્રિયો)
અસંસ્વા=અસંજ્યાત, અસંજ્ય

ગાથાર્થ—(અથ ઉપપાત:—) ગર્ભજ તિર્યગ્, વિકલેન્દ્રિયો, નારકો,
અને દેવો એક સમયમાં સંજ્યાત અથવા અસંજ્યાત ઉત્પન્ન થાય
છે (જન્મે છે). મનુષ્યો નિશ્ચય સંજ્યાતજ ઉત્પન્ન થાય છે, વનસ્પતિ
જીવો (એક સમયમાં) અનન્ત ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્થાવરો એક
સમયમાં અસંજ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે ॥૨૫॥

વિશેષાર્થ:—હવે ૧૬ મા ઉપપાત દ્વારમાં ગર્ભજ તિર્યગ્નો ૧,
વિકલેન્દ્રિયના ૩, સાત નારકોના ૧ અને દેવના ૧૩ દંડક મળીને ૧૮

દંડકના જીવો એક સમયમાં સમકાળે ૧-૨-૩ ઇત્યાદિ સંખ્યા વડે સંખ્યાત^૧ ઉત્પન્ન થાય તેમજ અસંખ્યાત^૨ પણ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે એ પ્રત્યેક દંડકના જીવો ઉત્કૃષ્ટથી *અસંખ્ય અસંખ્ય છે, માટે એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો ૧ સમયમાં નિશ્ચયતઃ ૧-૨-૩ ઇત્યાદિ સંખ્યા વડે અવશ્ય સંખ્યાતજ ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ અસંખ્ય કે અનન્ત ઉત્પન્ન ન થાય, કારણ કે ગર્ભજ મનુષ્યોની આ જગતમાં સર્વ સંખ્યા ૪૨૯ અંક જેટલી સંખ્યાતજ છે.

તથા સ્થાવરના પાંચ દંડકમાં ૧ વનસ્પતિકાય એક સમયમાં અનન્ત ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ નિગોદ અને બાદર નિગોદ રૂપ વનસ્પતિ જીવો આ જગતમાં જઘન્યથી પણ અનન્ત છે, પરન્તુ અસંખ્યાત કે સંખ્યાત નથી. અહિં વિશેષ એ છે કે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવો અનન્ત નથી પરન્તુ અસંખ્યજ છે માટે પ્રત્યેક વનસ્પતિ તો એક સમયમાં અસંખ્યજ ઉત્પન્ન થાય, અને શેષ ૪ સ્થાવરોના સૂક્ષ્મ અથવા બાદર જીવો પણ જગતમાં અસંખ્ય અસંખ્યજ છે, પરન્તુ અનન્ત કે સંખ્યાત નથી તેથી એ ૪ દંડકના જીવ ૧ સમયમાં સમકાળે (૧-૨-૩ ઇત્યાદિ સંખ્યાત નહિ પરન્તુ) અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે.

અવતરણ—આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ઉપપાતદ્વાર વત ૧૭ મું જ્યવનદ્વાર કહી ઉપસંહાર કરી (એ બે દ્વાર સંપૂર્ણ કરીને) ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી ૧૮ મું સ્થિતિદ્વાર કહેવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ એકેન્દ્રિયના ચાર દંડકપદને વિષે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-આયુષ્ય કહે છે.

૧-૨-૩. સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત એ અનુક્રમે અધિક અધિક સંખ્યાગણિતના ૩ ભેદનું સ્વરૂપ ચતુર્થ કર્મગ્રંથ આદિ ગ્રંથોથી જાણવું.

* દેવના વૈમાનિક દંડકમાં એટલું વિશેષ છે કે હમા કલ્પથી અનુ-ત્તર મુધિના વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને ચ્યવન એક સમયમાં સંખ્યાત સંખ્યાતનુંજ છે, કારણ કે એ દેવોની ગતિ આગતિ કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યમાં છે. તથા સર્વાર્થમાં દેવસંખ્યા પણ સંખ્યાતજ છે.

૪. ૭૮૨૨૮૧૬૨, ૫૧૪૨૬૪૨, ૩૭૫૯૩૫૪, ૩૯૫૦૩૩૬ આ સંખ્યાએ ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે.

અસન્નિ નર અસંખા, જહ ઉવવાણ તહેવ ચવણેવિ
બાવીસ સગ તિ દસવાસ-સહસ્સ ઉક્કિટ્ટ પુઢવાઈ ॥૨૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

અસંજ્ઞિનરા અસંખ્યેયા, યથોપપાતસ્તથૈવ ચ્યવનમપિ
દ્વાવિંશતિસપ્તત્રિદશવર્ષ-સહસ્રા ઉત્કૃષ્ટં પૃથ્વ્યાદયઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા સહિત પદ્મછેદ.

અસન્નિ નર અસંખા, જહ ઉવવાણ તહ એવ ચવણે અવિ
પુઢવિ આઈ ઉક્કિટ્ટ બાવીસ સગ તિ દસ સહસ્સ વાસ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—

અસન્નિ=અસંજ્ઞિ, સંભૂચ્છિંમ
નર=મનુષ્ય
અસંખા=અસંખ્ય
જહ=જેમ, જેવી રીતે, જે રીતે
ઉવવાણ=ઉપપાત દ્વાર
તહ=તેવી રીતે, તેમ
એવ=જ
ચવણે=ચ્યવન દ્વાર
અવિ=પણ

બાવીસ=બાવીસ (હજાર વર્ષ)
સગ=સાત (હજાર વર્ષ)
તિ=ત્રણ (હજાર વર્ષ)
દસ=દશ (હજાર વર્ષ)
વાસ=વર્ષ
સહસ્સ=હજાર
ઉક્કિટ્ટ=ઉત્કૃષ્ટથી
પુઢવાઈ=પૃથ્વીકાય વગેરે(પૃ-અપૂ-
-વાયુ-વન-).

ગાથાર્થ:—અસંજ્ઞિ (સંભૂચ્છિંમ) મનુષ્યો એક સમયમાં
અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે. इति ઉપપાતઃ ॥ અથ ચ્યવન-જે
રીતે ઉપપાત દ્વાર કહ્યું તે રીતેજ ચ્યવનદ્વાર પણ કહેવું (इति
ચ્યવન દ્વારમ્). અથ સ્થિતિ દ્વારમ્—પૃથ્વીકાયની સ્થિતિ-આયુ-
ષ્ય ૨૨૦૦૦ વર્ષનું છે. અપ્કાયનું ૭૦૦૦ વર્ષનું છે. વાયુકાયનું આયુ-
ષ્ય ૩૦૦૦ વર્ષનું છે, અને વનસ્પતિકાયનું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું છે. ॥૨૬॥

વિશેષાર્થ:—^૧અસંજ્ઞિ મનુષ્યો (સંભૂચ્છિંમ મનુષ્યો) જેઓ

૧ આ પ્રકરણને વિષે દંડકના ભેદમાં અસંજ્ઞિ મનુષ્ય ગણ્યા નથી, તોપણ
અહિં ઉત્પત્તિ-ચ્યવનના દ્વારમાં અસંજ્ઞિ મનુષ્ય ગણવાનું કારણ કે આ
ગાથા પણ અન્ય ગ્રન્થમાંથી ઉદ્ધારાયેલી હશે માટે.

મનુષ્યના અપવિત્ર (૧૪) સ્થાનોમાં (વિષ્ટા-મૂત્ર-પ્રસ્વેદ વિગેરેમાં) ઉત્પન્ન થાય છે તે આ જગતમાં સર્વ સંખ્યાએ અસંખ્યાતજ હોય છે તેથી એક સમયમાં તેઓની ઉત્પત્તિ પણ સમકાળે અસંખ્ય જોડેલી છે. વળી આ સમ્ભૂતિમ મનુષ્યો કેટલીક વાર ૨૪ સુહૃત સુધી બિલકુલ નથી હોતા એમ પણ બને છે. ॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ ઉપપાતદ્વારમ્ ॥

હવે ૧૭ મા ચ્યવન દ્વાર માં સર્વે દંડકોના સ્થવનની-મરણની સમકાલ સંખ્યા પણ ૧૬ મા ઉપપાતદ્વારવત સર્વાંશે તુલ્ય જાણવી. ॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ ચ્યવનદ્વારમ્ ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં સમકાળે ઉપપાત સ્થવન સંખ્યા ॥

૧ ગાં તિર્યચ	અસંખ્ય	૧ ગાં મનુષ્ય	સંખ્યાત
૩ વિકલેન્દ્રિય	"	૧ વનસ્પતિ	અનન્ત
૧ નારક	"	૪ સ્થાવર	અસંખ્ય
૧૩ દેવ	"		

પ્રસંગતઃ વિરહદ્વાર.

હવે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલ વિરહદ્વાર કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે—

૭ નારકના ૧ દંડકમાં ઓઘથી ૧૨ સુહૃત, અને પ્રત્યેક નરક પૃથ્વીમાં વિચારીએ તો પહેલી પૃથ્વીમાં ૨૪ સુહૃત, ૨ જીમાં ૭ દિવસ, ૩ જીમાં ૧૫ દિવસ, ૪ થીમાં ૧ માસ, ૫ મીમાં ૨ માસ, ૬ ટ્રીમાં ૪ માસ, ૭ મીમાં ૬ માસ, ઉક્ષુષ્ટ વિરહકાળ છે, અને જઘન્યથી ૧ સમય છે.

ચારે નિકાયના દેવોમાં ઓઘથી ૧૨ સુહૃત, અને લિન્ન લિન્ન વિચારીએ તો ૧૦ ભવનપતિમાં, વ્યન્તરમાં, જ્યોતિષીમાં,

૧ અર્થાત્ જ્યાં જોડેલા વિરહ કહ્યો છે, ત્યાં તેટલા કાળ સુધી કોઈ નવો જીવ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે ઉપપાત વિરહ, અને તેટલા કાળ સુધી તે દંડકમાંથી કોઈ પણ જીવ મરણ ન પામે તે ચ્યવન વિરહ.

(એ ૧૨ દંડકમાં) પ્રત્યેકમાં ૨૪ મુહૂર્તનો વિરહ છે. તથા વૈમાનિક દેવોમાં સામાન્યથી ૨૪ મુહૂર્તનો છે, અને સિન્ન સિન્ન વિચારતાં ૧-૨ કલ્પમાં ૨૪ મુહૂર્ત, ૩ ના કલ્પે ૮ દિવસ ૨૦ મુહૂર્ત, ૪ થા કલ્પે ૧૨ દિવસ ૧૦ મુહૂર્ત, ૫ મા કલ્પે ૨૨૧ દિવસ, છઠ્ઠે ૪૫ દિવસ, ૭ મે ૮૦ દિવસ, ૮ મે ૧૦૦ દિવસ, નવમે ૧૦ માસ, ૧૦ મે ૧૧ માસ, ૧૧-૧૨ મે ૧૦૦ વર્ષ (લગભગ), પહેલા ૩ ઐવેયકે ૧૦૦૦ વર્ષની અંદર, બીજા ૩ ઐવેયકે ૧ લાખ વર્ષની અંદર, ત્રીજા ઐવેયકે ૧ કોડ વર્ષની અંદર, ૪ અનુત્તરોમાં પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ, તથા સર્વાર્થ પલ્લોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ વિરહ છે, અને સર્વત્ર જઘન્ય વિરહ ૧ સમય છે.

ગર્ભજ તિર્યચમાં ૧૨ મુહૂર્ત, ગર્ભજ મનુષ્યમાં ૧૨ મુહૂર્ત, ૫ એકેન્દ્રિયોમાં વિરહકાળ નથી, અ ૩ વિક્લેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકમાં એકેક મુહૂર્ત વિરહકાળ છે. સર્વત્ર જઘન્ય વિરહ (૫ એકેન્દ્રિય વિના) ૧ સમય છે. ॥ इति प्रसंगतः २४ दंडकेषु विरहः ॥

॥ ૨૪ દંડકોમાં સ્થિતિદ્વાર ॥

હવે ૧૮ મા સ્થિતિદ્વારને વિષે પ્રથમ પૃથ્વીકાયનું ૨૨૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય કહ્યું તે બાદ પર્વાસિ ખર પૃથ્વીકાયનું (રત્ન મણિ વિગેરેનું) જાણવું. એ મણિ રત્ન વિગેરે નક્કર પૃથ્વીઓ તેવા પ્રકારના નિરાખ્યાય સ્થાનમાં રહેલી હોય તો એટલા વર્ષ સુધી જીવે છે, અને શેષ પૃથ્વીઓનું એથી ન્યૂન ૧અનેક પ્રકારનું જાણવું. એ પ્રમાણેજ બાદ પર્વાસિ અપ્કાય, બાદ પર્વાસિ વાયુકાય, અને પર્વાસિ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું અનુક્રમે ૭૦૦૦-૩૦૦૦-૧૦૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તે પણ તેવા પ્રકારના નિરાખ્યાય સ્થાનમાં રહેલા સ્થિર અપ્કાયાદિકનું જાણવું.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં પૃથ્વી-અપ્-વાયુ-અને વનસ્પતિ એ ૪ દંડકપદમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યદ્વાર કહીને આ ગાથામાં અગ્નિ-મનુષ્ય-તિર્યચ-વૈમાનિક-નારક-વ્યન્તર અને જ્યોતિષી એ ૭ દંડકપદમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહે છે.

૧ જેમકે-સોનાનું ૧૦૦૦ વર્ષ, ખડીનું ૧૨૦૦૦ વર્ષ, રેતીનું ૧૪૦૦૦ વર્ષ, મણસિલનું ૧૬૦૦૦ વર્ષ, કાંકરાનું ૧૮૦૦૦ વર્ષ છત્યાદિ આયુષ્ય નિરાખ્યાય સ્થાનમાં રહેલ સુવર્ણઆદિકનું કહ્યું છે.

તિદિણગ્નિ તિપલ્હાઝ,નરતિરિ સુરનિરય સાગર તિતીસા
વંતર પલ્હં જોડસ-વરિસલસ્કાહિયં પલિયં ॥૨૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ત્રિદિનોઽગ્નિત્વિપલ્યાયુષ્કૌ નરતિર્યચૌ સુરનૈરયિકૌ સાગરત્રયાલ્લશત્કૌ
વ્યન્તરસ્ય પલ્યં, જ્યોતિષો વર્ષલક્ષાધિકં પલ્યં ॥૨૭॥

અન્વય સહિત પદ્યછંદ.

અગ્નિ તિ દિણ નર તિરિ તિ પલ્હ આઝ સુર નિરય તિતીસા સાગર
વંતર પલ્હં જોડસ લરક વરિસ અહિયં પલિયં ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—

તિ દિણ=ત્રણ દિવસ
અગ્નિ=અગ્નિકાયનું
તિ પલ્હ=ત્રણ પદ્યોપમ
આઝ=આયુષ્ય
નર=(ગર્ભજ) મનુષ્યનું
તિરિ=(ગર્ભજ) તિર્યચનું
સુર=દેવનું
નિરય=નારકનું

સાગર=સાગરોપમ
તિતીસા=તેત્રાસ
વંતર=વ્યન્તરનું
પલ્હ=એક પદ્યોપમ
જોડસ=જ્યોતિષીનું
વરિસ=વર્ષ
લરક=એક લાખ
અહિય=અધિક
પલિયં=પદ્યોપમ

ગાથાર્થ:—અગ્નિકાયનું આયુષ્ય ૩ દિવસ,ગર્ભજ મનુષ્યનું તથા
ગર્ભજ તિર્યચનું આયુષ્ય ૩ પદ્યોપમ, વૈમાનિક દેવ તથા નારકનું
આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ, વ્યન્તર દેવોનું આયુષ્ય ૧ પદ્યોપમ, અને
જ્યોતિષી દેવોનું આયુષ્ય ૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પદ્યોપ-
મનું છે. ॥ ૨૭ ॥

વિશેષાર્થ:—નિરાપાધ સ્થાનમાં રહેલા બાહર પર્વાત અગ્નિ-
કાયનું આયુષ્ય ૩ દિવસનું છે.

પ્રશ્ન:—દ્વારિકા નગરીનો દાહ-અગ્નિ ૬ માસ સુધી રહેલો
સંભળાય છે તો તે રીતે અગ્નિનું ૬ માસ જેટલું અધિક આયુષ્ય
કેમ નહિ ?

ઉત્તર:—એ રીતે વિચારતાં તો પર્વતો અને પૃથ્વીઓ અનેક કોડ વર્ષથી છે, નદીઓ અને સમુદ્રો અનેક કોડ વર્ષોના છે, તો તે પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયનું આયુષ્ય ૨૨૦૦૦ તથા ૭૦૦૦ વર્ષનું કેમ ગણાય? માટે અહિં તો તે પૃથ્વીકાયના પિંડનું આયુષ્ય કહેવાતું નથી પરંતુ તે પિંડમાંના પૃથ્વીકાયાદિ એકેક જીવનું જ આયુષ્ય કહેવાય છે. તે કારણથી તે દ્વારકાનો અગ્નિ ૬ માસ રહ્યો તે અનેક વાર અનેક અગ્નિ જીવોના જન્મ મરણના પ્રવાહથી રહ્યો છે, માટે અગ્નિના ૧ જીવનું આયુષ્ય શ્રી સર્વજ્ઞોએ ૩ દિવસનું દેખ્યું છે, એમ જાણવું.

તથા મનુષ્યોનું અને તિર્યંચોનું આયુ: ૩ પલ્લોપમ કહ્યું તે દેવકુર ઉત્તરકુરના ઉત્કૃષ્ટ આયુવાળા યુગલિક મનુષ્યો તથા યુગલિક તિર્યંચોનું અને ભરત ઐરવતમાં પડેલા આરાને વિષે વર્તતા યુગલિક મનુષ્ય તિર્યંચોનું જાણવું. શેષ મનુષ્ય તિર્યંચોનું આયુષ્ય તેથી ન્યૂન અનેક પ્રકારનું છે.

તથા વૈમાનિક દેવનું આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે, તે ૫ અનુત્તર વિમાનના દેવ તથા સાતમી પૃથ્વીના નારકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે, અને શેષ વૈમાનિક દેવોનું તથા શેષ પૃથ્વીના નારકોનું આયુષ્ય તેથી ન્યૂન અનેક પ્રકારનું છે.

તથા વ્યન્તરોનું ૧ પલ્લોપમ આયુષ્ય છે, તે વ્યન્તરની ૧૬ નિકાયના પુરૂષદેવોનું છે, પરંતુ દેવીઓનું તો ઉત્કૃષ્ટ ૦૧ પલ્લોપમ છે. તેમજ જ્યોતિષીમાં ૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્લોપમ આયુષ્ય છે તે ચન્દ્રના વિમાનવાસી પુરૂષદેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તથા ચન્દ્રનું પોતાનું (ઇન્દ્રનું) પણ છે એમ જાણવું.

અવતરણ—આયુષ્ય દ્વાર કહેવાના પ્રસંગમાં પૂર્વે ૧૧ દંડકપદોમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહ્યું, અને હવે આ ગાથામાં શેષ ૧૦ અસુરકુમાર વગેરે અને ૩ વિકલેન્દ્રિય એ ૧૩ દંડકપદને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહેવાય છે.

અસુરાણ અહિય અયરં, દેસૂળ દુપદ્વયં નવ નિકાણ
બારસ વાસુણપણદિણ, છમ્માસુકિદ્ધ વિગલાઝ ॥૨૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

અસુરાણામધિકમતરં, દેશોનદ્વિપલ્યં નવનિકાયેષુ
દ્વાદશવર્ષોનપંચાશદ્દિનવર્ષમાસા ઉત્કૃષ્ટં વિકલાયુઃ ॥૨૮॥

અન્વય સહિત પદ્મછંદ.

અસુરાણ અયરં અહિય, નવ નિકાણ દેસ ઝળ દુ પછયં
વિગલ ઉક્કિદુ આઝ, વારસ વાસ ઝળપણ દિણ છ માસ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—

અસુરાણ=અસુરકુમારોતું
આહિય=કંઠક અધિક (પદ્યોપમનો
અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક)
અયરં=૧ સાગરોપમ
દેસૂળ=કંઠક ન્યૂન (પદ્યોપમનો
અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન)
દુ પછયં=એ પદ્યોપમ
નવ=નવ (નાગકુમાર વગેરે)
નિકાણ=નિકાયને વિષે

વારસ=ખાર
વાસ=વર્ષ
ઝળપણ=ઓગણુપચાસ
દિણ=દિવસ
છમ્માસ=૬ માસ
ઉક્કિદુ=ઉત્કૃષ્ટ
વિગલ=વિકલેન્દ્રિયનું
આઝ=આયુષ્ય

ગાથાર્થ—અસુરકુમારોતું આયુષ્ય ૧ સાગરોપમથી કંઠક
અધિક (પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક) છે. શેષ નાગ-
કુમાર વિગેરે ૯ નિકાયોનું આયુષ્ય કંઠક ન્યૂન (પદ્યોપમનો
અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન) ૨ પદ્યોપમ છે. અને વિકલેન્દ્રિયોનું
ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય (અનુક્રમે) ૧૨ વર્ષ, ૪૬ દિવસ, અને ૬
માસનું છે ॥૨૮॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત સુગમ છે.

॥ ૨૪ દંડકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય—રિથતિ ॥

૧ પૃથ્વીકાયનું	૨૨૦૦૦ વર્ષ	૧ વ્યન્તરનું	૧ પદ્યોપમ
૧ અપ્કાયનું	૭૦૦૦ વર્ષ	૧ જ્યોતિષીનું	૧ પદ્યોપમ અને
૧ વાયુકાયનું	૩૦૦૦ વર્ષ		૧ લાખ વર્ષ
૧ વનસ્પતિનું	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૧ અસુરનું	સાધિક ૧ સાગરો
૧ અગ્નિકાયનું	૩ દિવસ	૯ ભવનનું	દેશોન ૨ પદ્યો

તો કેવળ ધનમાલ લૂંટીને ચાલ્યા જવું, પરંતુ કોઇનો પણ ધાત ન કરવો (એ શુક્લલેશ્યાનો પરિણામ જાણવો).

II (૮) ઇન્દ્રિય ૫ II

इन्द्र એટલે આત્મા તેનું જે લિંગ-ચિન્હ તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. તે દ્રવ્યથી અને ૧ ભાવથી એમ ૨ પ્રકારની છે, તે દરેક પુનઃ સ્પર્શ ઇન્દ્રિય રસના ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિ ભેદથી પાંચ પાંચ પ્રકારની છે. આ પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું પ્રયોજન છે. ત્યાં સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની ૪ દ્રવ્યેન્દ્રિયો બાહ્ય આકાર વાળી અને અભ્યન્તર આકારવાળી એમ બે બે પ્રકારની અને સ્પર્શેન્દ્રિય એકજ (અભ્યન્તર) પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે—

૧ સ્પર્શેન્દ્રિય—બહાર દેખાતી ત્વચા (ચામડી) ને લોક સ્પર્શેન્દ્રિય કહે છે તે સ્પર્શેન્દ્રિય નથી, કારણ કે એ (ત્વચા) શીત ઉષ્ણ આદિ વિષયજ્ઞાન કરાવી શકતી નથી, વિષયજ્ઞાન કરાવનારી સ્પર્શેન્દ્રિય તો જૂદીજ છે, અને તે સ્પર્શેન્દ્રિય આ ત્વચામાં વ્યાપ્ત થઇને (ફેલાઇને-પથરાઇને) રહી છે. મોટે લોકો એ ત્વચાનેજ સ્પર્શેન્દ્રિય વાસ્તવિક માને છે તે તેમ નથી, પરંતુ એ ત્વચાના ઉપલા અને અંદરના સર્વ ભાગમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું અતિશય પાતળું સ્પર્શેન્દ્રિયના પુદ્ગલોનું પણ એવી રીતે અપથરાઇ-ફેલાઇ રહ્યું છે કે જેથી દેખાતા નાક કાન ચક્ષુ અને જીભ ઇત્યાદિ શરીરના સર્વ અવયવો સ્પર્શેન્દ્રિય યુક્ત થયેલા છે, એજ પુદ્ગલો શીત ઉષ્ણ ઇત્યાદિ સ્પર્શવિષયનું જ્ઞાન કરાવનારા છે, અને તે શરીરની ઉપર તથા અંદરના સર્વ ભાગમાં વ્યાપ્ત અને અદ્રશ્ય હોવાથી અમ્યન્તર નિર્વૃત્તિ (અંતરાકાર) સ્પર્શેન્દ્રિય કહેવાય છે. જેમ સર્વના શરીર આકાર જૂદા જૂદા

૧ ઇન્દ્રિયાવરણનો ક્ષયોપશમ અને દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા પ્રવર્તી ઉપયોગ એમ ૨ પ્રકારની ભાવેન્દ્રિય.

૨ આત્માને વિષયબોધ કરાવવાની શક્તિવાળા અતિ સ્વચ્છ પુદ્ગલો ૩૫ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

૩ ચાંદીના પત્રાના પોકળતાવાળા પૂતળાને સોનાના ગિલિટવાળા રસમાં બોળવાથી જેમ અંદરથી અને બહારથી સુવર્ણ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે તેવી રીતે આ સ્પર્શેન્દ્રિય દેહમાં વ્યાપ્ત થઈ છે.

૧ ગાં મનુષ્યનું	૩ પદ્યોપમ	૧ દ્વીન્દ્રિયનું	૧૨ વર્ષ
૧ ગાં તિર્યચનું	"	૧ ત્રીન્દ્રિયનું	૪૮ દિવસ
૧ વૈમાનિક દેવનું	૩૩ સાગરોપમ	૧ ચતુરિન્દ્રિયનું	૬ માસ
૧ નારકનું	"		

ભવતરણ—પૂર્વે ૨૪ દંડકપદ્ધતિમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહ્યું, અને હવે ૨૪ દંડકપદ્ધતિમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહેવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ આ ગાથાને વિષે (પૃથ્વીકાય આદિ ૫ દંડક, વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડક, મનુષ્યનો ૧ દંડક, તિર્યચનો ૧ દંડક, ભવનપતિના ૧૦ દંડક, નારકનો ૧ દંડક તથા વ્યન્તરનો ૧ દંડક એ) ૨૨ દંડકપદ્ધતિમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહે છે.

પુઢવાઈ દસ પયાણં, અંતમુહુત્તં જહન્ન આઝઠિઈ
દસસહસવરિસઠિઈઆ, ભવનાહિવનિરયવંતરિયા ॥૨૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

પૃથ્વ્યાદિદશપદાના—મન્તર્મુહૂર્ત જઘન્યાયુઃસ્થિતિઃ
દશસહસવર્ષસ્થિતિકા, ભવનાધિપતૈરયિકવ્યન્તરાઃ ॥૨૧॥

અન્ય સહિત પદ્ધતિ.

પુઢવિ આઈ દસ પયાણં જહન્ન આઝઠિઈ અંતમુહુત્તં
ભવનાહિવ નિરય વંતરિયા, દસ સહસ વરિસ ઠિઈઆ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—

પુઢવાઈ (પુઢવિ આઈ)=પૃથ્વીકાય	દસસહસ=દશ લગ્ન
વિગેરે	વરિસ=વર્ષ
દસ પયાણં=દશ પદ્ધતિ (૧૦	ઠિઈઆ=સ્થિતિવાળા, આયુષ્ય-
દંડકપદ્ધતિ)	વાળા
અંતમુહુત્તં=અન્તર્મુહૂર્ત	ભવનાહિવ=ભવનાધિપ, ભવનપતિ
જહન્ન=જઘન્ય	નિરય=નારક
માઝઠિઈ=આયુષ્યસ્થિતિ	વંતરિયાં=વ્યન્તરે

ગાથાર્થઃ—પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ દંડકપદ્ધતિ જઘન્ય આયુષ્ય-

સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ છે, તથા ભવનપતિ નારક અને વ્યન્તરે જઘન્યથી ૧૦૦૦૦ વર્ષના આયુષ્યવાળા છે. ॥ ૨૯ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે. વિશેષ એજ કે અહિં ૧૦ પદ કહ્યાં તે પૃથ્વી-અપ્-અગ્નિ-વાયુ-વનસ્પતિ-દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય-ગર્ભજતિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય એ ૧૦ દંડક જાણવા, આગળની કહેવાતી ગાથાઓમાં જ્યાં જ્યાં ૧૦ પદ કહેવાય ત્યાં ત્યાં એ ૧૦ દંડક જાણવા.

અવતરણ—પૂર્વે ૨૨ દંડકપદોમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહ્યું અને હવે આ ગાથાના પૂર્વાર્ધને વિષે શેષ ૨ દંડકમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહેશે, તથા ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી ૬૩૬ કોમાં ૧૯ સું પર્યાપ્તિ દ્વાર કહેવાનો પ્રસંગ હોવાથી અહિં ૨૧ દંડકપદોમાં પર્યાપ્તિ કહેશે.

વૈમાણિય જોડસિયા, પલ્લતયટંસ આઝઆ હુંતિ
સુરનરતિરિનિરણસુ, છ પજ્જત્તી યાવરે ચઝગં ॥૩૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

વૈમાનિકજ્યોતિષ્કાઃ, પલ્યતદષ્ટાંશાયુષ્કા ભવન્તિ
સુરનરતિર્યગ્નૈરયિકેષુ, પદ્ પર્યાપ્તયઃ સ્થાવરે ચતુષ્કમ્ ॥૩૦॥

અન્ય સહિત પદચ્છેદ.

વૈમાણિય જોડસિયા પલ્લ તય અટ્ટ અંસ આઝઆ હુંતિ
સુર નર તિરિ નિરણસુ, છ પજ્જત્તી યાવરે ચઝગં ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—

વૈમાણિય=વૈમાનિક દેવો
જોડસિયા=જ્યોતિષી દેવો
પલ્લ=એક પદ્યોપમ
તય=તેના (પદ્યોપમના)
અટ્ટસ=આઠમા ભાગ
આઝઆ=આયુષ્યવાળા
હુંતિ=હોય છે

સુર=દેવ
નર=મનુષ્ય (ગાં મનુષ્ય)
તિરિ=તિર્યંચ (ગાં તિર્યંચ)
નિરણસુ=નારક જીવોમાં
છ પજ્જત્તી=૬ પર્યાપ્તિ
યાવરે=સ્થાવર જીવોમાં
ચઝગં=૪ પર્યાપ્તિ

ગાથાર્થ:—વૈમાનિક દેવો જઘન્યથી ૧ પદ્યોપમ આયુષ્યવાળા, અને જ્યોતિષી દેવો તે પદ્યોપમના આઠમો ભાગ જેટલા (૧ $\frac{૧}{૮}$ પદ્યો) જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય છે. ॥ ઇતિ આયુષ્યસ્થિતિ દ્વારમ્ ॥ (અથ પર્યાસિ:—) દેવ, ૧૦ મનુષ્ય, ૧૦ તિર્યચ અને નારક છવોમાં ૬ પર્યાસિ હોય છે, અને સ્થાવર છવોને (ભાષા પર્યાસિ અને મન: પર્યાસિ રહિત) ૪ પર્યાસિ હોય છે. ॥૩૦॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. વિશેષ એજ કે વૈમાનિકોનું જઘન્ય આયુષ્ય ૧ પદ્યોપમ છે તે સૌધર્મકલ્પના પહેલા પ્રતરના દેવોની અપેક્ષાએ છે, તથા જ્યોતિષીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય $\frac{૧}{૮}$ પદ્યોપમ છે તે તારાની દેવીઓનું છે, પરંતુ ત્રીયોમાં તેો સાધિક $\frac{૧}{૮}$ પદ્યોપમ એટલે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ સાહુત એક અષ્ટમાંશ પદ્યોપમ કહ્યું છે, અને તે કિંચિત્ આધિકતાની અહિં વિવક્ષા નથી એમ જાણવું. ॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ સ્થિતિ: ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં જઘન્ય આયુષ્ય ॥

૧૦ પૃથ્વીકાયાદિ અન્તર્મુઠ	૧ વ્યન્તર	”
૧૦ ભવનપતિ ૧૦૦૦૦ વર્ષ	૧ વૈમાનિકનું	૧ પદ્ય
૧ નારક	૧ જ્યોતિષી	$\frac{૧}{૮}$ પદ્યો

॥ ૨૪ દંડકમાં પર્યાસિ દ્વાર ॥

દેવના ૧૩, ૧૦ તિર્યચનો ૧, ૧૦ મનુષ્યનો ૧ અને સાત નારકનો ૧ એ ૧૬ દંડકોમાં આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-ધ્યાસોન્નિવાસ-ભાષા-અને મન એ છએ પર્યાસિ હોય છે, તથા સ્થાવરના ૫ દંડકોમાં ભાષા અને મન રહિત ૪ પર્યાસિ છે.

—***—

અવતરણ—પૂર્વે ૨૧ દંડકપદોમાં પર્યાસિ કહી અને હવે આ ગાથામાં શેષ ૩ દંડકમાં પર્યાસિ કહીને ત્યારબાદ સર્વ દંડકપદોમાં ૨૦ મું કિમાહાર દ્વાર કહેશે.

વિગલે પંચ પજ્જત્તી, છદિસિઆહાર હોઇ સવ્વોસિ
પણગાઇપણ મયણા, અહ સન્નિતિયં મણિસ્સામિ ॥૩૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

વિકલે પંચ પર્યાપ્તયઃ ષટ્તદિગાહારો ભવતિ સર્વેષાં
પનકાદિપદે ભજના, અથ સંજ્ઞાત્રિકં ભણિષ્યામિ ॥૩૧॥

અન્ય સહિત પદ=છેદ.

વિગલે પંચ પજ્જત્તી, સન્વેસ છ દિસિ આહાર હોઈ
પણગ આઈ પણ ભયણા, અહ સન્નિતિયં ભણિસ્સામિ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:

વિગલે=વિકલેન્દ્રિયોભાં

પંચ=પાંચ

પજ્જત્તી=પર્યાપ્તિઓ.

છદિસિ=૬ દિશિને.

આહાર=આહાર

હોઈ=હોય છે

સન્વેસિ=સર્વ દંડકના જીવોને

પણગાઈ=સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ આદિ(પ)

પણ=(દંડક) પદમાં

ભયણા=ભજના, હોય ન હોય,
અનિયમ

અહ=હવે

સન્નિ=સંજ્ઞા

તિયં=ત્રણ

ભણિસ્સામિ=કહીશ

ગાથાર્થ—વિકલેન્દ્રિયોને ૫ પર્યાપ્તિ હોય છે. ॥ ઇતિ પર્યાપ્તિઃ ॥
(અથ કિમાહારઃ—) સર્વે દંડકપદના જીવોને છઠ્ઠે દિશિથી આહાર
પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ વનસ્પતિ આદિ ૫ એકેન્દ્રિયના દંડકોમાં
ભજના છે (અર્થાત્ ૬ દિશિથી જ આહાર પ્રાપ્તિ થાય એવો
નિયમ નથી). ॥ ઇતિ કિમાહારઃ ॥ (અથ સંજ્ઞાઃ—) હવે દંડકપ-
દોમાં ૩ સંજ્ઞાનું ૨૧ મું દ્વાર કહીશ. ॥ ૩૧ ॥

વિશેષાર્થ—વિકલેન્દ્રિયોને મનઃપર્યાપ્તિ સિવાય ૫ પર્યાપ્તિ હોય
છે. ॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ પર્યાપ્તિઃ ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ પર્યાપ્તિ ॥

૧૩ દેવને

૬

૧ ગો મનુષ્યને

૬

૧ ગો તિર્યચને

૬

૧ નારકને

૬

૫ સ્થાવરને

૪

૩ વિકલો ને

૫

॥ ૨૪ દંડકમાં કિમાહાર દ્વાર ॥

હવે ૨૦ મા કિમાહાર દ્વારમાં ચોવીસે દંડકના જીવોને છએ દિશિથી આહાર પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ૬ દિશિનો આહાર લોકાકાશની અંદરના ભાગમાં હોય છે, અને લોકાકાશની અંદરના ભાગમાં ચોવીસે દંડકના જીવો રહેલા છે, પરંતુ (પણગાઈ પણ મયળા) પતક આદિ એટલે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ આદિ પાંચ (પદોમાં એટલે) દંડકોમાં, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ, સૂક્ષ્મ વાયુ, ૧ આદર વાયુ, સૂક્ષ્મ અગ્નિ, સૂક્ષ્મ અપ્કાય, અને સૂક્ષ્મ પૃથ્વી એ (૫ સૂક્ષ્મ અને ૧ આદર મળી ૬ પ્રકારના જીવોમાં, પરંતુ વાયુ એ વાર ગણવાથી દંડક તો ૫ જ થાય છે તેથી એ) ૫ દંડકોમાં ૭ દિશિના આહારની ભજના એટલે અનિયમ જાણવો, અર્થાત્ એ ૬ દંડકોમાં ૬ દિશિનો જ આહાર હોય એવો નિયમ નથી, કારણ કે ૬-૫-૪-૩ દિશિનો પણ આહાર હોય છે તે આ પ્રમાણે—

લોકાકાશના પર્યંત ભાગે રહેલા એ પાંચ દંડકોને (કિમાહાર દ્વારના વર્ણનમાં કહ્યા પ્રમાણે) ૩-૪-૫ દિશિનો આહાર હોય છે, અને પર્યંત ભાગ છોડીને અથવા પર્યંત ભાગથી રહેજ પણ ખસીને લોકાકાશની અંદરના ભાગમાં રહેલા એ પાંચે દંડકોને ૬ દિશિનો આહાર હોય છે. ત્યાં પૂર્વાદિ ૪ દિશિ, તથા ઉર્ધ્વ (ઉપર), અને અધઃ (નીચે) એ ૬ દિશિ જાણવી. ૪ વિદિશઓમાંથી (બૂણાઓમાંથી) પુદ્ગલગ્રહણ થતું નથી માટે ચાર વિદિશિથી આહાર કહ્યો નથી. ॥ જાતે ૨૪ દંડકેષુ કિમાહાર ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ દિશિનો આહાર ॥

૧૯ દંડકમાં ૬ દિશિનો | ૫ સ્થાવરને ૩-૪-૫-૬ દિશિનો

અવતરણ—હવે ૨૧ મું સંજ્ઞિદ્વાર કહેવાના પ્રસંગમાં આ ગા-થાને વિષે ગર્ભજ મનુષ્ય સિવાયના ૨૩ દંડકપદમાં સંજ્ઞા કહે છે—
**ચતુર્વિહસુરતિરિણસુ, નિરણસુ ચ દીહકાલિગી સન્ના
 વિગલે હેતવણસા, સન્નારહિયા ચિરા સર્વે ॥૩૧॥**

૧ લોકના પર્યંત ભાગે આદર વાયુ સિવાય બીજા આદર એકેન્દ્રિયો ન હોવાથી અહિં કેવળ આદર વાયુ જ કહ્યો છે, કારણ કે એકેન્દ્રિયના ૨૨ ભેદમાંથી લોક પર્યંતે ૧૨ જીવભેદ છે, અને ૧૦ ભેદ છે નહિં.

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ચતુર્વિધસુરતિર્યક્ષુ, નૈરયિકેષુ ચ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા
વિકલે હેતૂપદેશિકી, સંજ્ઞારહિતાઃ સ્થિરાઃ સર્વે ॥૩૨॥

અન્વય સહિત પદ્મછંદ.

ચત્ત વિહ સુર તિરિણસુ ય નિરણસુ દીહકાલિગી સન્ના
વિગલે હેત્વવણસા, સવ્વે થિરા સન્ના રહિયા ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—

ચત્તવિહ=ચાર પ્રકારના
સુર=દેવોમાં (ને)
તિરિણસુ=તિર્યંચોમાં (ને)
નિરણસુ=નારકોમાં
દીહકાલિગી=દીર્ઘકાલિકી
સન્ના=સંજ્ઞા

વિગલે=વિકલેન્દ્રિયોમાં
હેત્વવણસા=હેતૂપદેશિકી સંજ્ઞા
સન્ના=સંજ્ઞા
રહિયા=રહિત
થિરા=સ્થાવરો
સવ્વે=સર્વે

ગાથાર્થ:—ચાર પ્રકારના (ચારે નિકાયના) દેવોને તથા નારકોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોને હેતૂપદેશિકી સંજ્ઞા હોય છે, અને સર્વે સ્થાવરો સંજ્ઞા રહિત હોય છે ॥૩૨॥

વિશેષાર્થ:—હવે ૨૧ માં સંજ્ઞાદ્વાર માં ચારે નિકાયના દેવના ૧૩ દંડક, ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧ દંડક, અને સાત નારકનો ૧ દંડક, એ ૧૫ દંડકના જીવોમાં ૧ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહી છે, કારણ કે એ જીવોને મનઃપર્યાપ્તિ હોવાથી વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનના બળ વડે ભૂતકાળમાં આ કાર્યનું પરિણામ શું આવ્યું હશે ? ભાવીકાળમાં શું આવશે ? ઇત્યાદિ દીર્ઘકાળનો વિચાર કરવા રૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનસંજ્ઞા હોય છે, તથા મનઃપર્યાપ્તિના અભાવે વિકલેન્દ્રિયો તો વર્તમાન સમયનાંજ સુખ દુઃખનો વિચાર કરવાની જ્ઞાનસંજ્ઞાવાળા હોવાથી તેઓને હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોય છે, અને સ્થાવરો તો અવ્યક્ત ચૈતન્યવાળા હોવાથી તે સર્વેને સંજ્ઞા રહિતજ કહ્યા છે, કારણ કે આ ત્રણ સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ ચૈતન્ય વાળી છે.

પ્રશ્ન:—એકેન્દ્રિયોને આહારસંજ્ઞા આદિ ૧૦ સંજ્ઞાઓ પૂર્વે કહી છે, તથા વિકલેન્દ્રિયોને તે ૧૦ ઉપરાંત અલ્પ સ્પષ્ટ ચતન્ય

લક્ષણવાળી હેતુવાદોપચી સંજ્ઞા પણ છે, તો એકેન્દ્રિયો અને વિક્ષેન્દ્રિયો તે તે સંજ્ઞાઓવાળા હોવાથી સંજ્ઞા કેમ ન ગણાય ?

ઉત્તર:—જો કે એકેન્દ્રિયાદિકોને આહારાદિ સંજ્ઞા છે, તો પણ અસ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળી છે, માટે તે સંજ્ઞાથી અહિ સંજ્ઞાપણું ઇષ્ટ નથી, અને વિક્ષેન્દ્રિયાદિકોને જો કે હેતુપચી સંજ્ઞા છે, પરંતુ અસ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળી હોવાથી (તેવી સંજ્ઞાવડે) સંજ્ઞા ગણાય નહિ, કારણ કે અસ્પષ્ટ થન વડે થનવાન કહેવાય નહિ, અને અસ્પષ્ટવડે રૂપવાન પણ ગણાય નહિ, પરંતુ ઘણા થનવડે થનવાન અને ઘણા રૂપવડે રૂપવાન ગણાય એ વ્યવહારને અનુસરીને દ્વીન્દ્રિયાદિ અસંજ્ઞા ગણાય છે.

પ્રશ્ન:—ત્રણે કાળની વિચાર સંજ્ઞાવાળા દેવાદિક દંડકોમાં ૧ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહી તો તેઓને વર્તમાનકાળના વિષયવાળી હેતુપચી સંજ્ઞા પણ પ્રાપ્ત થઈ તો જો સંજ્ઞા કેમ ન કહી.

ઉત્તર:—જેમ કોડપતિ શાહુકાર પાસે લાખ રૂપિયા છે, તો પણ લખપતિ ન કહેવાય તેમ દીર્ઘં સંજ્ઞાવાળાને હેતુપચી સંજ્ઞા અંતર્ગત હોવાથી જૂદી ન ગણાય.

અવતરણ—પૂર્વે ૨૩ દંડકપદોમાં સંજ્ઞા કહીને હવે આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં બાકી રહેલા મનુષ્યના ૧ દંડકમાં સંજ્ઞાદ્વાર કહીને ત્યાર બાદ ૨૨ મું ગતિદ્વાર અને ૨૩ મું આગતિદ્વાર કહેવાના પ્રસંગમાં આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધને વિષે પ્રથમ દેવના ૧૩ દંડકપદ આગતિ કહે છે.

મણુઆણ દીહકાલિય, દિઢીવાઓવણસિઆ કેવિ
પજપણાતિરિમણુઅચ્ચિય, ચડાવિહદેવેસુ ગચ્ઠંતિ॥૩૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

મનુજાનાં દીર્ઘકાલિકી, દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકાઃ કેડપિ
પર્યાપ્તપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્મનુજા એવ ચતુર્વિધદેવેષુ ગચ્છન્તિ ॥૩૩॥

અવયસહિતપદ્મૉદ

મણુઆળ દીઠકાલિય, કે દિઢીવાઓવણસિઆ અવિ
પજ પળ તિરિ મણુઅ ચ્ચિય, ચઝ વિહ દેવેસુ ગચ્છંતિ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—

મણુઆળ=મનુષ્યોને
દીઠકાલિય=દીર્ઘકાલિકી
દિઢીવાઓવણસિઆ=દ્રષ્ટિવાદોપદે-
શિકી સંજ્ઞા.
કે=કેટલાએક
અવિ=પણ
પજ=પર્યાપ્ત

પળ=પંચેન્દ્ર્ય
તિરિ=તિર્થંચ
મણુઅ=મનુષ્યો
ચ્ચિય=નિશ્ચય,જ
ચઝવિહ=ચાર પ્રકારના
દેવેસુ=દેવોમાં
ગચ્છંતિ=જાય છે

ગાયાર્થ:—મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે, અને કેટલાક મનુષ્યો દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા પણ હોય છે, इति संज्ञिद्वारम् (અથ આગતિ ગતિ:—) પર્યાપ્ત પંચેન્દ્ર્ય તિર્થંચો તથા પર્યાપ્તં પંચેન્દ્ર્ય મનુષ્યોજ ચારે પ્રકારના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. इति देवानां *આગતિ: ॥ ૩૩ ॥

વિશેષાર્થ:—મનુષ્યોને વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન હોવાથી દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા તેા છેજ પરન્તુ તે ઉપરાન્ત કેટલાક મનુષ્યોને દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા પણ છે, કારણ કે મનુષ્યોમાંના કેટલાક સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ હોઇને શ્રુતજ્ઞાનના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા હોય છે, તેથી દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને યથાચોગ્ય અહિત માર્ગના ત્યાગ કરી હિત માર્ગ અંગીકાર કરે છે. વળી કેટલાક તિર્થંચ પંચેન્દ્ર્યોને પણ

* દ્વારોના અનુક્રમમાં પ્રથમ ગતિદ્વાર અને ત્યારબાદ આગતિદ્વાર કહેલું છે, પરન્તુ અહિ દ્વારાવતારના પ્રસંગમાં સર્વત્ર દરેક દંડકે પહેલી આગતિ અને પછી ગતિ કહેશે.

૧ દંડક પ્રકરણની અવચૂરિમાં તથા વૃત્તિમાં પણ તિર્થંચ પંચેન્દ્ર્યોને દ્રષ્ટિવાદ સંજ્ઞા કહી છે, પરન્તુ અદ્યપણથી અવિવક્ષિત ગણી છે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિપણું તથા દેશવિરતિ ચારિત્ર (રૂપ હોયોપાદેય પણું) હોવાથી દ્રાષ્ટવાદો સંજ્ઞા છે, પરંતુ તે અદ્ય હોવાથી શાસ્ત્રમાં કહી નથી. તથા કેવળ સમ્યગ્દ્રષ્ટિપણાની રસપેક્ષાએ દેવાદિક ચારે ગતિવાળા દ્રષ્ટિવાદોપર સંજ્ઞાવાળા છે, પરંતુ વિશિષ્ટ શ્રુત-જ્ઞાન તથા હોયોપાદેયના અભાવે તેઓને આ સંજ્ઞાની મુખ્યતા ગણી નથી. ॥ इति २४ दंडकेषु संज्ञात्रिकम् ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૩ સંજ્ઞા ॥

૧૩ દેવમાં	૧ (દીર્ઘકાં)	૩ વિકલેખે ૧ (હિતૂપર)
૧ ગતિર્યયને	„	૫ સ્થાવરને ૦
૧ નારકને	„	૧ ગંભીરુપને ૨(દીર્ઘ-દષ્ટિ)

૨૪ દંડકમાં ગતિ આગતિ દ્વાર.

હવે ૨૨ સું ગતિ દ્વાર તથા ૨૩ સું આગતિ દ્વાર ૨૪ દંડકમાં કહેવાય છે, ત્યાં પ્રથમ દેવતું આગતિ દ્વાર કહે છે તે આ પ્રમાણે- પર્યાપ્તિ ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યચો તથા પંગો મનુષ્યોજ ૪ પ્રકારના દેવમાં (૧૦ ભવનપતિ-૧ વ્યન્તર-૧ જ્યોતિષો-અને ૧ વૈભાનિક રૂપ ૧૩ દંડકમાં) ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સામાન્ય કહ્યું છે પરંતુ વિશેષતઃ ૫૬૩ ભેદની ગત્યાગતિમાં કહેવાશે. इति देवस्य आगतिः ।

અવતરણ—પૂર્વ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં દેવોને વિષે કયા કયા દંડકના જીવો ઉત્પન્ન થાય? તેરૂપ દેવમાં આગતિ દ્વાર કહીને હવે આ ગાથામાં દેવોનું ગતિદ્વાર એટલે દેવો અધીને કયા કયા દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય? તે કહે છે.

संखाउ पज्जपणिंदि—तिरियनरेसु तहेव पज्जत्ते
भूदगपत्तेयवणे, एएसु च्चिय सुरागमणं ॥३४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

संख्येयायुष्कपर्याप्तपचेन्द्रिय—तिर्यग्नरेषु तथैव पर्याप्तेषु
भूदकप्रत्येकवनेषु, एतेष्वेव सुरागमनम् ॥३४॥

૨ એ અપેક્ષાથીજ શાસ્ત્રમાં સર્વ મિથ્યાદ્રષ્ટિને અસંજ્ઞિ કહ્યા છે.

અનવય સહિત પદ્મછેદ.

સંઘ આઠ પજ્જ પર્ણિદિ તિરિય નરેસુ તહ એવ પજ્જત્તે
મૂ દગ પત્તેય વળે એસુ ચ્ચિય સુર આગમણં ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—

સંઘાઠ (સંઘ આઠ)=સંખ્યાત
વર્ષના આયુષ્યવાળા.
પજ્જ=પર્યાપ્ત
પર્ણિદિ=પંચેન્દ્રિય
તિરિય=તિર્યંચો (માં)
નરેસુ=મનુષ્યોમાં
તહેવ=તેમજ
પજ્જત્તે=પર્યાપ્ત

મૂ=પૃથ્વીકાય(માં)
દગ=અપ્કાય(માં)
પત્તેય=પ્રત્યેક
વળે=વનસ્પતિ કાયમાં
એસુ=એ (પ) ૬૩૬૫૬માં
ચ્ચિય=નિશ્ચય, જ.
સુર=દેવો(નું) ની
આગમણં=આગમન, ગતિ.

ગાથાર્થ—સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય
તિર્યંચોમાં તથા (એજ વિશેષણવાળા) મનુષ્યોમાં તેમજ પર્યાપ્ત
(બાહર) પૃથ્વીકાયમાં, પર્યાપ્ત (બાહર) અપ્કાયમાં અને પર્યાપ્ત
પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં એ (પાંચ) ૬૩૬૫૬માંજ દેવોની ગતિ-ઉત્પત્તિ હોય છે.
॥ ઇતિ દેવાનાં ગતિ: ॥૩૪॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે.

અવતરણ:—પૂર્વે દેવોના ૧૩ ૬૩૬ની પ્રથમ આગતિ અને
ત્યારબાદ ગતિ કહીને હવે આ ગાથામાં સાત નરકના ૧ ૬૩૬ની
પ્રથમ આગતિ અને ત્યારબાદ ગતિ કહે છે.

પજ્જત્તસંઘગબ્ભય-તિરિયનરા નિરયસત્તગે જંતિ
નિરુવટ્ટા એસુ, ઉવવજ્જંતિ ન સેસેસુ ॥૩૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

પર્યાપ્તસંખ્યેયાયુર્ગર્ભજતિર્યગ્નરા નરકસપ્તકે યાન્તિ
નરકોદ્વૃતાં એતેષૂપપચન્તે ન શેષેસુ ॥૩૫॥

છે, તેમ અભ્યન્તર સ્પર્શેન્દ્રિયના આકાર પણ શરીરના આકાર પ્રમાણે જાદા જાદા છે. આ સ્પર્શેન્દ્રિય શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂઢ-મૃદુ-કર્કશ-લઘુ-અને ગુરુ એ આઠ પ્રકારનો વિષય જાણી શકે છે.

૨ રસનેન્દ્રિય—દેખાતી જીભ તે (બાહ્ય આકારવાળી) વાહ્યાનિવૃત્તિ રસનેન્દ્રિય છે, અને એજ જીભમાં વ્યાપ્ત થયેલ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા પાતળા પડવાળી અભ્યન્તર નિવૃત્તિ રસનેન્દ્રિય છે, તેજ તિક્ત (તીખો)-કટુ (કડવો) આમ્લ (ખટો)-કષાય (તૂરો)-અને મધુર રસ રૂપ પાંચ પ્રકારનો વિષય ગ્રહણ કરે છે. તેનો આકાર ઘાસ ઉખેડવાના ખુરપડા સરખો છે, અને બાહ્યનિવૃત્તિ રસનેન્દ્રિયનો આકાર તો દેખીતોજ છે.

૩ ઘ્રાણેન્દ્રિય—દેખાતી નાસિકા તે વાહ્યાનિવૃત્તિ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે, અને એ નાસિકાના છિદ્રમાં પડઘમના (વાજીંત્ર વિશેષના) આકારવાળી અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી તથા તેટલીજ લાંબી પહોળી હોવાથી ચક્ષુવડે ન દેખી શકાય એવી અભ્યન્તર નિવૃત્તિ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે, તેજ સુગંધ અને દુર્ગંધ એ ૨ પ્રકારના ગંધવિષયને ગ્રહણ કરે છે.

૪ ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિય—આંખનો શ્વેત ડાળો, કાળી કીકી, અને કીકી-માંનો તારો એ વાહ્યાનિવૃત્તિ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે, તે દેખી શકતી નથી પરંતુ ચન્દ્રના આકારવાળી અને અંગુલીના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી લંબાઈ પહોળાઈ અને જડાઈવાળી અતિ સ્વચ્છ પુદ્ગલાત્મક જે અભ્યન્તરનિવૃત્તિ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે તેજ શ્વેત-પીત-રક્ત-નીલ-અને કૃષ્ણ એ ૫ પ્રકારના વર્ણ વિષયને (રૂપને) ગ્રહણ કરે છે.

૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય—દેખાતી કર્ણપર્પટિકા (કાનપાપડી) ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારવાળી વાહ્યાનિવૃત્તિ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, અને એજ કાનના છિદ્રમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી અદ્રશ્ય અભ્યન્તર નિવૃત્તિ શ્રોત્રેન્દ્રિય કંદંબપુષ્પના આકારવાળી છે. તેજ શબ્દ પુદ્ગલ-

૪ શરીરનો બાહ્ય આકાર અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો (અભ્યં સ્પર્શેનો) આકાર સર્વ પ્રાણિઓમાં એક સરખો હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ આગળ કહેવાતી શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોના જે ભેદવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયના અભ્યં નિવૃત્તિ અને બાહ્ય નિવૃત્તિ એ નામથી જે જૂદા ભેદ માન્યા નથી, પરંતુ શરીર અને સ્પર્શેન્દ્રિય એ બે વસ્તુ તો જૂદીજ માની છે.

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ.

પજ્જત્ત સંઘ ગમ્મય તિરિય નરા નિરય સત્તગે જંતિ
નિરય ઉવઠ્ઠાણસુ ઉવવજ્જંતિ સેસેસુ ન ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:-

પજ્જત્ત=પર્યાપ્તિ
સંઘ=સંખ્યાત વર્ષના આયુ-
પ્યવાણા.
ગમ્મય=ગર્ભજ
તિરિય=તિર્યચો
નરા=મનુષ્યો
નિરય=નરક
સત્તગે=સાતમાં

જંતિ=જાય છે.
નિરય=નરકથી
ઉવઠ્ઠા=નિકળેલા, ઉદ્ધર્તેલા.
ણસુ=એ (એ) દંડકોમાં
ઉવવજ્જંતિ=ઉત્પન્ન થાય છે
ન=નહિ
સેસેસુ=શેષ દંડકોમાં

ગાથાર્થ—પર્યાપ્તિ સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાણા અને ગર્ભજ
(એ ત્રણ વિશેષણવાળા) તિર્યચો તથા (એ ત્રણ વિશેષણવાળા)
મનુષ્યો સાતે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ॥ इति नारकस्य आगतिः ॥
તથા નરકમાંથી નિકળેલા નારકો એજ એ દંડકોમાં ઉત્પન્ન થાય
છે, પણ બીજા કોઈ દંડકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી ॥ इति नारकस्य
गतिः ॥ ૩૫ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે,

અવતરણ—આ ગાથામાં પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને વનસ્પતિ-
કાય એ ૩ દંડકની આગતિ (એટલે એ ૩ દંડકોમાં કયા દંડકના
જીવો ઉત્પન્ન થાય તે) કહે છે.

પુઢવી આઝ વણસ્સઙ્ગ—મજ્ઞે નારયવિવજ્જિયા જીવા
સઘ્વે ઉવવજ્જંતિ, નિય નિય કમ્માણુમાણેણં ॥૩૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પૃથિવ્યવનસ્પતિમધ્યે નારકવિવર્જિતા જીવાઃ
સર્વે ઉત્પદ્યન્તે, નિજનિજકર્માનુમાનેન ॥ ૩૬ ॥

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

પૃથ્વી આઝ વણસ્સઈ મજ્જે નારય વિવજ્જિયા સવ્વે જીવા
નિય નિય કમ્મ અણુમાણેણં ઉવવજ્જંતિ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

પૃથ્વી=પૃથ્વીકાય
આઝ=અપ્કાય
વણસ્સઈ=વનસ્પતિકાય
મજ્જે=મધ્યે, માં, ને વિષે.
નારય=નારક
વિવજ્જિયા=વિવર્જિત, રહિત,
સિવાયના, વિના

જીવા=જીવો
સવ્વે=સર્વે (૨૩ ૬૩૬ના) જીવો
ઉવવજ્જંતિ=ઉત્પન્ન થાય છે.
નિય નિય=પોતપોતાના
કમ્મ=કર્મના
અણુમાણેણં=અનુમાનથી,
અનુસારે, પ્રમાણે.

ગાથાર્થ:—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અને વનસ્પતિકાય (એ ૩
૬૩૬) માં નારક (ના ૧ ૬૩૬) વિના સર્વે (૨૩) ૬૩૬ના જીવો
પોતપોતાના કર્મને અનુસારે ઉત્પન્ન થાય છે. ઇતિ પૃથ્વીઅપ્ વનસ્પતિષુ
આગતિ: ॥ ૩૬ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં પૃથ્વી-અપ્-અને વનસ્પતિ એ ૩
૬૩૬માં આગતિ કહી, અને હવે આ ગાથામાં એજ ૩ ૬૩૬ની
ગતિ તથા અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ બે ૬૩૬માં આગતિ કહે છે.

પૃથ્વાઈ દસપણ્ણસુ, પૃથ્વી આઝ વણસ્સઈ જન્તિ
પૃથ્વાઈ દસપણ્ણહિ ય તેઝ વાઝસુ ઉવવાઓ ॥૩૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પૃથિવ્યાદિદશપદેષુ, પૃથિવ્યબ્ધવનસ્પતયો યાન્તિ
પૃથિવ્યાદિદશપદેભ્યશ્ચ, તેજોવાય્વોરૂપપાતઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય સહિત પદ્યછંદ

પુઢવી આઝ વળસર્ફ પુઢવી આઈ દસ પપ્પસુ જન્તિ
ય તેઝ વાઝસુ પુઢવી આઈ દસપપ્પહિ ઉવવાઓ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

પુઢવાઈ=પૃથ્વીકાય વગેરે
દસ=૬૨૧
પપ્પસુ=૫૬૦માં (૬૦૬૦માં).
પુઢવી=પૃથ્વી
આઝ=અપ્કાય
વળસર્ફ=વનસ્પતિ
જંતિ=જાય છે, ઉપજે છે.

પુઢવાઈ=પૃથ્વીકાય વગેરે
દસ=૬૨૧
પપ્પહિ=૫૬૦માંથી (૬૦૬૦માંથી
નિકળેલા જીવો)
તેઝ=અગ્નિકાયને વિષે
વાઝસુ=વાયુકાયને વિષે
ઉવવાઓ=ઉપપાત, ઉપજવું

ગાથાર્થ:—પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ
૬૦૬૦માં જીવો પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ ૬૦૬૦માં ઉત્પન્ન થાય છે.
(ઇતિ પૃં અપ્ વનં ગતિઃ) ॥ તથા અગ્નિકાય અને વાયુકાય
એ ૨ ૬૦૬૦માં પૃથ્વીકાય ત્યાદિ ૧૦ ૬૦૬૦માંથી નિકળેલા જીવો
નું ઉપજવું થાય છે. (ઇતિ અગ્નિવાય્વોઃ આગતિઃ) ॥ ૩૭ ॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત સુગમ છે, પરંતુ ૧૦ ૬૦૬૦ તે ૫ એકે-
ન્દ્રિય, ૩ વિકલેન્દ્રિય, ૧ ગાંભીર્ય, અને ૧ ગર્ભજ મનુષ્ય એ
અનુક્રમે ૧૦ પદ અથવા ૧૦ ૬૦૬૦ જાણવા.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં અગ્નિ અને વાયુ એ બે ૬૦૬૦માં
આગતિ કહી, અને હવે આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં અગ્નિ-વાયુની
ગતિ તથા ઉત્તરાર્ધમાં વિકલેન્દ્રિયના ૬૦૬૦ની આગતિ તથા ગતિ
કહે છે.

તેઝવાઝ ગમણં, પુઢવીપમુહંમિ હોઈ પયનવગે
પુઢવાઈઠાણદસગા, વિગલાઈતિયં તહિં જંતિ ॥ ૩૮ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

તેજોવાયુગમનં, પૃથ્વીપ્રમુલ્હે ભવતિ પદનવકે ।

પૃથ્વ્યાદિસ્થાનદશકાદ્, (વિકલત્રિકે) વિકલાદિત્રિકં તત્ર યાન્તિ ॥

અ-વય સહિત ૫૬૨૭૬

તેઝ વાઝ ગમનં, પૃથ્વી પમુહંમિ પય નવગે હોઝ

પૃથ્વી આઝ ઠાળ દસગા (વિગલતિગે) વિગલાઝ તિયં

તર્હિં જંતિ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ.

તેઝ=અગ્નિકાય (હું ની)
વાઝ=વાયુકાય (હું ની)
ગમનં=ગમન, ગતિ, ઉત્પત્તિ.
પૃથ્વી=પૃથ્વીકાય
પમુહંમિ=વગેરે (માં)
હોઝ=છે
પય=૫૬, ૬૩૬ (ને વિશે)
નવગે=નવમાં, નવ

પૃથ્વાઝ=પૃથ્વીકાય વગેરે
ઠાળ=સ્થાન, ૬૩૬ (માંથી)
દશગા=દશમાંથી, દશ.
વિગલાઝ=વિકલેન્દ્રિય
તિયં=ત્રક, ત્રણ.
તર્હિં=ત્યાં પૃથ્વી આદિ ૧૦ ૫૬માં
જંતિ=જાય છે.

ગાથાર્થ—અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ એ ૬૩૬ની ઉત્પત્તિ પૃથ્વીકાય વિગેરે નવ ૬૩૬માં હોય છે. (ઇતિ અગ્નિવાયોર્ગતિઃ) ॥ પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ ૬૩૬પદ્ધતિમાંથી નિકળેલા જીવો વિકલેન્દ્રિયના ૩ ૬૩૬માં ઉત્પન્ન થાય છે (ઇતિ વિકલેન્દ્રિયસ્ય આગતિઃ) તથા વિકલેન્દ્રિયના ૩ ૬૩૬ના જીવો પુનઃ ત્યાં પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ ૬૩૬માં ઉત્પન્ન થાય છે. (ઇતિ વિકલેન્દ્રિયસ્ય ગતિઃ) ॥ ૩૮ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

ગમણાગમનં ગબ્ધય—તિરિયાણં સયલજીવઠાણેસુ ॥

સવ્વત્ય જંતિ મણુઆ, તેઝવાઝર્હિં નો જંતિ ॥ ૩૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગમનાગમનં ગર્ભજ-તિરથાં સકલજીવસ્થાનેષુ
સર્વત્ર યાન્તિ મનુજાસ્તેજોવાયુભ્યાં નો યાન્તિ ॥ ૩૯ ॥

અન્યથ સહિત ૫૬૩છેદ

ગબ્ધય તિરિયાણં ગમણ આગમણં સયલ જીવ ઠાણેસુ
મણુઆ સવ્વત્થ જંતિ, તેઝ વાઝહિં નો જંતિ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

ગમણ=ગમન, ગતિ, ઉત્પત્તિ.
આગમણં=આગમન, આગતિ.
ગબ્ધય=ગર્ભજ
તિરિયાણં=તિર્યંચોતું (ની)
સયલ=સકલ, સર્વ.
જીવઠાણેસુ=જીવસ્થાનોમાં, જી.
વલેદોમાં, દંડકોમાં.

સવ્વત્થ=સર્વત્ર, સર્વ દંડકપદોમાં
જંતિ=જાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે.
મણુઆ=(ગર્ભજ) મનુષ્યો
તેઝ=અગ્નિકાય (માંથી)
વાઝહિં=વાયુકાયમાંથી
નો=નહિ
જંતિ=જાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે.

ગાથાર્થ:—ગર્ભજ તિર્યંચોની ગતિ આગતિ સર્વદંડકોમાં છે.
(ઇતિ ગતિર્યગ્ગતિઃ આગતિઃ) ॥ તથા ગર્ભજ મનુષ્યો સર્વ દંડ-
કોમાં ઉત્પન્ન થાય છે (ઇતિ ગંમનુષ્યસ્ય ગતિઃ ॥ પરંતુ અગ્નિ
કાય અને વાયુકાય એ બે દંડકના જીવો મનુષ્યમાં આવતા નથી
(જેથી ૨૨ દંડકના જીવોજ મનુષ્યમાં ઉપજે છે.) (ઇતિ ગં
મનુષ્યસ્ય આગતિ) ॥ ૩૯ ॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

॥ ૫૬૩ જીવભેદની ગતિ આગતિ ॥

નારકના ૧૪ ભેદમાં			આગતિ	ગતિ
૧	પર્યાસ	રત્નપ્રભા	૨૫ થી	૨૦ માં
૧	"	શર્કરાં	૨૦ થી	૨૦ માં
૧	"	વાલુકાં	૧૬ થી	૨૦ માં

૧	”	પંકપ્રભા	૧૮ થી	૨૦ માં
૧	”	ધૂમપ્રભા	૧૭ થી	૨૦ માં
૧	”	તમઃપ્રભા	૧૬ થી	૨૦ માં
૧	”	તમસ્તમઃ	૧૬ થી	૫ માં
૭	”	*અપર્યાપ્તિ નારક	પર્યાપ્તિવત	૦ ^૧ માં

દેવના ૧૯૮ ભેદમાં

૫૧	લવન ૧૦, પરમા ૧૫,	}	૧૧૧ થી	૨૩ માં
	વ્યન્તર ૧૬, તિર્યગ્જ્ઞ			
	લક ૧૦ એ પર્યાપ્તિ			
૧૦	પર્યાપ્તિ જ્યોતિષી		૫૦ થી	૨૩ માં
૧	” સૌધર્મ		૫૦ થી	૨૩ માં
૧	” સૌધર્મકિલ્બિષ		૫૦ થી	૨૩ માં
૧	” ઇશાન		૪૦ થી	૨૩ માં
૬	” સનત ૦થી સહસ્રાર		૨૦ થી	૨૦ માં
૯	” લોકાન્તિક		૨૦ થી	૨૦ માં
૨	” સનત કિલ્બિષ, } લાંતક કિલ્બિષ		૨૦ થી	૨૦ માં
૧૮	પર્યાપ્તિ આનતથી } સર્વાર્થ સુધીના		૧૫ થી	૧૫ માં
૯૯	*અપ ૦ દેવ ૦		પર્યાપ્તિવત	૦

તિર્યચના ૪૮ ભેદમાં

૩	ખા ૦ ૫૦ પૃથ્વી	}	૨૪૩ થી	૧૭૯ માં
	” અપ			
	” પ્રત્યેવન ૦			

* નારક અને દેવના ભેદમાં અપર્યાપ્તિ કહ્યા તે કરણ અપર્યાપ્તિ જાણવા, પરન્તુ લખ્ધિ : અપર્યાપ્તિ નહિ. શેષ સર્વ અપર્યાપ્તિ ભેદમાં લખ્ધિ અપર્યાપ્તિ જાણવા.

૧ નારક અને દેવો અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં મરણ પામતા નથી માટે ગતિને સ્થાને ૦ જન્ય છે

૨	આાં ૫૦ અગ્નિ } " વાયુ }	૧૭૬ થી	૪૮ માં
૧૧	પૃથ્વીઆદિના શેષર (૧૧) ભેદમાં	૧૭૬ થી	૧૭૬ માં
૬	અગ્નિ-વાયુના શેષર (૬) ભેદમાં	૪૮ થી	૪૮ માં
૬	વિકલેન્દ્રિય	૧૭૬ થી	૧૭૬ માં
૧૦	સમ્ભૂત તિં ૫ થેં	૧૭૬ થી	૩૬૫ માં
૧	૫૦ ગાં જલચર	૨૬૭ થી	૫૨૭ માં
૧	" રથજલચર	૨૬૭ થી	૫૨૧ માં
૧	" ખેચર	૨૬૭ થી	૫૧૯ માં
૧	" ઉરઃસર્પ	૨૬૭ થી	૫૨૩ માં
૧	" ભુજસર્પ	૨૬૭ થી	૫૧૭ માં
૫	અપાં ગાં તિં ૫ થેં	૧૭૬ થી	૧૭૬ માં

મનુષ્યના ૩૦૩ ભેદમાં.

૧૫	પર્યાપ્ત કર્મભૂમિના	૨૭૬ થી	૫૬૩ માં
૧૫	અપાં કર્મં ના	૧૭૧ થી	૧૭૬ માં
૫	પર્યાપ્ત હિમવંતના	૨૦ થી	૧૨૬ માં
૫	" હિરણ્યં ના	૨૦ થી	૧૨૬ માં
૫	" હરિવર્ષના	૨૦ થી	૧૨૮ માં
૫	" રમ્યકના	"	"
૫	" ઉત્તરકુંડના	"	"
૫	" દેવકુંડના	"	"
૫૬	" અન્તર્દીપના	૨૫ થી	૧૦૨ માં

૨ પૃથ્વીઆદિ ૩ સૂક્ષ્મના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત ગણવાથી ૬ ભેદ, ૧ આં અપાં પૃથ્વી, ૧ આં અપાં અપ, ૧ આં અપાં સાધારણ વનસ્પતિ, ૧ આં પર્યાપ્ત સાધાં વનસ્પતિ, ૧ આં અપાં પ્રત્યેક વનં

૩ સૂક્ષ્મ અગ્નિ અને વાયુનાં પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત ગણતાં ૪, તથા ૧ આં અપાં અગ્નિ, ૧ આં અપાં વાયુ.

૮૬	અપ૦ સર્વે યુગલિક	૪૦ અથવા તેતેક્ષેત્રવત) ૫૦
૧૦૧	સમ્ભૂ૦ મનુષ્ય	૧૭૧ થી ૧૭૮ માં
	યુગલિક ચતુષ્પદ—	તે તે ક્ષેત્રના યુગ૦ મનુષ્યવત
	યુગલિક ખેચર (અન્તર્દ્વીપવત)	} — ૨૫ થી ૧૦૨ માં

અહિં યુગલિક ચતુષ્પદોનું આયુષ્ય ૩૦ અર્કમંભૂમિ અને પદ અન્તર્દ્વીપતુલ્ય પણ છે, અને યુગલિક ખેચરોનું આયુષ્ય તો પદ અન્તર્દ્વીપતુલ્યજ છે, માટે તે તે ક્ષેત્રોના યુગલિક મનુષ્યોવત યુગલિક ચતુષ્પદની અને ખેચરની આગતિ ગતિ કહેવી. અને જલચર, ઉરઃસર્પ, અને ભુજસર્પ તો યુગલિક હોયજ નહિં.

ગત્યાગતિના અંકની સમજ.

- ૫ પર્યાપ્ત ગર્ભજ (જલચર, સ્થલચર, ખેચર, ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ) તિર્યચ.
- ૧૫ પર્યાપ્ત ગર્ભજ ૧૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય
- ૧૬ ૧૫ કર્મોના મનુષ્ય, ૧ પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર
- ૧૭ ૧૫ કર્મોના મનુષ્ય, ૧ ૫૦ ગ૦ જલચર, ૧ ૫૦ ગ૦ ઉરઃપરિસર્પ.
- ૧૮ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૧ ૫૦ ગ૦ જલ૦, ૧ ૫૦ ગ૦ સ્થલ૦, ૧ ૫૦ ગ૦ ઉરઃ પરિસર્પ.
- ૧૯ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૪ જલ૦ સ્થલ૦ ખે૦ ઉરઃ૦ એ ચાર ગર્ભજ પર્યાપ્ત.
- ૨૦ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૫ પર્યાપ્ત ગર્ભજ (જલચરાદિ) તિર્યચ પંચેન્દ્રિય.

૪—૫ અપર્યાપ્ત યુગલિક મનુષ્યો મરણ પામતા નથી માટે ગતિને સ્થાને ૦ શૂન્ય છે. તેમજ યુગલિક મનુષ્યના સંબંધમાં લબ્ધિ અપર્યાપ્તપણું છે નહિ તેથી આગતિ પણ નથી, અથવા કરણ અપર્યાપ્તપણું સ્વીકારીએ તો આગતિ તે તે ક્ષેત્રના પર્યાપ્ત યુગલિક વત કહેવી.

- ૨૩ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૫ પર્યાં ગો તિર્યચ, ૩ પૃથ્વી-અપ્ પ્રત્યેક વનસ્પતિ એ ત્રણે બાદર પર્યાં,
- ૨૫ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૫ પર્યાં ગો તિર્યચ, ૫ પર્યાં સમ્મૂં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય.
- ૪૦ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૫ ગર્ભજ પર્યાં તિર્યચ, ૨૦ પર્યાં અકર્મભૂમિ (૫ હિમવંત ૫ હિરણ્યવત રહિત) ના ગર્ભજ મનુષ્ય.
- ૪૮ તિર્યચના સર્વ ભેદ.
- ૫૦ ૧૫ કર્મો મનુષ્ય, ૩૦ અકર્મો ના યુગલિક મનુષ્ય, ૫ ગર્ભજ પર્યાં તિર્યચ
- ૧૦૨ ૧૦ ભવનપતિ, ૧૫ પરમાધ્યાત્મી, ૧૬ વ્યન્તર, ૧૦ તિર્યગ્ જાલકદેવ એ ૫૨ દેવ પર્યાં અને ૫૨ અપર્યાં મળી ૧૦૨. એ પાતાલવાસી ૫૨ દેવના ભેદ જાણના.
- ૧૧૧ ૧૦૧ ગર્ભજ પર્યાં મનુષ્ય, ૧૦ પર્યાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય. (૫ ગો-૫ સમ્મૂં)
- ૧૨૬ ૧૦૨ પાતાલવાસી દેવ, ૨૦ જ્યોતિષી ભેદ, ૨ સૌધર્મ કિલ્બિષિક પર્યાં અપર્યાં અને ૨ સૌધર્મદેવ પર્યાં તથા અપર્યાં.
- ૧૨૮ ૨ ઇશાન દેવ પર્યાં તથા અપર્યાં અને ૧૨૬ ઉપર કલા પ્રમાણે.
- ૧૭૧ ૩૦ કર્મો મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂં મનુષ્ય, ૪૦ તિર્યચ (૪ અગ્નિકાય અને ૪ વાયુકાય રહિત સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાં અપર્યાં.)
- ૧૭૬ ૩૦ કર્મો મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂં મનુષ્ય, અને ૪૮ તિર્યચ.
- ૨૪૩ ૩૦ કર્મો મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂં મનુષ્ય, ૪૮ તિર્યચ, ૫૨ પર્યાં પાતાલવાસીદેવ, ૧૦ પર્યાં જ્યોતિષી, ૨ પર્યાં સૌધર્મ ઇશાનદેવ, ૧ પર્યાં સૌધર્મ કિલ્બિષિક.
- ૨૬૭ ૩૦ કર્મો મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂં મનુષ્ય, ૪૮ તિર્યચ, ૮૧ સહસ્રાર સુધીના પર્યાં દેવ (૯-૧૦-૧૧-૧૨મો કલ્પ અને ૧૪ કલ્પાતીત એ ૧૮ રહિત).

૨૭૬ ૩૦ કર્મ ૦ મનુષ્ય; ૧૦૧ સમ્ભૂ ૦ મનુષ્ય, ૯૯ પર્યાપ્તદેવ,
૬ તમઃપ્રભા સુધીના (૬ પૃથ્વીના) પર્યાપ્ત નારક, અને ૪૦
તિર્યચ (૪ અગ્નિ-૪ વાયુ સહિત.)

૩૮૫ ૩૦ કર્મ ૦ મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્ભૂ ૦ મનુષ્ય, ૪૮ તિર્યચ, ૧૧૨
અન્તર્દીપ મનુષ્ય, ૧૦૨ પાતાલવાસીદેવ, ૨ ખેલ્લી પૃથ્વી
ના નારક.

૫૧૭ ૩૦૩ મનુષ્ય. ૪ નારક (ખેલ્લી જો પૃથ્વીના), ૪૮ તિર્યચ,
૧૬૨ આઠમા કલ્પ સુધીના (પર્યાં અપર્યાં) દેવ.

૫૧૮ (ત્રીજી પૃથ્વીના) ૨ નારક સહિત ૫૧૭

૫૨૧ (ત્રીજી ચોથી પૃથ્વીના) ૪ નારક સહિત ૫૧૭.

૫૨૩ (૩-૪-૫ પૃથ્વીના) ૬ નારક સહિત ૫૧૭

૫૨૭ ૩૦૩ મનુષ્ય, ૧૪ નારક, ૪૮ તિર્યચ, ૧૬૨ આઠમા કલ્પ
સુધીના દેવ,

૫૬૩ સર્વ જીવભેદ.

અવતરણ—આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદાને વિષે ૨૪ મું વેદ
દ્વાર કહેવાય છે.

વેયતિય તિરિનરેસુ, ઇત્થી પુરિસો ય ચઝવિહસુરેસુ
થિરવિગલનારણસુ, નપુંસવેઓ હવઈ ઇગો ॥ ૪૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

વેદત્રિકં તિર્યગ્રયોઃ, સ્ત્રી પુરુષશ્ચ ચતુર્વિંધસુરેષુ
સ્થિરવિકલનારકેષુ, નપુંસકવેદો ભવત્યેકઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય સહિત પદ્યછંદ.

તિરિ નરેસુ તિય વેય, ચઝ વિહ સુરેસુ ઇત્થી ય પુરિસો
થિર વિગલ નારણસુ, ઇગો નપુંસ વેઓ હવઈ ॥ ૪૦ ॥

લોને ગ્રહણ કરી શકે છે. એ પ્રમાણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યેકના આકાર જીવોને જૂદા જૂદા હોય છે, પરંતુ વિષય ગ્રહણ કરનાર અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના આકાર તો સર્વ જીવને એક સરખાજ હોય છે.

॥ (૯) સમુદ્ઘાત (૨)—૭ ॥

જીવ સમુદ્ઘાત અને અજીવ સમુદ્ઘાત એમ ૨ પ્રકારના સમુદ્ઘાત છે; ત્યાં આગળ કહેવાતા કેવલિ સમુદ્ઘાતની પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈક અનંત પરમાણુઓનો બનેલો અનંત પ્રદેશી સ્કંધ તથાવિદ્ય વિશ્રસા પરિણામ વડે (સ્વાભાવિક રીતે) ચાર સમયમાં સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ પુનઃ બીજા ચાર સમયમાં અનુક્રમે સંહારાદ્ધ ભૂળ અવસ્થાવાળો એટલે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણનો થાય તે અહિં અજીવ સમુદ્ઘાત ગણાય. એ સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થવાની ચોખ્ખતાવાળા અથવા થયેલા પુદ્ગલસ્કંધો અનંત છે. અને તે સર્વે અચિત્તમહાસ્કંધના નામથી ઓળખાય છે. ચાલુ પ્રકરણમાં અજીવ સમુદ્ઘાતનું પ્રયોજન નથી પરંતુ જીવ સમુદ્ઘાતનું જ પ્રયોજન છે માટે તે સાત પ્રકારના જીવ સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.

સમ્=એકી ભાવે (વેદનાદિકમાં તલ્લીનપણે) ઉત્ત=પ્રખલતાવડે અથવા અતિશયપણે કર્મપ્રદેશોનો જે ઘાત=વિનાશ તે સમુદ્ઘાત. આ સમુદ્ઘાતમાં (જાણી જોઈને જીવિપૂર્વક કરેલો અથવા સ્વાભાવિક રીતે પણ થયેલો) આત્મપ્રયત્ન અને તે તે કર્મની અધિક ઉદીરણા એ બે મુખ્ય વસ્તુ (મુખ્ય વિષય) છે. તેના ૭ ભેદની વિગત આ પ્રમાણે—

૧ વેદના સમુદ્ઘાત—(અશાતા વેદનીયની) વેદનાવડે વ્યાકુલ થયેલો આત્મા પોતાના કેટલાક આત્મપ્રદેશો બહાર કાઢી ઉદર વગેરેના પોલાણ ભાગ પૂરી તથા બહાર વગેરેના આંતરાપૂરી શરીરની ઉંચાઈ અને જડાઈ જેટલો એકસરખો દંડાકાર થાય અને તેમ થઈને પ્રખલ ઉદીરણા કરણુવડે અશાતા વેદનીયના ઘણા કર્મપ્રદેશો ઉદ્યાવલિકામાં નાખી ઉદય આણી વિનાશ પમાડે તે.

૨ કષાય સમુદ્ઘાત—કષાયવડે વ્યાકુળ થયેલો આત્મા (વેદના સમુદ્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે) દંડાકાર થઈ પ્રખલ ઉદીરણાવડે

શબ્દાર્થ:—

વેય=વેદ
તિય=ત્રણ
તિરિ=તિર્યચો (માં)
નરેપુ=મનુષ્યોમાં
સ્ત્રી=સ્ત્રી વેદ
પુરિસો=પુરુષ વેદ
ય=અને
ચત્તવિહ=ચાર પ્રકારના (૧૩
દંડકના)

સુરેસુ=દેવોમાં
થિર=સ્થાવર, એકેન્દ્રિય (માં)
વિગલ=વિકલેન્દ્રિયો (માં)
નારણસુ=નારકોમાં
નપુંસવેઓ=નપુંસક વેદ
હવડ=છે
પગો=એક

ગાયાર્થ:—(અથ વેદા:—) તિર્યચોમાં અને મનુષ્યોમાં ૩ વેદ છે, તથા ચારે પ્રકારના (=૧૩ દંડકના) દેવોમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરુષ વેદ (એ ૨ વેદ) છે, તથા સ્થાવર, વિકલેન્દ્રિય, અને નારકોમાં કેવળ એક નપુંસક વેદ છે. ॥ ઇતિ વેદા: ॥ ૪૦ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. વિશેષ એ છે કે—યુગલિક તિર્યચો અને યુગલિક મનુષ્યોમાં નપુંસક વેદ નથી, તથા એકેન્દ્રિયોને પણ ૧૨ મી ગાથામાં મૈથુન વિગેરે સંજ્ઞા કહી છે, તેથી અસ્પષ્ટ નપુંસક વેદ છે, અને સત્ત્વકુમારથી સર્વાર્થ સુધીના દેવોમાં ૧ પુરુષવેદજ છે ॥ ઇતિ ૨૪ દંડકેષુ વેદા: ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૩ વેદ, ॥

૧ ગાં તિર્યચને	૩	૧૩ દેવમાં ૨ (સ્ત્રી ૦ પુ ૦)
૧ ગાં મનુષ્યને	૩	૮ શેષ દંડકમાં ૧ (નપું ૦)

એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકમાં ૨૪ દ્વાર કહ્યામાદ હવે આ પ્રકરણમાં નહિ કહેવાયલા સમ્ભૂત તિર્યચપંચેન્દ્રિયો તથા સમ્ભૂત મનુષ્યો એ એ જીવ ભેદમાં ૨૪ દ્વાર કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે—

॥ સમ્ભૂતિર્મ તિર્યચ પંચેન્દ્રય તથા સમ્ભૂંમનુષ્યમા

૨૪ દ્વાર ॥

- (૧) શરીર ૩—સર્વને ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણ એ ૩ શરીર હોય.
- (૨) અવગાહના—સર્વ સમ્ભૂતિર્મોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જલચરની ૧૦૦૦ યોજન, ચતુષ્પદની ગાઉ પૃથક્ત્વ (૨ થી ૯ ગાઉ), ખેચરની ધનુષ્ પૃથક્ત્વ (૨ થી ૯ ધનુષ્), ઉર: પરિસર્પની યોજન પૃથક્ત્વ (૨ થી x ૯ યોજન), અને ભુજપરિસર્પની ધનુષ્ પૃથક્ત્વ, તથા સમ્ભૂં મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.
- (૩) સંઘયણ ૧—સર્વને ૧ છેવડું સંઘયણ છે.
- (૪) સંજ્ઞા ૪-૧૦—સર્વને ૪ અથવા ૧૦ સંજ્ઞા છે.
- (૫) સંસ્થાન ૧—સર્વને ૧ હુંડક સંસ્થાન છે.
- (૬) કપાય ૪—સર્વને કોધ-માન-માયા-લોભ એ ચારે કપાય છે.
- (૭) લેખ્યા ૩—કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ ૩ લેખ્યા સર્વને છે.
- (૮) ઇન્દ્રિય ૫—પાંચે ઇન્દ્રિય છે.
- (૯) સમુદ્ઘાત ૩—વેદના-મરણ-કપાય એ ૩ સમુદ્ઘાત છે.
- (૧૦) દ્રષ્ટિ ૨—૧ મિથ્યા દ્રષ્ટિ અને ૧ સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ એ ૨ દ્રષ્ટિ સમ્ભૂં તિં પંચેં ને છે, ત્યાં અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં વિકલેન્દ્રિયવત્ સાર્વાદન સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ કેટલાક સમ્ભૂં તિં પંચેં ને હોય છે, અને પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં સર્વે મિથ્યાદ્રષ્ટિવાળા જ

x મહોરગ જાતિના સમ્ભૂં ઉરપરિસર્પો તો શતપૃથક્ત્વ (ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦) યોજન પ્રમાણના પણ હોય છે, પરંતુ કોઇપણ અપેક્ષાથી તે અવગાહના શાસ્ત્રમાં ગણી નથી, પરંતુ જૂનું સંગ્રહણિની વૃત્તિમાં લખેલી કોઇ આચાર્યકૃત ગાથામાં એ સમ્ભૂં મહોરગોની અપેક્ષાએ મચ્છુરગા જોયણ સહસ્ત્રં એ ચોયું પદ કહ્યું છે.

હોય છે. તથા સમ્ભૂં મનુષ્યને તો બન્ને અવસ્થામાં
૧ મિથ્યા દ્રષ્ટિજ છે.

(૧૧) દર્શન ૨—સર્વને ૧ ચક્ષુદર્શન અને ૧ અચક્ષુદર્શન એમ
૨ દર્શન છે.

(૧૨) જ્ઞાન ૨—શ્રી સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાસ્વાદન
સમ્યક્ત્વમાં જ્ઞાન માનેલું હોવાથી સિદ્ધાન્તમાં સમ્ભૂં
તિં પચેં ને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ૧ મતિજ્ઞાન ૧
શ્રુતજ્ઞાન એ ૨ જ્ઞાન કહ્યાં છે, અને કર્મચન્થના
અભિપ્રાય પ્રમાણે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વમાં અજ્ઞાન
માનેલું હોવાથી સમ્ભૂં તિં પચેંને જ્ઞાનનો
અભાવ કહ્યો છે. તથા સમ્ભૂં મનુષ્યને તો બન્ને
અવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ છે.

(૧૩) અજ્ઞાન ૨—મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ ૨ અજ્ઞાન
સર્વને હોય છે.

(૧૪) યોગ ૪—૧ અસત્યામૃપા વચનયોગ, ૧ ઔદારિક કાયયોગ, —
૧ ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ, અને ૧ તૈજસકાર્મણ
કાયયોગ એ ૪ યોગ સર્વને હોય.

(૧૫) ઉપયોગ ૬—જ્ઞાનદ્વારમાં કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમતે મતિ-
જ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન-ચક્ષુદર્શન અને
અચક્ષુદર્શન એ ૬ ઉપયોગ હોય, અને કર્મચન્થ-
મતે ૨ જ્ઞાન રહિત ૪ ઉપયોગ હોય. (ત્યાં ૬ ઉપ-
યોગ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ હોય અને પર્યાપ્ત
અવસ્થામાં ૪ ઉપયોગ હોય.) તથા સમ્ભૂં મનુષ્યને
તો ઉભયમતે ૪ ઉપયોગજ હોય.

(૧૬) ઉપપાત—એક સમયમાં જઘન્યથી ૧-૨-૩ અને ઉત્કૃષ્ઠથી
અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય.

(૧૭) વ્યવન—એક સમયમાં જઘન્યથી ૧-૨-૩ અને ઉત્કૃષ્ઠથી
અસંખ્યાત મરણ પામે.

વિરહ—સમ્ભૂં તિં પંચેન્દ્રિયના પ ભેદમાંના પ્રત્યેક ભેદમાં જઘન્ય વિરહ ૧ સમય, તથા ઉત્કૃષ્ટ વિરહ અન્ત-મુહૂર્ત છે, અને સમ્ભૂં મનુષ્યોનો જઘન્ય વિરહ ૧ સમય તથા ઉં વિરહ ૨૪ મુહૂર્ત છે.

(૧૮) સ્થિતિ—સમ્ભૂં જલચરનું આયુષ્ય ૧ પૂર્વકોડ વર્ષ, ચતુષ્પદનું ૮૪૦૦૦ વર્ષ, ઉરઃસર્પનું ૫૩૦૦૦ વર્ષ, ભુજસર્પનું ૪૨૦૦૦ વર્ષ, અને ખેચરનું ૭૨૦૦૦ વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તથા એ સર્વેનું જઘન્ય આયુષ્ય અન્ત-મુહૂર્ત છે, તથા સમ્ભૂં મનુષ્યનું તો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને આયુષ્ય અન્તમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

(૧૯) પર્યાપ્તિ ૬—સર્વને મનઃપર્યાપ્તિ વિના પ પર્યાપ્તિઓ છે, પરંતુ તદાવત એ છે કે સમ્ભૂં તિં પંચેં જીવો પાંચે પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકે છે, અને સમ્ભૂં મનુષ્યો પં પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના (પ્રાયઃ ૩ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને) મરણ પામે છે.

(૨૦) કિમાહાર ૬—સર્વને ૬ દિશિનો આહાર હોય છે, કારણ કે એ સમ્ભૂચ્છિંમ પંચેન્દ્રિયો ત્રસનાડીમાંજ રહ્યા છે.

(૨૧) સંજ્ઞા ૧—સર્વને ૧ હેતુપદ્ધેશિકી સંજ્ઞા છે, શેષ ૨ નથી. જો કે આ સમ્ભૂચ્છિંમોને કિંચિત્ દ્રવ્યમન છે તોપણ અલ્પતાની વિવક્ષાએ મનરહિત જાણવા.

(૨૨) ગતિ ૨૨—સમ્ભૂચ્છિંમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો ચારે ગતિમાં ઉત્કૃષ્ટથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્ય સહિત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નરકગતિમાં જાય તો પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૪ થા પ્રતર સુધી જાય, દેવગતિમાં જાય તો ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાં ઉત્પન્ન થાય, તે પણ પલ્લોના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળામાંજ. તથા મનુષ્યગતિમાં જાય તો ઉત્કૃષ્ટતઃ અકર્મભૂમિના યુગલિક થાય, અને કર્મભૂમિમાં સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા થાય. તથા તિર્યંચગ-

તિમાં જાય તોપણ અકર્મભૂમિના યુગલિક તિર્યચ થાય, તેમજ એકેન્દ્રિયાદિ આઠ પદમાં, અસંજિ તિર્યચમાં, અને સમ્ભૂં મનુષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થાય, જેથી ગતિ ૨૨ દંડકમાં છે.

તથા સમ્ભૂં મનુષ્યો તો દેવગતિ નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, અને તિર્યચ તથા મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો યુગલિક મનુષ્ય અને યુગલિક તિર્યચ સિવાયના સર્વ લેદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી ગતિ એકેન્દ્રિયાદિ ૧૦ પદમાં-દંડકમાં છે.

- (૨૩) આગતિ ૮—પાંચે પ્રકારના સમ્ભૂં તિં પંચેન્દ્રિયમાં એકેન્દ્રિયાદિ ૧૦ પદ આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, અને સમ્ભૂં મનુષ્યમાં અગ્નિ તથા વાયુ એ બે પદ રહિત ૮ પદ (૩ એકેન્દ્રિય-૩ વિકલે-૧ ગાં તિં-૧ ગાં મનું એ ૮ દંડક) આવીને ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૨૪) વેદ ૧—સર્વને ૧ નપુંસક વેદ હોય છે. તથા લિંગથી વિચારીએ તો સમ્ભૂં તિં પંચેન્દ્રિયો ત્રણે લિંગવાળા હોય છે, અને સમ્ભૂં મનુષ્યો નપુંસક લિંગવાળા હોય છે.
- (૨૫) અલ્પવહુત્વ—સમ્ભૂંદ્વિંશ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યથી અસંખ્ય ગુણ છે, અને બાહર અગ્નિકાયથી અસંખ્યા તમા ભાગ જેટલા છે. તથા સમ્ભૂં તિં પંચેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ ગર્ભજ તિર્યચ પંચેં તુલ્ય જાણવું, કારણ કે સમ્ભૂં તિં પંચેં નું અલ્પબહુત્વ શાસ્ત્રોમાં જૂઠું માલૂમ પડતું નથી.

અવતરણ—હવે દંડકપદામાં ઉતારવા યોગ્ય ૨૪ દ્વારોમાં જો કે અલ્પબહુત્વ દ્વાર નથી, તો પણ જાણવામાં અતિ ઉપયોગી હોવાથી અહિં અલ્પવહુત્વ દ્વાર પણ ઉતારાય છે. (એટલે કયા દંડકના જીવો અલ્પ અને કયા દંડકનાં જીવો તેથી અધિક છે તે કહેવાય છે.)

પજ્ઞમણુ વાયરગ્ગી, વેમાણિય ભવણ નિરય વંતરિયા
જોઈસ ચડ પળતિરિયા, વેઈંદિ તેઈંદિ મૂ આઝા ॥૪૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

પર્યાપ્તમનુજવાદરાગ્નિવૈમાનિકભવનપતિનૈરયિકવ્યન્તરકાઃ
જ્યોતિશ્ચતુષ્પંચેન્દ્રિયતિર્યચો, દ્વીન્દ્રિયત્રીન્દ્રિયભ્વાપઃ ॥૪૧॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

પજ્ઞ મણુ વાયર અગ્ગી, વેમાણિય ભવણ નિરય વંતરિયા
જોઈસ ચડ પળ તિરિયા, વેઈંદિ તેઈંદિ મૂ આઝ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ:—

પજ્ઞ=પર્યાપ્ત
મણુ=મનુષ્ય
વાયર=બાહર
અગ્ગી=અગ્નિ
વેમાણિય=વૈમાનિક દેવો
ભવણ=ભવનપતિ દેવો
નિરય=નારક
વંતરિયા=વ્યન્તર દેવો

જોઈસ=જ્યોતિષી દેવો
ચડ=ચતુરિન્દ્રિય
પળ=પંચેન્દ્રિય
તિરિયા=તિર્યચો
વેઈંદિ=દ્વીન્દ્રિયો
તેઈંદિ=ત્રીન્દ્રિયો
મૂ=પૃથ્વીકાય
આઝ=અપ્કાય

ગાયાર્થ:—પર્યાપ્ત મનુષ્યો સર્વથી અદ્ય છે, તેથી (પર્યાપ્ત
મનુષ્યથી) બાહર અગ્નિકાયના જીવો અધિક+ છે, તેથી વૈમાનિક
દેવો +અધિક છે, તેથી નારકો અધિક+ છે, તેથી વ્યન્તર દેવો
અધિક+ છે, તેથી જ્યોતિષી દેવો +અધિક તેથી ચતુરિન્દ્રિય જીવો
+અધિક છે તેથી પંચેન્દ્રિય તિર્યચો ^૧અધિક છે, તેથી દ્વીન્દ્રિયો
^૧અધિક છે, તેથી ત્રીન્દ્રિયો અધિક^૧ છે, તેથી પૃથ્વીકાય જીવો
અધિક+ છે, તેથી અપ્કાય જીવો +અધિક છે ॥૪૧॥

+ આ નિશાનીને સ્થાને અધિક એટલે પૂર્વ સંખ્યાથી અસંખ્યાત
ગુણ જીવો જાણવા.

^૧ આ નિશાનીને સ્થાને અધિક એટલે પૂર્વસંખ્યાથી વિશેષાધિક
(એટલે સંપૂર્ણ દ્વિગુણ નહિ) જીવો જાણવા.

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં ૨૨ દંડકોનું અદ્યખાહુત્વ કહીને હવે આ ગાથામાં બાકી રહેલા બે દંડકનું અદ્યખાહુત્વ કહે છે, અને અન્યકર્તા આ ચોવીસ દંડકપદ દ્વારા ચોવીસ ભગવંતની કરેલી સ્તુતિ-વિશિષ્ટિના સારાંશ અથવા ઉદ્દેશ શું છે તે દર્શાવવા માટે હું (અથવા કોઈ પણ જીવ) એ ચોવીસ દંડકમાં કેટલી વાર ભમ્યા તે કહીને પોતાનું દુઃખ પ્રગટ કરે છે.

વાઙ્ વણસ્સઈ ચ્ચિય, અહિયા અહિયા કમેણિમે હંતિ
સવ્વેવિ ઇમે ભાવા, જિના મણ્ણંતસો પત્તા ॥૪૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

વાયુર્વનસ્પતિથૈવાધિકાઽધિકા ક્રમેણેમે ભવન્તિ
સર્વેઽપીમે ભાવા હે જિના મયાઽનંતશઃ પ્રાપ્તાઃ ॥૪૨॥

અન્યથ સહિત પદરૂઢ.

વાઙ્ વણસ્સઈ ઇમે કમેણ ચ્ચિય અહિયા અહિયા હંતિ
(હે) જિના ઇમે સવ્વે અવિ ભાવા મણ્ણંતસો પત્તા ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:—

વાઙ્=વાયુકાય

વણસ્સઈ=વનસ્પતિકાય

ચ્ચિય=નિશ્ચય

અહિયા અહિયા=અધિક અધિક

કમેણ=અનુક્રમે

ઈમે=એ (૨૪ દંડકપદો)

હંતિ=છે

સવ્વેઽવિ=સર્વે પણ

ઈમે=એ (૨૪ દંડકપદો)

ભાવા=ભાવો

જિના=હે જિનેશ્વરો!

મણ્ણંત=મેં

અણંતસો=અનન્તવાર

પત્તા=પ્રાપ્ત કર્યા છે

ગાથાર્થ—તેથી (અપૂકાયથી) વાયુકાય અધિક છે, અને તેથી વનસ્પતિકાય +અધિક છે. એ પ્રમાણે એ ૨૪ દંડકો અનુક્રમે નિશ્ચય એક બીજાથી અધિક અધિક છે. ॥ ઇતિ અલ્પવહુત્વં ॥ હે જીવો-

શ્વરો ! એ રૂઠ દંડકરૂપ સર્વે ભાવ મેં (આ સંસારમાં) અનન્ત-
વાર પ્રાપ્ત કર્યા છે. ॥૪૨॥

વિશેષાર્થ:—એ પ્રમાણે રૂઠ દંડકનું અદ્યપ્યહુત્વ કહીને
હવે અન્થકર્તા આ દંડક પ્રકરણના ઉદ્દેશ રૂપે પોતાનું દુઃખ પ્રગટ
કરે છે કે હું શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત ! હું એ રૂઠ દંડકમાં અન-
ન્તવાર ભમ્યો છું. અહિં સમજવા યોગ્ય એ છે કે આત્મધર્મ
સન્મુખ નહિ થયેલા જીવોએ એ રૂઠ દંડકમાં અનન્તવાર ભ્રમણ
કર્ચું છે, ભ્રમણ કરે છે, અને હજી પણ અનન્તકાળ સુધી ભ્રમણ
કરશે. કોઈપણ જીવભેદ પ્રાયઃ એવો નથી કે જેમાં જીવ અનન્તવાર
ન ભમ્યો હોય ! કહું છું કે—

ન સા જાઈ ન સા જોણી, ન તં ઠાળં ન તં કુલં
ન જાયા ન મુઆ જત્ય, જીવા વાર અણંતસો ॥૧॥

અર્થ:—એવી કોઈ જાતિ (એકેન્દ્રિયાદિ) નથી, (ચોરાશી લાખ
યોનિમાંની) એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન-ક્ષેત્ર નથી,
તેમ એવું કોઈ (કુલકોડીની સંખ્યામાં ગણાતું) કુલ નથી કે જે
જાતિમાં યોનિમાં સ્થાનમાં અને કુલમાં સર્વે જીવો અનન્તવાર ન
જન્મ્યા હોય કે ન મરણ પામ્યા હોય, અર્થાત્ સર્વ જાતિમાં
યોનિમાં સ્થાનમાં અને કુલમાં આ જીવ અથવા સર્વે જીવ અન-
ન્તવાર જન્મ્યા છે, અને મરણ પણ પામ્યા છે.

એ પ્રમાણે રૂઠ દંડકમાં ભ્રમણ કરવા સંખ્યાધિ અન્થકર્તા
પોતાનું આત્મદુઃખ પ્રગટ કરીને હવે શું કહેવા ઇચ્છે છે, તે
આગળની ગાથામાં કહે છે—

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં રૂઠ દંડકપદ દ્વારા રૂઠ જિનેશ્વરોની
સ્તુતિના ઉદ્દેશમાં અન્થકર્તાએ પોતાનું દુઃખ “હું શ્રી જિનેશ્વર
ભગવંત ! આ સર્વે ભાવ હું અનન્તવાર પામ્યો છું” એમ નિવેદન
કર્ચું, અને હવે આ ગાથામાં તે દુઃખથી છુટવા માટે અન્થકર્તા
પ્રાર્થના કરે છે.

સંપદ્ તુમ્હ ભક્તસ્સ, દંડગપયભમણભગ્ગહિયયસ્સ
દંડતિયવિરય(ઈ)સુલહં, લહુ મમ દિંતુ મુરકપયં ॥૪૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

સંપ્રતિ તવ ભક્તસ્ય, દંડકપદભ્રમણભગ્નહૃદયસ્ય
દંડત્રિકવિરત(તિ)સુલભં, લઘુ મમ દદતુ મોક્ષપદમ્ ॥૪૩॥

અન્ય સહિત પદચ્છેદ.

સંપદ્ દંડગ પય ભમણ ભગ્ગ હિયયસ્સ તુમ્હ ભક્તસ્સ મમ લહુ
તિય દંડ વિરય (ઈ) સુલહં મુરકપયં દિંતુ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—

સંપદ્=સંપ્રતિ, વર્તમાન સમયે,

હવે.

તુમ્હ=તમારા

ભક્તસ્સ=ભક્તને

દંડગપય=દંડકપદ (ને વિષે)

ભમણ=ભ્રમણ (કરવાથી)

ભગ્ગ=ભગ્ન, ખેદ પામેલા, ખેદયુક્ત

હિયયસ્ય=હૃદયવાળા

દંડતિય=ત્રણ દંડની, ત્રણ યોગની

વિરય(ઈ)=વિરક્ત, નિવૃત્ત થયેલા

જીવોને, (અથવા

વિરતિથી, નિવૃત્તિથી)

સુલહં=સુલભ, સહજે પ્રાપ્ત

થવા યોગ્ય.

લહુ=શીઘ્ર, જલ્દી

મમ=મને

દિંતુ=આપો

મુરકપયં=મોક્ષપદ

માર્થ:—(હે શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરો !) હવે ૨૪ દંડકપદોમાં
પરિભ્રમણ કરવાથી ખેદયુક્ત થયેલા હૃદયવાળા તમારા ભક્ત
(એવા) મને શીઘ્ર ત્રણ દંડથી વિરક્ત થયેલા જીવોને સુલભ
(અથવા ત્રણ દંડની એટલે ત્રણ યોગની વિરતિથી સુલભ) એવું
મોક્ષપદ આપો.

૧ આ ગ્રંથકર્તાએ પોતે વિરય પદવડે “ વિરક્ત થયેલા જીવોને ”
એવો અર્થ સ્વોપચ્છ અવચૂરિમાં લખ્યો છે, અને વૃત્તિકર્તાએ વિરદ્ પદ-
વડે “ વિરતિથી ” એવો અર્થ કર્યો છે. અને એ બંને અર્થ અતુકૂળજ છે.

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ ગાથામાં ૨૪ દંડકમાં ભ્રમણ કરવારૂપ પાતાનું આત્મદુઃખ શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરોની આગળ પ્રગટ કરીને હવે (આ ગાથામાં) કહે છે કે “ હુ શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરો ! હવે તે ૨૪ દંડકમાં ભ્રમણ કરવાથી અતિ ખેદ પામેલ હૃદયવાળા આ તમારા ભક્તને ત્રણ દંડની એટલે મનદંડ વચનદંડ અને કાયદંડની નિવૃત્તિથી (ત્યાગથી) સુલભ એવું મોક્ષપદ શીઘ્ર આપો”

અન્યકર્તાની આ મોક્ષપદની પ્રાર્થનામાં ૧ દંડકભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતો ખેદ, ૨ ત્રણ દંડનો ત્યાગ, અને ૩ (ત્રણ દંડના ત્યાગથીજ) મોક્ષપદની (જ) પ્રાપ્તિ, એ ૩ મુખ્ય વિષય છે, તે સંબંધિ સંક્ષિપ્ત સમજ આ પ્રમાણે—

૧ દંડકભ્રમણથી શ્વેદ—તિર્યચગતિના ૯ દંડકમાં તથા નારકના ૧ દંડકમાં જે દુઃખ છે તે સર્વને જાણીતું છે, તેમજ મનુષ્યના ૧ દંડકમાં સુખ અને દુઃખ મિશ્ર છે, અને દેવગતિના ૧૩ દંડકમાં જે કે પૌદ્ગલિક સુખ છે તો પણ લોભવૃત્તિની અધિકતાથી ત્યાં પણ વાસ્તવિક દુઃખ છે, કારણકે મનુષ્યોની માફક દેવોમાં પણ કલેશ-મારામારી-દેવાંગનાઓની ચોરી-પરસ્પર ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ હોવાથી દેવોની જીંદગી પણ આત્મસન્મુખ થયેલા જીવને સોનાની ખેડીમાં નાખેલા કેદીની માફક દુઃખ ઉપજાવનારી લાગે છે. એ પ્રમાણે કોઈપણ દંડકમાં વાસ્તવિક સુખ નથી, કેવળ મનુષ્યનાજ ૧ દંડકમાં જે મન વચન કાયાનો સંયમ જળળવે તો આત્મિક સુખમાં આગળ વધી અન્તે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે ૨૪ દંડકના ભ્રમણનો ખેદ અહિં અન્યકર્તાએ પ્રગટ કર્યો-કહ્યો છે.

૨ ત્રણ દંડનો ત્યાગ—સંસારની સર્વ ઉપાધિઓ અને સંસાર-ભ્રમણનું મૂળ કારણ મન વચન કાયાના અશુભ યોગ છે, માટે તે ત્રણે પ્રકારના અશુભ યોગનો ત્યાગ થાય તોજ દંડકભ્રમણ સદાકાળને માટે નષ્ટ થાય, અને આત્મધર્મ પણ પ્રાપ્ત થાય. માટે એ નિશ્ચિત વાત છે કે મન વચન કાયાની અશુભ વૃત્તિઓ રોકાય તો જ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ છે.

૩ મોક્ષપદની ઇચ્છા—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જીવને સર્વ સ્થાને વાસ્તવિક દુઃખજ છે, અને અનન્ત સુખનું ધામ (સ્થાન) તો કેવળ

કપાય મોહનીય કર્મના ઘણા કર્મપુદ્ગલો ઉદ્યાવલિકામાં નાખી ઉદ્ય લાવી વિનાશ પમાડે (અને ઘણા નવા કર્મપ્રદેશો પણ બાંધે) તે.

૩ મરણ સમુદ્ઘાત—મરણાન્ત સમયે વ્યાકુલ થયેલો આત્મા મરણથી અન્તર્મુહૂર્ત પહેલાં પોતાના કેટલાક આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનો છે તે સ્થાન સુધી સ્વદેહ પ્રમાણ જડા દંડના આકારે લંબાવી (જવન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય યોજન સુધી લંબાવી) અન્તર્મુહુ સુધી તેવી જ અવસ્થાએ રહી (કેમ્ પુનઃ મૂળ શરીરમાં દાખલ થઈ પુનઃ એ રીતે જ દીર્ઘ દંડાકાર થઈ અવશ્ય) મરણ પામે તે. એ દંડઅવસ્થામાં આગુણ્ય કર્મના ઘણા પુદ્ગલોને પ્રખલ ઉદીરણાવડે ઉદ્યાવલિકામાં દાખલ કરી ઉદ્યમાં લાવી વિનાશ પમાડે છે. (અહિં નવીન કર્મગ્રહણ નથી).

૪ વૈક્રિય સમુદ્ઘાત—વૈક્રિય લઘિવિવાળો આત્મા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વશરીર પ્રમાણ જડા દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયનામકર્મના ઘણા પ્રદેશોને ઉદીરણાવડે ઉદ્યમાં લાવી વિનાશ કરવા સાથે રચવા ધારેલા વૈક્રિય શરીર યોગ્ય વૈક્રિય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી વૈક્રિય શરીર બનાવે તે.

૫ તૈજસ સમુદ્ઘાત—તેજોલેશ્યાની લઘિવિવાળો આત્મા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વદેહ પ્રમાણ જડા દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જિત તૈજસનામકર્મના પ્રદેશોને પ્રખલ ઉદીરણાવડે ઉદ્યમાં લાવી નિર્જરવા સાથે તૈજસ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી તેજોલેશ્યા અથવા શીતલેશ્યા મૂકે તે.

૬ આહારક સમુદ્ઘાત—આહારક લઘિવિવાળા ચૌદપૂર્વધર સુનિ મહાત્મા શ્રીજિનેન્દ્રની સમવસરણાદિ ઋદ્ધિ દેખવા માટે અથવા શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપજેલા સૂક્ષ્મ સંદેહના નિવારણ માટે ઇત્યાદિ કારણથી પોતાના આત્મપ્રદેશો બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વદેહ પ્રમાણ સ્થૂલ દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જિત આહારક નામકર્મના પુદ્ગલો પ્રખલ ઉદીરણાવડે ઉદ્યમાં લાવી

મોક્ષપદ જ છે, માટે આત્મિક સુખના અભિલાષી જીવોને તે એ મોક્ષપદ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

અવતરણ:—હવે ગ્રન્થ સમાપ્તિની આ છેલ્લી ગાથામાં ગ્રન્થ-કર્તા પોતાનું નામ પોતાનો સમય અને ગ્રન્થની ઉપાદેયતા અથવા શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

સિરિ-જિણહંસમુળીસર—રજ્જે સિરિ-ધવલચંદસીસેળ
ગજસારેળ લિહિયા, એસા વિન્નત્તિ અપ્પહિયા ॥૪૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

શ્રીજિનહંસમુનીશ્વરરાજ્યે શ્રીધવલચન્દ્રશિષ્યેળ
ગજસારેળ લિખિતા, એસા વિજ્ઞપ્તિરાત્મહિતા ॥ ૪૪ ॥

અન્ય સહિત પદ્મજીવ

સિરિ જિણહંસ મુળીસર (મુળિ ઇસર) રજ્જે સિરિ ધવલચંદ સીસેળ
ગજસારેળ અપ્પ હિયા એસા વિન્નત્તિ લિહિયા ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ:—

સિરિ=શ્રી
જિણહંસ=જિનહંસ નામના
મુળીસર=(મુનિના ઇશ્વર) આ-
ત્માર્થ(ના)

રજ્જે=રાજ્યમાં-શાસનમાં
સિરિ=શ્રી
ધવલચંદ=ધવલચન્દ્ર મુનિના
સીસેળ=શિષ્યે

ગજસારેળ=ગજસાર મુનિએ
લિહિયા=લખી, રચી
એસા=આ
વિન્નત્તિ=વિજ્ઞપ્તિ
અપ્પહિયા=આત્મહિતવાળી
અથવા પોતાના હિતવાળી

ગાથાર્થ—શ્રી જિનહંસ નામના આત્માર્થના રાજ્યમાં (શાસનમાં) શ્રી ધવલચન્દ્ર મુનિના શિષ્યશ્રી ગજસાર મુનિએ આત્માને કલ્યાણકારી અથવા પોતાનું કલ્યાણ કરનારી આ વિજ્ઞપ્તિ (૨૪ દંડકપદો દ્વારા ૨૪ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ રૂપ વિનંતિ) રચી છે. ॥૫૪॥

વિશેષાર્થ:—આ પ્રકરણના કર્તા શ્રી ગજસાર મુનિ શ્રી જિનહંસસૂરિ નામના આત્માર્થના રાજ્યમાં-શાસનમાં થયા છે.

શ્રી જિનાહસમૂરિ અરતરગચ્છના આચાર્ય હતા, તથા શ્રી ગજસાર મુનિ શ્રી ધવલચંદ્રમુનિના શિષ્ય હતા. તેઓ સંવિગ્નપંડિત. શ્રી અમયોદયગણી ની પાસે લાલન પાલન થયેલા (એટલે તેમની પાસે દીર્ઘકાળ રહેલા) હતા. તે શ્રી ગજસારમુનિએજ આ ૬૩૬ પ્રકરણના સ્વરૂપમાં શ્રી ૨૪ જિનેન્દ્રોની સ્તુતિ-વિજ્ઞાપિ-વિનંતિ કરી છે, અને તે વિજ્ઞાપિ અવશ્ય આત્મકલ્યાણવાળી છે, કારણ કે અન્ધરચનામાં પર જીવનું કલ્યાણ ભજનીય-વિકલ્પે (અનિયત) છે, અને સ્વકલ્યાણ તો અવશ્ય છે, તે માટે કહ્યું છે કે—

ન ભવતિ હિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ, સર્વસ્યૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત
બુવતોઽનુગ્રહબુદ્ધ્યા, વક્તુસ્ત્વૈકાન્તતો ભવતિ ॥૧॥

અર્થઃ—કલ્યાણવચનો સાંભળવાથી સર્વે શ્રોતાઓને ધર્મ થાયજ એવો એકાન્ત નિયમ નથી, પરંતુ અનુગ્રહ (ઉપકાર)—બુદ્ધિવડે કલ્યાણવચનો કહેનાર વક્તાને તો ધર્મ થાયજ એવો એકાન્ત-નિયમ છે. ॥૧॥ પુનઃ પણ કહ્યું છે કે—

અસ્તુ વા માઽસ્તુ વા વૌધઃ, પરેષાં કર્મયોગતઃ
તથાપિ વક્તુર્મહતી, નિર્જ્જરા ગદિતા જિનૈઃ ॥૨॥

અર્થઃ—કર્મના યોગથી અન્ય જીવોને (શ્રોતાઓને) યોધ (જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-ધર્મપ્રાપ્તિ) થાય અથવા ન પણ થાય, પરંતુ શ્રી જિનેન્દ્રોએ યોધવચનો કહેનારને તો અવશ્ય મહા નિર્જર્જરા થાયજ એમ કહ્યું છે. ॥૨॥

ઉપર લખેલા ૬૩૬ પ્રકરણના અર્થમાં મતિદોષથી જાણ્યે વા અજાણ્યે જે સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ ભૂલચૂક રહી ગઇ હોય તે સજ્જનો સુધારીને વાંચશે એવી અમારી ભલામણ છે.

इति श्री जैनश्रेयस्करमंडलाख्यसंस्थान्तर्गतानेकधार्मिकव्य
वहृतिसंचालकस्य महिसानाख्यनगरनिवासिनः श्रेष्ठिवर्यश्रीयुत
वेणिचन्द्र-सुरचंद्रस्य सत्परेणातः श्रीयुतानुपचन्द्रमल्लकच-
न्द्रस्य विद्यार्थी-चंदुलाल-लिखितो दंडकप्रकरणविशेषार्थः

समाप्तः

॥ श्री जिनेन्द्राय नमो नमः ॥

श्रीजंबूद्वीप संग्रहणी.

अथवा

॥ श्री लघुसंग्रहणी प्रकरणम् ॥

अवतरणः—आ तिर्यग् लोडमां(मध्य लोडमां)रहेला असंख्य^१ द्वीप समुद्रोमां सर्वथी पहेलो जंबूद्वीप नामतो द्वीपर^२ छे. ते द्वीपमां रहेला अनेक शाश्वत^३ पदार्थोना संग्रहने कहेनार आ जंबूद्वीप संग्रहणी अथवा लघु संग्रहणी नामनुं प्रकरणु छे. तेना प्रारंभमां प्रकरणुना कर्ता श्री हरिभद्रसूरि^४ आ रहेली गाथाने विषे श्री महावीर स्वामिने नमस्कार करवा ३५ भंगलायरणु करीने ६अनुबन्ध यतुष्टय कहे छे—

१ अल्पज्ञानीथी जेनी गणुत्री न थछ शके ओटला अनेक.

२ जेनी सर्व आनुओे इरतुं पाणी इरी वजेखुं होय ओवी जमीन ते द्वीप अथवा वेद कहेवाय.

३ जे पदार्थोने क्रायओे जनाव्या नथी अने क्राय क्राजे विनाश पामवाना नथी तेवा अनादि क्राणथी स्वतःसिद्ध (चोतानी भेजे जनी रहेला) ओवा अकृत्रिम पदार्थो ते शाश्वत पदार्थ कहेवाय.

४ ओ नाम वास्तविक नाम छे. ५ वर्तमान समयमां आ प्रकरणु लघु संग्रहणीना नामथी ओणभाय छे, अन्यथा (वर्तमान समयमां लणुवाना उपयोगमां आवतुं) जे बृहत्संग्रहणी प्रकरणु तेज लघु संग्रहणी छे. ५ शास्त्रमां याकिनीपुत्र तरीके ओणभाता ते असिद्ध श्री हरिभद्रसूरि. ६ आ हरिभद्रसूरि जीन छे ? तेनो सम्यग् निर्णय जणुतो नथी.

६ अनुबन्ध यतुष्टयनी समज विशेषार्थमांन कहेवाशे.

નમિય જિણં સવ્વન્નું, જગપુજ્જં જગગુરં મહાવીરં
જંબૂદ્વીપપયત્થે, વુચ્છં સુત્તા સપરહેહુ ॥૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

નત્વા જિનં સર્વજ્ઞં, જગત્પૂજ્યં જગદ્ગુરં મહાવીરં
જંબૂદ્વીપદાર્થાન્, વક્ષ્યે સૂત્રાત્સવપરહેતુમ્ ॥૧॥

અન્યથા સહિત પદ્મચ્છેદ

જિણં સવ્વન્નું જગ પુજ્જં જગ ગુરં મહાવીરં નમિય
સ પર હેહં જંબુદ્વીપ પયત્થે સુત્તા વુચ્છં ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—

નમિય=નમસ્કાર કરીને
જિણં=જિનેશ્વરને, રાગદ્વેષ
છતનારને
સવ્વન્નું=સર્વજ્ઞ, સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા
જગપુજ્જં=ત્રણ જગતને પૂજનિક
જગગુરં=ત્રણ જગતના ગુરુ
મહાવીરં=શ્રી મહાવીર પ્રભુને

જંબુદ્વીપ=જંબૂદ્વીપમાં રહેલા
પયત્થે=પદાર્થો
વુચ્છં=કહીશ
સુત્તા=સૂત્રમાંથી ઉદ્ધરીને અ-
થવા સૂત્રને અનુસારે
સ પર=પોતાના તથા પરના
(ખીજના)
હેહં=(કલ્યાણને) અર્થે, માટે

ગાથાર્થ:—જેણે સર્વ રાગદ્વેષ છૂટ્યા છે, એવા અને (તેથી)
સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા, (અને તેથી) ત્રણ જગતમાં અત્યંત પૂજનિક
થયેલા અને (તે કારણથીજ) ત્રણ જગતના ગુરુ-સ્વામી શ્રી મહા-
વીર પ્રભુને નમસ્કાર કરીને પોતાના (મારા અંથકર્તાના) અને
પરના (ખીજા) હોવાના કલ્યાણ અર્થે અથવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિને) અર્થે
આ જંબૂદ્વીપમાં રહેલા પદાર્થો (શાશ્વત પદાર્થો) હું સિદ્ધાન્ત-
માંથી ઉદ્ધરીને અથવા સિદ્ધાન્તને અનુસારે કહીશ ॥૧॥

વિશેષાર્થ:—આ તીર્થો લોકમાં (મધ્ય લોકમાં) અસંખ્યાત
દ્વીપ અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે. તે સર્વેમાં પહેલો અને સર્વના
મધ્ય ભાગમાં તથા તે અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો વડે વીંટાયેલા અને
થાળી સરખા ગોળ આકારવાળો આ જંબૂદ્વીપ નામનો પહેલો દ્વીપ

છે કે જેમાં આપણે રહીએ છીએ. જંબૂદ્વીપની ચારે બાજુએ (સર્વ બાજુએ) ફેરતું લવણ સમુદ્રનું પાણી છે, તેથી દ્વીપ કહેવાય છે, અને આ દ્વીપમાં જંબૂવૃક્ષ નામનું એક મહાવૃક્ષ અને આસપાસ બીજાં અનેક નાનાં મોટાં (૧૨૦૫૦૧૨૦) જંબૂવૃક્ષોનું બનેલું એક મોટું જંબૂવન છે, તે વન અને વનમાંના સર્વે જંબૂવૃક્ષો શાશ્વત છે તેથી, અને દ્વીપનો અધિષ્ઠાતા અનાદ્ય નામનો (અધિ-પતિ-નાયક) દેવ તે મુખ્ય મહા જંબૂવૃક્ષ ઉપર વસે છે, તેથી આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તે જંબૂદ્વીપમાં રહેલા શાશ્વત પદાર્થોના કંઈક (અલ્પ) સંગ્રહ અથવા સ્વરૂપ આ પ્રકરણમાં કહેવાનું છે, માટે આ પ્રકરણનું નામ જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી છે. ત્યાં આ પ્રકરણના કર્તા શ્રી હરિમદ્સૂરિ મહારાજ સદાકાળથી ચાલતી આવેલી આર્ય મહાપુરુષોની નીતિ (પદ્ધતિ: રીતિ) પ્રમાણે પ્રકરણના પ્રારંભમાં પ્રથમ ઇશ્વર શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરવા રૂપ મંગલાચરણ કરે છે તે આ પ્રમાણે—

॥ મંગલાચરણ ॥

આ ગાથામાં નમિય જિણં સ્વવન્નું, જગપુજ્જં જગગુરં મહાવીરં એ વાક્યથી શ્રી મહાવીર પ્રભુનું મંગલાચરણ કર્યું છે. ત્યાં જિણં, સ્વવન્નું, જગપુજ્જં અને જગગુરં એ ૪ વિશેષણ વડે શ્રી મહાવીર પ્રભુના ૪ અતિશય^૨ ઘોષાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

૧ જિણં (એટલે રાગ દ્વેષ આદિ અંતરંગ શત્રુને જીતનાર-જીતેલા હોવાથી શ્રી મહાવીર પ્રભુ જિન-જિનેશ્વર કહેવાય) એ પદથી પ્રભુનો અપાયાપગમ અતિશય સૂચવ્યો.

૨ સ્વવન્નું (એટલે સર્વ ભાવના-પદાર્થોના બાણ હોવાથી

૧ આ દ્વીપમાં જંબૂવૃક્ષના વન સરખું શાલ્મલીવૃક્ષનું પણ વન છે, પરન્તુ આ દ્વીપના અધિષ્ઠાયક દેવનો નિવાસ તે શાલ્મલીવૃક્ષ ઉપર નથી. પરન્તુ જંબૂવૃક્ષ ઉપર જ છે માટે જંબૂદ્વીપ નામ છે. અથવા એ શાશ્વત નામ છે.

૨ સર્વોત્કૃષ્ટ આશ્ચર્યકારી આત્મલબ્ધિ તે અતિશય.

૩ અંતરંગ શત્રુઓને જીતવાથી અપાય-ભાવકષ્ટનો અપગમ-સર્વથા નાશ તે રૂપ અતિશય=સર્વોત્કૃષ્ટ આશ્ચર્યજનક આત્મશક્તિ.

શ્રી મહાવીર પ્રભુ સર્વજ્ઞ કહેવાય) એ પદ્મથી પ્રભુનો જ્ઞાનાતિશય સૂચવ્યો.

૩ જગપુજ્જ (ત્રણે જગતના જીવોને પૂજનિક હોવાથી શ્રી મહાવીર પ્રભુ જગત્પૂજ્ય કહેવાય) એ પદ્મથી પ્રભુનો પૂજા અતિશય સૂચવ્યો.

૪ જગગુરુ [=જગતના ચરાચર (સ્થાવર^૧ અને જંગમ) ભાવોને કહેનાર^૨ હોવાથી શ્રી મહાવીર પ્રભુ જગદ્ગુરુ કહેવાય] એ પદ્મથી પ્રભુનો વચન અતિશય સૂચવ્યો.

એવા ૪ વિશેષણથી ૪ અતિશયવાળા શ્રી મહાવીર એટલે મહાવીર પ્રભુ કે જેમનું શાસન (ધર્મ-આજ્ઞા) ચાલુ કાળમાં (વર્તમાન કાળમાં) પ્રવર્તી રહ્યું છે તેમને નમિય એટલે મન વચન કાયાથી નમસ્કાર કરીને (જંબૂદ્વીપના પદાર્થોનું સ્વરૂપ કહીશ).

॥ અનુબંધ ચતુષ્ટય ॥

પુનઃ દરેક અંથમાં અભિધેય-અધિકારી-સંબંધ-અને પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધ કહેવાની સર્વ અંથકર્તાઓની શૈલી (પદ્ધતિ-રીતિ) પ્રમાણે આ અંથમાં પણ અભિધેય-સંબંધ-અને પ્રયોજન તો સ્પષ્ટ રીતે કહેલાં છે, અને અધિકારી અધ્યાહારથી જાણવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે—જંબૂદ્વીપ પૃથ્વી વૃત્ત (એટલે જંબૂદ્વીપના પદાર્થો કહીશ) એ વાક્યથી અભિધેય અનુબંધ^૪ કહ્યો (અર્થાત્ આ અંથમાં શું વિષય કહેવાનો છે તે સૂચવ્યું). તથા તે જંબૂદ્વીપના પદાર્થો પણ મારો પોતાની બુદ્ધિવડે કદપના કરીને નહિ પરંતુ સુત્તા એટલે શ્રી પગણધરાદિ મહાન જ્ઞાની આચાર્યોએ રચેલાં—

૧ ચર એટલે જંગમ અર્થાત્ ચૈતન્યવાળા પદાર્થ, અને અચર એટલે સ્થાવર-જડ પદાર્થો.

૨ મૃણાત્તિ=કથયતિ (કહે) તે ગુરુ એવી વ્યુત્પત્તિ હોવાથી.

૩ એ અભિધેય આદિ ચારેના અર્થ ચાલુ વિષયમાંજ કહેવાશે.

૪ અંથના પ્રારંભમાં કહેવા યોગ્ય વક્તવ્ય. ૫ શ્રી તીર્થંકર પ્રભુના પ્રથમ શિષ્ય કે જેઓ દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાનની રચના કરે છે તે ગગનર કહેવાય.

કહેલાં સૂત્ર-સિદ્ધાન્તને અનુસારે કહીશ, એ વાક્યથી-પદથી xસં-
વંધ અનુવન્ધ સૂચવ્યો [એટલે આ પ્રકરણનો અર્થ સર્વજ્ઞાની અ-
વિચિન્ન (અખંડ) પરંપરાથી આવ્યો આવે છે એમ દર્શાવ્યું].
તથા સ્વપરહેડું (એટલે આ ગ્રંથ મારા પોતાના જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ
અર્થે તેમજ બીજા પણ લવ્ય છવોને જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ થાય તે
અર્થે કહીશ, એ વાક્યથી પ્રયોજન અનુવંધ સૂચવ્યો (એટલે
અથ રચવાનું કારણ શું ? તે કહું). એ ૩ અનુબન્ધ ગાથામાં
સ્પષ્ટ કહ્યા છે, અને ગ્રંથ લખવાના અધિકારી જંખૂદ્રીપના પદાર્થો
જાણવાની જિજ્ઞાસા (કુતૂહલ) વાળા લવ્ય છવો છે, એમ અધિકારી
અનુવન્ધ ગાથામાં નથી કહ્યા તોપણ અધ્યાહારથી જાણવો. ॥૧॥

॥ જંખૂદ્રીપત્રું પ્રમાણુ ॥

જંખૂદ્રીપની લંબાઇ તથા પહોળાઇ બન્ને (=વ્યાસ) ૧૦૦૦૦૦
(એક લાખ) યોજન છે, ઊંચાઈ ૨૬૬૦૦૦ યોજન છે, અને ઉંડાઇ
૩૧૦૦૦ યોજન છે, જેથી જડાઇ પણ ૧૦૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણુ
જાણવી.

દિશાઓ સંબંધિ સૂચના.

અ પ્રકરણમાં (તેમજ શાસ્ત્રોમાં પ્રાયઃ ઘણા સ્થાને ક્ષેત્રો
સંબંધિ વર્ણનમાં) દિશાઓનો ક્રમ ક્ષેત્રદિશાની અપેક્ષાએ

x એ ગુરૂ પરંપરા રૂપ સંગ્રંધ જાણવો, અને વાચ્ય વાચકાદિ ૩ પ્ર-
કારના ગ્રંથો તો આ ગ્રંથ વાચક સાધન અને ઉપાય રૂપ છે, અને જંખૂ-
દ્રીપના પદાર્થોનું જ્ઞાન અથવા અન્તિમ લક્ષ્ય મોક્ષ તે વાચ્ય સાધ્ય અને
ઉપેય છે એ રીતે ૪ પ્રકારનો સંગ્રંધ અનુગ્રંધ જાણવો.

૧ આ પ્રયોજન અનુબન્ધના સ્થાને શ્રી જંખૂદ્રીપ સંગ્રહણીની વૃત્તિમાં
સંગ્રંધ અનુબન્ધ કહ્યો છે.

૨ મેરૂ પર્વતની ઊંચાઇની અપેક્ષાએ. ૩ અધોગ્રામની અપેક્ષાએ
અથવા મેરૂ પર્વતની ઉંડાઇની અપેક્ષાએ પણ એ ઉંડાઈ જાણવી.

૪ કોઇ પણ ક્ષેત્રને અંગે જંખૂદ્રીપના વિજય દરવાજા તરફની દિશા
તે પૂર્વ દિશા, વિજયંત દ્વાર તરફની દક્ષિણ, જયન્તદ્વાર તરફની પશ્ચિમ
અને અપરાજિત દ્વાર તરફની દિશા તે ઉત્તર દિશા જાણવી તે ક્ષેત્રદિશિ
કહેવાય, કારણ કે મેરૂની મધ્યના આઠ રુચક પ્રદેશોથી દિશાઓ સંબંધિ
આકાશપ્રદેશની પંક્તિઓ એ ક્રમથીજ નીકળી છે.

ગણેલો છે, પરંતુ દરેક ક્ષેત્રમાં તે તે ક્ષેત્રની પૂર્વાદિ સૂર્ય દિશાઓ પ્રમાણે ગણ્યો નથી, જેથી ઐરાવતની પૂર્વ દિશા તે (ભરતક્ષેત્રની અથવા ક્ષેત્રદિશાની અપેક્ષાએ) પશ્ચિમ દિશા, અને ઐરાવતની પશ્ચિમ દિશા તે ભરતક્ષેત્રની તથા ક્ષેત્રદિશાની અપેક્ષાએ પૂર્વ દિશા તરીકે શાસ્ત્રમાં ગણી છે તેથી આ પ્રકરણમાં પણ તેમજ ગણાયો.

મેરૂથી દક્ષિણનાં ભરતાદિ ક્ષેત્રની ક્ષેત્રદિશા અને સૂર્યદિશા અને એક સરખી છે, પરંતુ મેરૂથી ઉત્તરનાં ઐરાવતાદિ ક્ષેત્રોમાં સૂર્યદિશા ક્ષેત્રદિશાથી જૂદી પડે છે, અને તેથી જ દિશાનો ક્રમ ઉપર કલ્યા પ્રમાણે છે.

અવતરણ:—હવે જ જૂદીપમાં કયા કયા શાશ્વત પદાર્થો કહેવાના છે, તે પદાર્થોનાં નામ આ બીજી ગાથામાં કહેવાય છે—
 खंडा जोयण वासा, पर्वय कूडा य तित्थ सेढीओ;
 विजय दह सलिलाओ, पिंडेसिं होइ संघयणी ॥२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

खंडानि योजनवर्षाणि, पर्वतकूटाश्च तीर्थश्रेणयः

विजयद्रहसलिलाः, पिंड एतेषां भवति संग्रहणी ॥२॥

અન્ય સહિત પદ્યછંદ

ગાથાવત સુગમ છે—પરંતુ એસિં પિંડ સંગ્રહણી હોઈ ધતિ.

શબ્દાર્થ:—

खंडा=ખંડ, વિભાગ

जोयण=યોજન

वासा=વર્ષા-ક્ષેત્રો

पर्वय=પર્વતો

कूडा=કૂડ-શિખરો

य=અને; તથા

तित्थ=તીર્થ

सेढीओ=શ્રેણીઓ

विजय=વિજય, છ ખંડનો દેશ

दह=દ્રહ, સરોવર

सलिलाओ=નદીઓ

पिंड=પિંડ, સંગ્રહ, સમૂહ

एसिं=એ ૧૦ પદાર્થોનો

होइ=છે

संघयणी=સંગ્રહણી

માધ્યમ:—ખંડ, યોજન, ક્ષેત્ર, પર્વતો, કૂટ તથા તીર્થ, ઐશ્વર્યો, વિજયો, સરોવરો અને નદીઓ એ ૧૦ પદાર્થોના સંગ્રહ (આ પ્રકરણમાં કહેવાનો છે માટે આ ગ્રંથનું નામ) તે સંગ્રહણી પ્રકરણ કહેવાય છે. ૧૧૨૧ (એ ૧૦ પદાર્થો તે આ પ્રકરણમાં ૧૦ દ્વાર તરીકે જાણવાં).

વિશેષાર્થ:—એ ખંડ આદિ ૧૦ પદાર્થોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

૧ સ્તંભ—ભરતક્ષેત્ર અથવા ઐરાવત ક્ષેત્ર જેવડા વિભાગ તે +ખંડ. તેવા કેટલા ખંડપ્રમાણનો આ જમ્બૂદ્વીપ છે? તે કહેવાશે. (સંક્ષિપ્ત ઉત્તર—૧૮૦ ખંડપ્રમાણનો).

૨ યોજન—૧ યોજન લાંબો અને ૧ યોજન પહોળો એવો ભૂમિનો સમચોરસ કડડો તે યોજન. જમ્બૂદ્વીપની ભૂમિ તેવા કેટલા સમચોરસ પ્રમાણની છે? તે આ પ્રકરણમાં કહેવાશે. (ઉત્તર—૭૮૦૫૬૮૪૧૫૦ યોજનથી અધિક).

૩ વર્ષ—વર્ષ એટલે મનુષ્યની વસતિવાળાં ક્ષેત્ર. જમ્બૂદ્વીપમાં તેવાં ક્ષેત્ર કેટલાં છે? તે કહેવાશે (ઉત્તર—૭)

૪ પર્વત—જમ્બૂદ્વીપમાં પર્વતો કેટલા છે? તે કહેવાશે (ઉત્તર—૨૬૮).

૫ કૂટ—પર્વતનાં શિખરો તે ગિરિકૂટ, અને ભૂમિ ઉપર રહેલા શિખરની આકૃતિવાળા પર્વત તે મૂર્ધિકૂટ. તે જમ્બૂદ્વીપમાં કેટલા છે તે કહેવાશે. (ઉત્તર—૪૬૭ અને ૫૮)

૬ તીર્થ—જેને જીતવા માટે ચક્રવર્તિઓને અને વાસુદેવોને જળમાં ઉતરવું પડે છે, એવાં જળમાં રહેલાં દેવસ્થાનો તે તીર્થ કહેવાય. તેવાં તીર્થ આ જમ્બૂદ્વીપમાં કેટલાં છે? તે કહેવાશે (ઉત્તર—૧૦૨)

૭ ઐશ્વર્ય—વૈતાલ્ય પર્વતો ઉપર રહેલી વિદ્યાધરોના નગરની પંક્તિ આ તથા સૌધર્મેન્દ્ર અને ધર્શાનેન્દ્રના લોકપાલના આભિ યોગિક (સેવક) દેવોના નગરની પંક્તિઓ તે ઐશ્વર્ય કહે-

+ અહિં ભરત જેવડો ખંડ તે ભરતક્ષેત્રની પહોળાઈ જેવડો જાણવો, પરંતુ ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ જેવડો ખંડ ન જાણવો.

વાય. જાંબૂદ્વીપમાં તેવી શ્રેણિઓ કેટલી છે તે કહેવાશે
(ઉત્તર-૬૮ અને ૬૮ કુલ ૧૩૬).

૮ વિજય—ચક્રવર્તિઓને જીતવા યોગ્ય ૬-૬ ખંડવાળાં ક્ષેત્ર તે
વિજય. જાંબૂદ્વીપમાં તેવાં વિજયક્ષેત્ર કેટલાં છે તે કહે-
વાશે. (ઉત્તર—૩૪).

૯ દ્રહ—દ્રહ એટલે સરોવર તે જાંબૂદ્વીપમાં કેટલાં છે ? તે કહેવાશે
(ઉત્તર—૧૬).

૧૦ નદી—જાંબૂદ્વીપમાં સર્વ નદીઓ કેટલી હોય ? તે કહેવાશે.
(ઉત્તર—x૧૪૫૬૦૦૦). ॥ ૨ ॥

અવતરણ:—પૂર્વગાથામાં કહેલાં ૧૦ દ્વારોમાંથી પ્રથમ ચંડદ્વાર
અહિં ત્રીજી ચોથી અને પાંચમી એ ત્રણ ગાથાઓવડે કહેવાશે,
ત્યાં પ્રથમ જાંબૂદ્વીપ કેટલા ખંડ પ્રમાણનો છે ? અને તે કેવી રીતે?
તે સંબંધ આ ત્રીજી ગાથામાં કહે છે:—

ણઽઅસયં ચંડાણં, ભરહપમાણેણ ભાઈણ લરકે
અહ્વા ણઽઅસયગુણં, ભરહપમાણં હવઈ લરકં ॥ ૩ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

નવતિ(ત્યધિક) શતં ચંડાનાં, ભરતપ્રમાણેન ભાજિતે લક્ષે
અથવા નવતિ (ત્યધિક) શતગુણં, ભરતપ્રમાણં ભવતિ લક્ષં ॥ ૩ ॥

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ.

લરકે ભરહ પમાણેણં ભાઈણ, ણઽઅ સયં ચંડાણં
અહ્વા ભરહ પમાણં ણઽઅ સય ગુણં લરકં હવઈ ॥ ૩ ॥

x એ ૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓમાં ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાંની કુલ ૫૬૦૦૦
પરિવાર નદીઓ અશાશ્વતી છે, અને શેષ સર્વ નદીઓ શાશ્વતી છે. ભરત
ઐરાવતની એ એ મહાનદી તો શાશ્વતીજ છે. શેષ ૯ પદાર્થોની કુલ
સંખ્યા શાશ્વત છે.

નિર્જરવા સાથે આહારક શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી આહારક શરીર બનાવે તે.

૭ કેવલિ સમુદ્ધાત—જે કેવલિ ભગવંતને નામ જોત્ર અને વેદનીય એ ૩ કર્મની સ્થિતિ જો પોતાના આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિથી અધિક ભોગવવી બાકી રહી હોય તો તે ત્રણે કર્મની સ્થિતિ આયુષ્ય જેટલી તુલ્ય બનાવવા માટે પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી પહેલે સમયે લોકના નીચેના છઠાથી ઉપરના છઠા સુધી ૧૪ રજ્જુ પ્રમાણ ઉંચો અને સ્વદેહ પ્રમાણ જડો આત્મપ્રદેશોનો દંડાકાર રચી, બીજે સમયે ઉત્તરથી દક્ષિણ (અથવા પૂર્વથી પશ્ચિમ) લોકાન્તસુધી કપાટ આકાર બનાવી, ત્રીજે સમયે પૂર્વથી પશ્ચિમ (અથવા ઉત્તરથી દક્ષિણ) બીજે કપાટ આકાર બનાવવાથી મંથાન આકાર (ચાર પાંખવાળા રથેયાનો આકાર) બનાવી, ચોથે સમયે ચાર આંતરા પૂરી. (તે કેવલિ ભગવાનનો આત્મા) સંપૂર્ણ લોકાકારમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય. ત્યાર બાદ પાંચમે સમયે આંતરાના આત્મપ્રદેશો સંહરી, છઠ્ઠે સમયે મંથાન(ની બે પાંખ)ના આત્મપ્રદેશો સંહરી, સાતમે સમયે કપાટ સંહરી, આઠમે સમયે દંડ સંહરી પૂર્વવત સંપૂર્ણ દેહસ્થ થાય તે કેવલિ સમુદ્ધાત. એમાં પૂર્વોક્ત ૩ કર્મનો પ્રબલ (ઉદીરણાદ્વારા નહિ પણ) અપવર્તના દ્વારા વિનાશ થાય છે.

એ પ્રમાણે ૧ કેવલિ સમુદ્ધાત ૮ સમયનો છે અને શેષ ૬ સમુદ્ધાત અન્તર્મુહૂર્ત કાળના છે. કપાય સમુદ્ધાતમાં નવા કપાય કર્મપ્રદેશોનું અધિક ગ્રહણ અને પ્રાચીન કપાય કર્મનો (ગ્રહણઅપેક્ષાએ) અદ્ય વિનાશ છે. ૧-૩-૭ સમુદ્ધાતમાં પૂર્વ કર્મનો વિનાશ છે, પણ નવું કર્મગ્રહણ નથી, અને ૪-૫-૬ સમુદ્ધાતમાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મનો વિનાશ છે, અને નવાં કર્મનું ગ્રહણ નથી પરંતુ શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ છે. તથા ૧-૨-૩ સમુદ્ધાત જાણી જોઈને બુદ્ધિપૂર્વક કરી શકાતા નથી, પરંતુ સ્વાભાવિક થાય છે તેથી અનામોગિક (ઉપયોગ રહિત પણે થનારા) છે, અને શેષ ચારે સમુદ્ધાત બુદ્ધિ પૂર્વક જાણી જોઈને કરાય છે માટે આમોગિક છે. તથા વેદના કપાય અને મરણ સમુદ્ધાત દરેક વેદનાદિ પ્રસંગે (તે તે સમુદ્ધાત) હોય એવો નિયમ નથી, તેમજ દરેક કેવલિને કેવલિ સમુદ્ધાતનો પણ નિયમ નથી, પરંતુ વૈકિય આદિક ૩ ની રચનામાં તે વૈકિયાદિ ૩ સમુદ્ધાત અવશ્ય હોય છે.

સાબ્દાર્થ:—

ળઝઝ=નેણું અધિક

સયં=સો

સંઢાળં=ખંડ

ભરહ=ભરતના

પમાળેળ=પ્રમાણવડે

માઈપ=ભાગ્યે છતે, ભાગતાં,

લલ્કે=એક લાખ (યોજન) ને

અહવા=અથવા

નઝઝસય= એક સો નેણું

(વડ)

ગુળં=ગુણેણું, ગુણતાં

ભરહ=ભરતક્ષેત્રનું (ના)

પમાળ=પ્રમાણ, પ્રમાણને

હવઈ=થાય છે.

લલ્કં=એક લાખ યોજન.

ગાથાર્થ:—ભરતના પ્રમાણવડે (=પરફ યોજન ૬ કળાવડે), જંખૂદ્રીપના ૧ લાખ યોજન (વિસ્તાર) ને ભાગતાં ૧૯૦ ખંડ—વિભાગ આવે છે. અથવા ભરતના પ્રમાણને ૧૯૦ વડે ગુણતાં (પણ) ૧ લાખ યોજન પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

વિશેષાર્થ:—આ જંખૂદ્રીપમાં સર્વથી ન્હાનામાં ન્હાનાં ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતક્ષેત્ર એ ૨ છે, અને તે પરફ યોજન ૬ કળા પ્રમાણનાં છે. ત્યાં જંખૂદ્રીપ કેવડા મોટા છે? તે એ ન્હાનામાં ન્હાનાં ક્ષેત્રની ઉપમાથી અહિં સમજાવવાનો છે, માટે જંખૂદ્રીપને ભરતક્ષેત્ર અથવા ઐરાવતક્ષેત્રમાંના કોઈપણ એક ક્ષેત્ર સાથે અહિં સરખાવ્યો છે, અને તે સરખામણીમાં જંખૂદ્રીપને ૧૯૦ ખંડ જેવડા એટલે ૧૯૦ ભરતક્ષેત્ર જેવડા મોટા કહ્યો છે. હવે તે કેવી રીતે? તેનું કારણ ગાથામાં કહે છે કે—જંખૂદ્રીપનો વિસ્તાર ૧ લાખ યોજન છે, અને ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ પરફ યોજન ૬ કળાવડે ૨ ભાગીએ તો જંખૂદ્રીપ ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો થાય છે. અથવા બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો ભરતક્ષેત્રના વિસ્તારને (પ્રમાણને) ૧૯૦ થી ૩ ગુણીએ તો ૧ લાખ યોજન આવે છે, માટે ખાત્રી થાય છે કે જંખૂદ્રીપ ભરતક્ષેત્ર જેવડા ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો છે. ॥ ૩ ॥

૧ એક યોજનનો ૧૯મો ભાગ તે કળા છે, માટે એક યોજનના ૧૯ ભાગ કરીએ તેવા ૬ ભાગ તે ૬ કળા કહેવાય.

૨ અહિં ભાગાકાર કરવાની સુગમતા માટે પ્રથમ પરફ યોજન. ૬

અવતરણઃ—પૂર્વગાથામાં જંબૂદ્વીપ ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણના કહેા, ત્યાં જંબૂદ્વીપમાં કયું સ્થાન કેટલા ખંડ પ્રમાણનું છે? તે દર્શાવવા પૂર્વકે પણ ૧૯૦ ખંડ સંપૂર્ણ કહેવાય છે. જંબૂદ્વીપના ૧૯૦ ખંડ જાણવાની આ ત્રીજી રીતિ.

***અહવેગચંડ મરહે, દો હિમવંતે અ હેમવઙ્ગ ચરો
અદ્ધ મહાહિમવંતે, સોલસ ચંડાઈં હરિવાસે ॥ ૪ ॥**

કળાની સર્વ કળા કરવી અને ૧૯૦ યોજનની પણ કળા કરવી અને ત્યાર બાદ ભાગાકાર કરવો. ત્યાં પ્રથમ પરક યોજનની કળાઓ કરવાને પરકને ૧૯ વડે ગુણતાં (પરક×૧૯=) ૯૯૯૪ કળા આવી. તેમાં પ્રથમની ૬ કળા મેળવતાં ૧૦૦૦૦ (દશ હજાર) કળા ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ આવ્યું. ત્યાર બાદ જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ યોજનનો છે તેની કળા કરવાને ૧ લાખને ૧૯ વડે ગુણતાં (૧૦૦૦૦૦×૧૯=) ૧૯૦૦૦૦૦ (ઓગણીસ લાખ) કળા આવી તેને ભરતક્ષેત્રની ૧૦૦૦૦ કળા વડે ભાગતાં ૧૯૦ જંબૂદ્વીપ આવ્યો, માટે ભરતક્ષેત્રથી જંબૂદ્વીપ ૧૯૦ ગણો મોટો થયો.

અંક સ્થાપના આ પ્રમાણે—

પરક યોજન-૬ કળા	૧૯)૧૧૪૦(૬૦
× ૧૯૦	-૧૯૦
-----	-----
=૯૯૯૪૦ -૧૧૪૦	૦૦૦૦
૯૯૯૪૦ યોજન	યોજન કળા
+૬૦ યોજન	

૧૦૦૦૦૦ યોજનનો જંબૂદ્વીપ થયો.

—સૂચના—

અહિં × એ ગુણાકારનું ચિન્હ, + એ સર્વાળાનું ચિન્હ — એ બાદબાકીનું અથવા અધિકનું ચિન્હ, ÷ એ ભાગાકારનું ચિન્હ, = એ જવાબનું ચિન્હ આ પ્રકરણના ગણિતમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવશે માટે ધ્યાનમાં રાખવું.

* વર્તમાનમાં અહવેગચંડે મરહે એવો પાઠ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ જંબૂ સંગ્રહ વૃત્તિના આધારે અહવેગ ચંડ મરહે પાઠ છે.

वत्तीसं पुण निसढे, मिलिया तेसट्टि वीयपासेऽवि
चउसट्टी उ विदेहे, तिरासिपिंडे उ णउअसयं ॥ ५ ॥

संस्कृत अनुवाद.

अथवैकखंडं भरते, द्वे हिमवति च हैमवते चत्वारः
अष्टौ महाहिमवंते, षोडश खंडानि हरिवर्षे ॥ ४ ॥

द्वात्रिंशत् पुनर्निषये, मिलितास्त्रिषष्टिर्द्वितीयपार्श्वेऽपि
चतुःषष्टिस्तु विदेहे, तिराशिपिंडे तु नवति (त्यधिक)शतं ॥ ५ ॥

अन्वय सहित पदच्छेद.

अहवा भरहे एग खंड, हिमवंते दो अ हैमवइ चउरो
महाहिमवंते अट्ट, हरिवासे सोलस खंडाई ॥ ४ ॥

पुण निसढे वत्तीसं, मिलिया तेसट्टि वीय पासे अवि
उ विदेहे चउसट्टी, तिरासि पिंडे उ णउय सयं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ ४ थी गाथाना.

अहव=अथवा

एग=एक

खंड=अंश

भरहे=भरतक्षेत्रभां (ना)

दो=दो अंश

हिमवंते=हिमवत पर्वतभां (ना)

अ=अने

हैमवइ=हिमवतक्षेत्रभां (ना)

चउरो=चार अंश

अट्ट=८ अंश

महाहिमवंते=महाहिमवत
पर्वतभां (ना)

सोलस=सोल

खंडाई=अंश

हरिवासे=हरिवर्षक्षेत्रभां

શબ્દાર્થ ૫ મી ગાથાનો.

વત્તીસં=બત્રીસખંડ
 પુણ=વળી
 નિસદ્દે=નિષધપર્વતમાંના
 મિલિયા=સર્વ મળીને
 તેસદ્દી=ત્રેસઠ ખંડ
 વીય=બીજી-રહામી
 પાંસે=બાબુએ
 અવિ=પણ

ચડસદ્દી=ચોસઠ ખંડ
 ડ=વળી
 વિદેહે=મહાવિદેહક્ષેત્રમાં(ના)
 તિ=ત્રણ
 રાશિ=રાશિ, અંકસમૂહ
 વિંદે=એકઠા કરતાં
 ડે=વળી (અથવા છંદ-
 પૂર્તિ માટે)
 ગણઅસયં=એકસો નેત્ર

ગાથાર્થ:—અથવા ભરતક્ષેત્રમાં (ભરતક્ષેત્રનો) ૧ ખંડ, મુદ્દલ (લઘુ) હિમવંતપર્વતના ૨ ખંડ, તથા હિમવંત ક્ષેત્રના ૪ ખંડ, મહાહિમવંત પર્વતના ૮ ખંડ, હરિવર્ષ ક્ષેત્રના ૧૬ ખંડ ॥૪॥ વળી નિષધપર્વતના ૩૨ ખંડ, એ પ્રમાણે સર્વ મળીને ૬૩ ખંડ (જેમ એક બાબુના ગણ્યા તેમ) બીજી રહામી બાબુએ પણ (૬૩ ખંડ છે), તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ૬૪ ખંડ છે તેથી એ ત્રણે રાશિને (૬૩+૬૩+૬૪ ને) એકત્ર કર્યાથી ૧૮૦ ખંડ (પ્રમાણનો જા'બૂદ્ધીપ) થાય છે. ॥૫॥ इति ૧ યંડ દ્વારમ્ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થમાં કહ્યા પ્રમાણે ત્રીજી રીતે પણ જા'બૂદ્ધીપ ૧૮૦ ખંડ પ્રમાણનો ગણ્યો. ત્યાં ભરતક્ષેત્ર તરફના ૬૩ ખંડ ગાથામાં (અથવા ગાથાર્થમાં) ગણ્યા છે, અને રહામી બાબુના ૬૩ ખંડ નામપૂર્વક નથી ગણ્યા તે આ પ્રમાણે— ૧ એરાવતક્ષેત્ર ૧ ખંડ પ્રમાણનો, શિખરી પર્વત ૨ ખંડ પ્રમાણનો, હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર ૪ ખંડ પ્રમાણનું, રૂકિમપર્વત ૮ ખંડ પ્રમાણનો, રમ્યક્ષેત્ર

૧ અહિં અનુક્રમે ગણતાં ક્ષેત્ર અને પર્વતો અને બાબુએ જા'બૂદ્ધીપમાં જે ક્રમથી રહ્યા છે તે ક્રમ પૂર્વકજ ગણેલા છે, અને એ ક્ષેત્રો તથા પર્વતો એટલા એટલા ખંડ પ્રમાણનાજ પહેળાઈવાળા છે એમ બાબુનું, ડારણ કે ખંડનું પ્રમાણ લંબાઈના ધોરણપર નથી પરંતુ પહેળાઈના ધોરણપર છે

૧૬ ખંડ પ્રમાણનું અને નીલવંતપર્વત ૩૨ ખંડ પ્રમાણનો, એ પ્રમાણે ઐરવતક્ષેત્ર તરફના અનુક્રમે (૧+૨+૪+૮+૧૬+૩૨=) ૬૩ ખંડ થયા, માટે એ બાજુના ૬૩+૬૩ ખંડમાં મધ્યવર્તી (મધ્યમાં રહેલા) મહાવિદેહના ૬૪ ખંડ મેળવતાં ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો આ જમ્બૂદ્વીપ છે. ॥ ૪ ॥ ॥ ૫ ॥ इति १ खंडद्वारम् ॥

અવતરણ—પૂર્વે 'પહેલું' ખંડદ્વાર કહ્યા બાદ હવે આ ૬-૭-૮-૯-૧૦ એ પાંચ ગાથાઓ વડે બીજી 'ક્ષેત્રફળ' રૂપ યોજનદ્વાર કહેવાય છે ત્યાં ક્ષેત્રફળનો યોજન કેવા પ્રકારનો ગણવાનો છે? અને તે ક્ષેત્રફળના યોજન કયા પ્રકારના ગણિતથી ગણી શકાય છે? તે બે વાત આ ૬ ફી. ગાથામાં દર્શાવે છે—

जोयणपरिमाणाइं, समचउरंसाइं इत्थ खंडाइं
लखस्स य परिहीए, तप्पायगुणे य *हुंतेव ॥ ६ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

योजनप्रमाणानि समचतुरस्राण्यत्र खंडानि
लक्षस्य च परिधेस्तत्पादगुणिते च भवन्त्येव ॥ ३ ॥

અન્યથ સહિત પદ્મછંદ.

इत्थ जोयण·परिमाणाइं समचउरंसाइं खंडाइं
य लखस्स परिहीए त प्पाय गुणे हुंति एव ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ

जोयण=એક યોજનના
परिमाणाइं=પ્રમાણવાળા
समचउरंसाइं=સમચોરસ
इत्थ=અહિં - જમ્બૂદ્વીપમાં
खंडाइं=ખંડ, જમીનના કંકડા
लखस्स=સાબ્યોજનના
य=અને

परिहीए=પરિધિને
त=તે (સાબ્યોજન) ના
प्पाय=ચોથાભાગ વડે
गुणे=ગુણાકાર કર્યો છે
य=(છંદપૂર્તિ માટે)
हुंति=થાય
एव=જ

ગાથાર્થ:—આ જાબૂદ્દીપના એકેક યોજનના પ્રમાણવાળા સમયોરસ ખંડ (કેટલા થાય? એમ જાણવું) તે યોજનદ્વાર એટલે ક્ષેત્રફલ દ્વાર કહેવાય, અને તે (જાબૂદ્દીપના વિસ્તારરૂપ) ૧ લાખ યોજનના પરિધિને લાખના ચોથા ભાગ વડે ગુણતાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૬॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં “લાખયોજનના પરિધિને લાખ યોજનના ચોથા ભાગે ગુણતાં જાબૂદ્દીપના સમયોરસ યોજનનું ગણિતપદ પ્રમાણ આવે” એમ કહ્યું, ત્યાં લાખ યોજનના અગર ગમે તેટલા વ્યાસવાળી ગોળ વસ્તુનો પરિધિ (=ધેરાવો) કેવી રીતે કાઢવો? તેની રીત પણ આ ૭ મી ગાથામાં દર્શાવે છે—

વિઠ્ઠંભવગ્ગદહગુણ-કરણી વટ્ઠસ્સ પરિરઓ હોઈ
વિઠ્ઠંભપાયગુણિઓ, પરિરઓ તસ્સ ગણિયપયં ॥ ૭ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

વિઠ્ઠંભવર્ગદશગુણકરણિવત્તસ્ય પરિરયો ભવતિ
વિઠ્ઠંભપાદગુણિતઃ પરિરયસ્તસ્ય ગણિતપદમ્ ॥ ૭ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછંદ.

વિઠ્ઠંભ વગ્ગ દહ ગુણ કરણી વટ્ઠસ્સ પરિરઓ હોઈ
પરિરઓ વિઠ્ઠંભ પાય ગુણિઓ તસ્સ ગણિયપયં ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

વિઠ્ઠંભ=વિઠ્ઠંભના (વ્યાસના)
વગ્ગ=વર્ગને
દહ=દશવડે
ગુણ=ગુણકાર કરી
કરણી=વર્ગમૂળ કરતાં
વટ્ઠસ્સ=વૃત્ત (ગોળ) વસ્તુનો
પરિરઓ=પરિધિ(ધેરાવો)

હોઈ=થાય છે
વિઠ્ઠંભ=વિઠ્ઠંભના
પાય=ચોથાભાગવડે
ગુણિઓ=ગુણેલો, ગુણતાં
પરિરઓ=પરિધિ, પરિધિને
તસ્સ=તે વૃત્ત પદાર્થનું
ગણિયપયં=ગણિતપદ, ક્ષેત્રરૂપ

ગાથાર્થ:—(વૃત્ત પદાર્થના) વ્યાસનો વર્ગ કરી (તે વર્ગને) ૧૦ વડે ગુણીતે તેનું વર્ગમૂળ કાઢે તો તે વૃત્તપદાર્થના પરિધિ આવે છે, અને તે પરિધિને પુનઃ વિષ્કંભના-વ્યાસના ચોથા ભાગ વડે ગુણે તો તે વૃત્ત પદાર્થનું ગણિતપદ (=ક્ષેત્રફળ) આવે છે ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, પરંતુ વ્યાસ આદિ શબ્દના અર્થ આ પ્રમાણે.

સૂચના (ગણિતની પરિભાષા સંબંધિ).

આ પ્રકરણમાં વારંવાર ગણિતપરિભાષાના જે શબ્દો આવે છે તે શબ્દોનો ભાવાર્થ આહિં પ્રથમથીજ સમજી લેવો ચોગ્ય છે—

વિષ્કંભ—વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થની લંબાઈ અને પહોળાઈ બન્ને સરખીજ હોય છે, તે સરખી લંબાઈ પહોળાઈને વિષ્કંભ, વ્યાસ અથવા વૃત્તવિષ્કંભ કહેવામાં આવશે, અને ચોરસ વસ્તુની કેવળ પહોળાઈનેજ વિષ્કંભ કહેવામાં આવે છે પરંતુ લંબાઈને નહિં.

વર્ગ—એ સરખી સંખ્યાનો ગુણાકાર તે વર્ગ કહેવાય. જેમ ૪ નો વર્ગ (૪ × ૪ =) ૧૬. અથવા ૨૫ નો વર્ગ (૨૫ × ૨૫) ૬૨૫.

કરણિ (વર્ગમૂળ)—કોઈપણ સંખ્યા કંઈ એ સરખી સંખ્યાના ગુણાકાર જેટલી છે ? એવી તેની મૂળ સંખ્યા શોધી કાઢવાની રીતિ અથવા તે મૂળ સંખ્યા તે વર્ગમૂળ કહેવાય. જેમ ૨૫ નું વર્ગમૂળ ૫ છે, કારણ કે ૫ ને ૫ વડે ગુણતાં ૨૫ આવે છે માટે. |સદ્ધાન્તમાં વર્ગમૂળનું નામ કરણી કહ્યું છે.

ગણિતપદ (=ક્ષેત્રફળ)—કોઈપણ માપ કેટલા સમચોરસ પ્રમાણનું ? છે તે શોધી કાઢવાની રીત અથવા તે જવાબ બન્ને ગણિતપદ અથવા ક્ષેત્રફળ કહેવાય. જેમ ૧૦ ફુટ પહોળા અને ૧૦ ફુટ લાંબા એવા પથરમાંથી (૧ ફુટ લાંબા અને ૧ ફુટ પહોળા એવા સમચોરસ ફુટવાળા કેટલા કંકડા નીકળે ? ઉત્તર—(૧૦ × ૧૦ =) ૧૦૦ કંકડા નીકળે. તથા ૧૦ ફુટ વ્યાસવાળા ગોળ પથરમાંથી સમચોરસ ફુટના કેટલા કંકડા નીકળે ? ઉત્તર—(દશનો પરિધિ સાધિક ૩૧.૪ × દશનો ચોથો ભાગ ૨.૫ =) ૭૮ લગભગ કંકડા નીકળે.

પારિધિ—વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થનો ઘેરાવો અથવા છદલી કિનારી તે પરિધિ અથવા પરિઘ કહેવાય.

ત્રિજ્યા—વ્યાસનો અર્ધભાગ. (= વર્તુલના મધ્યબિંદુથી પર્યન્તભાગ સુધીની=પરિધિ સુધીની રેખા.)

ગણિતચિન્હ— $\times$ ગુણાકારનું, $+$ સરવાળાનું, —બાદબાકીનું અર્થવા $\div$ ભાગાકારનું, અને $=$ આ ચિન્હ જવાબનું બાણનું.

અવતરણ:—આ જા'બૂંદ્રીપ કેટલા સમયોરસ યોજનનો છે? તે બાણવાને પૂર્વ ગાથામાં સર્વ વૃત્ત-વર્તુલ પદાર્થોના પરિધિ ઉપજાવવાની રીત દર્શાવી, હવે તે રીતિ પ્રમાણે ગણિત કરતાં આ જા'બૂંદ્રીપ જે ૧ લાખ યોજન વ્યાસવાળો છે તેના પરિધિ કેટલો થાય? તે સ્પષ્ટ રીતે અંક પૂર્વક આ ગાથામાં દર્શાવે છે—
પરિહી તિલસ્ક-સોલસ-સહસ્સ દો ય સય સત્તવીસહિય
કોસતિગઢાવીસં, ધણુસય તેરંગુલરૂહિયં ॥ ૮ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

પરિધિસ્તિલક્ષાઃ ષોડશસહસ્રાઃ દ્વે ચ શને સપ્તાવશત્યધિકે
ક્રોશત્રયમષ્ટાવિંશં ધનુઃશતં ત્રયોદશાંગુલમર્દ્વાધિકમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યથ સહિત પદસ્થેદ.

પરિહી તિ લસ્સ્વ સોલસ સહસ્સ યદો સય સત્તવીસ અહિયા
તિગ કોસ સય અઢાવીસં ધણુ અદ્ધ અહિયં તેર અંગુલ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

પરિહી=પરિધિ

તિ લસ્સ્વ=ત્રણ લાખ

સોલસ=સોળ

સહસ્સ=હજાર

દો=બે

સય=સો

સત્તવીસ=સપ્તાવીસ (યોજન)

અહિયા=અધિક

કોસ=ગાઉ

તિગ=ત્રણ

અઢાવીસં=અઢાવીસ (એકસો અઢાવીસ).

ધણુસય=સો ધનુષ

તેર=તેર

અંગુલ=આંગળ

અદ્ધ=અર્ધ આંગળ

અહિય=અધિક

ગાથાર્થ—જા'બૂંદ્રીપનો પરિધિ ત્રણ લાખ સોળ હજાર બસો સપ્તાવીસ અધિક યોજન, ત્રણ ગાઉ એકસો અઢાવીસ ધનુષ અને

(અર્થ અધિક તેર એટલે) સાડાતેર અંગુલ છે. (= ૩૧૬૨૨૭ ચો-
જન-૩ ગાઉ-૧૨૮ ધતુપ-૧૩૧ અંગુલ). ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે, પરંતુ સાતમી ગાથામાં
કહેલી રીતિ પ્રમાણે જાંબૂદ્વીપના પરિધિનું અંકસ્થાપના પૂર્વકે
અંકગણિત આ પ્રમાણે—

૧૦૦૦૦૦ જાંબૂદ્વીપનો વ્યાસ } વિષ્કંભનો વર્ગ કરવા માટે.
× ૧૦૦૦૦૦ જાંબૂદ્વીપનો વ્યાસ } (વિષ્કંભ વર્ગ એ વચનથી.)

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ ચોજન. જાંબૂના વ્યાસનો વર્ગ (દશ અખજ થયો)
× ૧૦ (દહ ગુણ)એ વચનથી ૧૦ વડે ગુણતાં)

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ ચોજન. વર્ગભૂજ કાઢવા ચોગ્ય *ભાજ્ય (સો
અખજ) સંખ્યા આવી.

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ગભૂજ કાઢવા માટે આંકડા સમ? વિષમ ક્યારી.
હવે એ ભાજ્ય સંખ્યાનું વર્ગભૂજ નીચે
પ્રમાણે કરવું.

૧ ભો *ભાજક-૩) ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (૩ ચોજન
+૩. -૮

૨ ભો ભાજક=૬,૧) ૦૧,૦૦(૧ ચોજન
+૧. -૬૧

૩ ભો ભાજક=૬૨,૬) ૩૯,૦૦(૬ ચોજન
+૬. -૩૭૫૬

૪ થો ભાજક=૬૩૨,૨) ૧૪૪,૦૦(૨ ચોજન
+૨. -૧૨૬૪૪

૫ મો ,, =૬૩૨૪,૨) ૧૭૫૬,૦૦(૨ ચોજન
+ ૨. -૧૨૬૪૪૪

આ જવાબના
સ્થાને આવેલા
બુદ્ધાબુદ્ધા ૬ આં-
કડાને સરખી
પંક્તિમાં ગોઠવતાં
૩૧૬૨૨૭ ચોજન.
પરિધિ આવ્યો.

* જે રકમનો ભાગાકાર કરવો હોય તે રકમ માજ્ય, અને જે રકમ
વડે ભાજ્યને ભાગવો હોય તે રકમ માજક, તથા આવેલો જવાબ તે ભાગાકાર
કહેવાય. ભાગાકારની સ્થાપનામાં ભાજ્ય રકમ મધ્યમાં, ભાજક રકમ ભા-
જ્યની જમણી બાજુએ અને ભાગાકારની (જવાબની) રકમ ભાજ્યની ડા-
બી બાજુએ ગોઠવાય છે.

કે દો ,, = ૬૩૨૪૪,૭)૪૯૧૧૬,૦૦(૭ યોજન

+ ૭. - ૪૪૨૭૧૨૯

૭ મો ,, = ૬૩૨૪૫૪ ૪૮૪૪૭૧ યોજનના શેષ વધ્યા,
(સર્વાન્તિમ રઘુવ ભાજક.)

હવે ગણિતમાં ૪૮૪૪૭૧ શેષ વધ્યા છે, તેથી આગળ ગાઉ-
ધનુષ-હાથ-આંગળા ઇત્યાદિક નાનાં નાનાં પ્રમાણ પણ કાઢી શકાય
છે તે આ પ્રમાણે—

૪૮૪૪૭૧ વધેલા યોજનના શેષને

× ૪ ચાર ગાઉનો ૧ યોજન હોવાથી (૪
વડે ગુણવા)

૬૩૨૪૫૪) ૧૯૩૭૮૮૪ (૩ ગાઉ આવ્યા.

૧૮૯૭૩૬૨

૪૦૫૨૨ ગાઉ શેષ વધ્યા.

× ૨૦૦૦ બે હજાર ધનુષનો ૧ ગાઉ હોવાથી.

૬૩૨૪૫૪) ૮૧૦૪૪૦૦૦ (૧૨૮ ધનુષ

- ૬૩૨૪૫૪

૧૭૭૯૮૬૦

- ૧૨૬૪૯૦૮

૫૧૪૯૫૨૦

- ૫૦૫૯૬૩૨

૮૯૮૮૮ ધનુષના શેષ વધ્યા.

૧ છેલ્લા આંકડાથી પ્રારંભીતે ઉલટા ક્રમ પ્રમાણે વચ્ચે એકેક આંકડો
છોડી દરેક ત્રીજા આંકડા ઉપર । । । આવી નિશાનીઓથી આંકડાઓને સમ
વિષમ કરવાનું કારણ કે તે નિશાની સુધીનાજ આંકડાનો સાથે ભાગાકાર કરવો
અથવા ભાગાકારમાં વારંવાર નીચે ઉતારવા. એમાં નિશાનીવાળો
આંકડો વિષમ અને નિશાની રહિત અંક સમ કહેવાય. અહિં ત્રણ અથવા
ત્રણથી વધુ આંકડાવાળી સંખ્યાનેજ સમવિષમ કરવાની જરૂર હોય છે, એક
અથવા બે આંકડાવાળી સંખ્યાને નહિ.

૨ આગળ ગાઉ વિગેરે પ્રમાણો કાઢવામાં આવે ભાજક સર્વત્ર ડા.
મમાં આવે છે, માટે એ ૬૩૨૪૫૪ ધ્રુવ માજક કહેવાય.

॥ (૧૦) દ્રષ્ટિ ૩ ॥

જેના વડે પદાર્થોનું સત્ય અથવા અસત્ય સ્વરૂપ દ્રશ્યતે=
દેખાય તે દ્રષ્ટિ કહેવાય, તે દ્રષ્ટિના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—

૧ મિથ્યાત્વ દ્રષ્ટિ—જેમ મદિરા પીધેલ મનુષ્ય માતાને સ્ત્રી
જાણે અને સ્ત્રીને માતા જાણે એ પ્રમાણે મિથ્યાત્વમોહનીય
કર્મ રૂપ મદિરાના ઉન્માદથી જેનો વિવેક નાશ પામ્યો છે એવા
વિવેકવિકલ (સત્યાસત્યનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા) જીવો સત્
(હતા) પદાર્થને અસત્ (અહતો એટલે નથી એવો) જાણે અને
અસત્ને સત્ જાણે, ધર્મને અધર્મ જાણે અને અધર્મને ધર્મ જાણે
ક્રિયાદિ રીતે વસ્તુ જે સ્વરૂપે હોય તે સ્વરૂપે ન સમજતાં વિપરીત
સ્વરૂપે સમજે તે.

૨ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ—તેમિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉપશમથી (શાન્ત
થવાથી), ક્ષયોપશમથી (ક્ષય તથા ઉપશમ થવાથી), અને ક્ષયથી
(સંપૂર્ણ નાશ પામવાથી) સત્ને સત્ અને અસત્ને અસત્ એટલે
વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે સમજે તે (ત્રણ પ્રકારની)
સમ્યગ્દ્રષ્ટિ છે.

મિશ્રદ્રષ્ટિ—સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના મિશ્રભાવ રૂપ
મિશ્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવ વસ્તુતત્ત્વ સમજવામાં સંદિગ્ધ
સરખો (ન સત્ય સમજે કે ન અસત્ય સમજે એવી અવસ્થાવાળો)
હોય, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કહેલા તત્ત્વ પ્રત્યે રૂચિ નહિ તેમ અરૂચિ
પણ નહિ એવો હોય તે મિશ્રદ્રષ્ટિ કહેવાય.

॥ (૧૧) દર્શન ૪ ॥

દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ. આ ઘટ છે પર છે ઇત્યાદિ
સામાન્ય યોધ તે દર્શન કહેવાય. ત્યાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય દ્વારા વસ્તુનો
વર્ણુ=રૂપ દેખવાથી જે સામાન્ય ઉપયોગ થાય તે ૧ ચક્ષુદર્શન,
ચક્ષુ સિવાયની શેષ ૪ ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જે સામાન્ય
ઉપયોગ થાય તે ૨ અચક્ષુદર્શન. અવધિ જ્ઞાનવાળા જીવને અવધિ
જ્ઞાન વડે જાણવા યોગ્ય રૂપી પદાર્થોનો જે સામાન્ય ઉપયોગ થાય
તે ૩ અવધિ દર્શન, અને કેવળ જ્ઞાની જીવનો રૂપી કે અરૂપી
સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે જે સામાન્ય ઉપયોગ પ્રવર્તે તે ૪ કેવલ દર્શન.
દર્શનનું ખીજું નામ નિરાકાર ઉપયોગ પણ છે.

×૪ ચાર હાથનો ૧ ધનુષ હોવાથી.

૬૩૨૪૫૪) ૩૫૮૫૫૨ (૦ હાથ (લાગ ન ચાલવાથી ૦ આવી).

૦૦૦૦૦૦

૩૫૮૫૫૨ હાથ શેષ વધ્યા.

×૨૪ ચોવીસ અંગુલનો ૧ હાથ હોવાથી (૨૪
વડે ગુણવા).

૧૪૩૮૨૦૮

+૭૧૯૧૦૪

૬૩૨૪૫૪) ૮૬૨૯૨૪૮ (૧૩૧૧ અંગુલ

-૬૩૨૪૫૪

૨૩૦૪૭૦

-૧૮૯૭૩૬૨

૦૪૦૭૩૪૬

-૩૧૬૨૨૭

-૯૧૧૧૯ અંગુલના શેષ ૧ વધ્યા.

૧ એ વધેલા અંગુલના શેષને આઠ આઠ ગુણા કરી વારંવાર ધ્રુવ લાજકથી લાગતાં પુનઃ યવ-જૂ-લીખ-વાલાગ્ર-રથરેણુ, ત્રસરેણુ ઇત્યાદિ અનુક્રમે ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રમાણુ (માપ) પણ આવે છે, પરન્તુ અહિં મૂળ ગા-થાના અનુસારે એટલુંજ ગણિત ઉપયોગી છે.

વર્ગમૂળ શોધવાની રીતિ.

ઉપર દર્શાવેલી અંક સ્થાપના પ્રમાણે લાંબય રકમને સમ વિષમ કર્યા બાદ સુલટા ક્રમ પ્રમાણે (પૂર્વાનુપૂર્વીએ) જે અંક ઉપર પહેલી નિ-શાની આવી હોય ત્યાં સુધીના એક અથવા એ ભેગા આંકડાનો લાંબાકાર કરવો. વળી તે લાંબાકાર કાઢી એવી રકમવડે કરવો કે જે રકમનો વર્ગ જ તે એક અથવા એ આંકડામાંથી બાદ જતો હોય.

અવતરણ—જાંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્રફળ જાણવા માટે પૂર્વ ગાથાઓમાં જાંબૂદ્વીપનો પરિધિ ઉપજાવવાની રીતિ તથા પરિધિ કહીને હવે તે પરિધિને વિષ્કંભના એથા ભાગવડે ગુણતાં (જાંબૂનો વિષ્કંભ ૧ ભાગ એજન હોવાથી ૨૫૦૦૦ વડે ગુણતાં) જાંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્રફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ બે ગાથાઓમાં અંકપૂર્વક સ્પષ્ટ દર્શાવે છે—

પુનઃ તે શોધી કાઢેલી ભાજક રકમને ભાજકના સ્થાને (ભાજ્યની જમણી બાજુ) અને જવાબના સ્થાને (ભાજ્યની ડાબી બાજુએ) પણ સ્થાપવી, પુનઃ જવાબસ્થાને આવેલી રકમ ભાજકમાં (દર વખતે) ઉમેરવી અને ભાજકનો વર્ગ તે ભાજ્યના (એક અથવા બે) આંકડામાંથી બાદ કરી દેવો, શેષ વધે તેની સાથે બીજી નિશાની સુધીના ૨ આંકડા ઉતારી સ્થાપવા, આ બીજો ભાજ્ય થયો.

તે બીજા ભાજ્યને કોઈ એવી રકમ વડે ભાગવો કે જે રકમ જવાબસ્થાને ગોઠવાઈને પુનઃ પ્રથમના ભાજક (ના સરવાળા) સાથે પણ ગોઠવાઈને બનેલી ભાજક રકમ સાથે તેનો (જવાબ સ્થાને ગોઠવાયલા અંકવડે) ગુણાકાર થઈ બાદ જઈ શકે (ભાજ્યમાંથી બાદ કરી શકાય). એ પ્રમાણે બીજા ભાજ્યનો ભાગાકાર થતાં જે શેષ વધ્યા હોય તેની સાથે પુનઃ ત્રીજી નિશાની સુધીના ૨ આંકડા ઉતારવા. આ ત્રીજો ભાજ્ય થયો. પુનઃ બીજા ભાજ્યના જવાબ સ્થાને આવેલો જવાબ ભાજકમાં ઉમેરી દેવો.

સારબાદ બીજા ભાજ્યના ભાગાકાર માટે જે રીતે રકમ શોધી કાઢી ભાગાકાર કર્યો હતો તે રીતે ત્રીજા ભાજ્ય સાથે ભાગાકાર પણ કોઈ એવી રકમ વડે કરવો કે તે રકમ જવાબસ્થાને ગોઠવાઈને પુનઃ ભાજક(ના સરવાળા) સાથે પણ ગોઠવાઈને બનેલા ભાજક સાથે તેનો (જવાબના અંકવડે) ગુણાકાર થઈ બાદ જઈ શકે. તેવી રકમ વડે ભાગાકાર કરવાથી જે શેષ વધે તેની સાથે પુનઃ ચોથી નિશાનીવાળા ૨ આંકડા ઉતારી સ્થાપવા, આ ચોથો ભાજ્ય થયો અને ભાજકમાં પુનઃ ત્રીજા ભાજ્યનો જવાબ ઉમેરી દેવો, જેથી ચોથો ભાજક બનાવી શકાય. એ પ્રમાણે નિશાનીઓ પૂર્ણ થતા સુધી એજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાથી કોઈપણ ધારેલી સંખ્યાનું વર્ગમૂળ કાઢી શકાય છે.

ઉપરના ગણિતમાં પહેલો ભાજ્ય ૧૦, પહેલો ભાજક ૩ અને પહેલો જવાબ પણ ૩ છે. બીજો ભાજ્ય ૧૦૦, બીજો ભાજક ૬૧ અને બીજો જવાબ ૬ છે ઈત્યાદિ રીતે = નિશાની વાળા ભાજક છે.) (આ બે નિ-

સત્તેવ ય કોહિસયા; ણઝઆ છપ્પન્ન સયસહસ્સાઈં
ચઝણઝયં ચ સહસ્સા, સયં દિવહં ચ સાહીયં ॥૧॥

ગાઝયમેગં પનરસ—ધળૂસયા તહ ધળૂણિ પન્નરસ
સઠ્ઠિં ચ અંગુલાઈં, જંબૂદીવસ્સ ગણિયપયં ॥૧૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

સપ્તૈવ ચ શતાનિ નવતિઃ પદ્મપંચાશ્ચછતસહસ્રાણિ
ચતુર્નવતિ ચ સહસ્રાણિ શતં દ્વિતીયાર્દ્ધે ચ સાધિકમ્ ॥૧॥
ગવ્યૂતમેકં પંચદશ ધનુઃશતાનિ તથા ધનૂંષિ પંચદશ
ષષ્ઠિશ્ચાંગુલાનિ જંબૂદીપસ્ય ગણિતપદમ્ ॥૧૦॥

અન્ય સહિત પદ્યછંદ.

સત્ત સયા ણઝઆ કોહિ એવ ય છપ્પન્ન સય સહસ્સાઈં
ચ ચઝણઝયં સહસ્સા ચ દિવહં સયં સ અહિયં ॥૧॥
એગં ગાઝયં પનરસ સયા ધળૂ તહ પન્નરસ ધળૂણિ
ચ સઠ્ઠિ અંગુલાઈં જંબૂદીવસ્સ ગણિયપયં ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ: (ગાથા ૯મીનો)

સત્ત=સાત
એવ=જ
કોહિ=કોહ
સયા=સો
ણઝઆ=નેવું

છપ્પન્ન=છપ્પન

સયસહસ્સાઈં=(સો ૬૦૪૨) લાખ

શાનિઓ વચ્ચે આવેલી રકમ લાખ છે. લાખની ડાબી બાજુ આવેલા
(યોજન)ના અંક તે જવાબ છે, તથા લાખોમાં નિશાની પછીની એ એ
શૂન્ય ઉપરથી ઉતરીને ગોડવાયલી છે. તેમજ દરેક લાખકમાં, એ અર્ધ-
વિરામની, આ નિશાની પછીનો એકેક આંકડો ૧-૬-૨ ઇત્યાદિ
તે લાગાકાર કરવા યોગ્ય શોધી કાઢેલો અંક છે. અને—આ
નિશાનીઓ આદ કરવા યોગ્ય રકમની છે, અને + આ નિશાની સરવાળા
કરવા માટેની છે. ॥ ઇતિ વર્ગમૂલ-શોધન-રીતિઃ ॥

ચઝણઝયં=ચોરાણું

સહસ્સા=૬૦૪૨

સયં=સો
દિવહં=૬૦૪ } ૬૦૪૨૦

ચ=અને, તથા

સાહીયં=સાધિક (આગળ કહે)

વાતા અધિક પ્રમાણ સહિત)

શબ્દાર્થ: (ગાથા ૧૦ મીના)

ગાઉચં=ગાઉ

અંગં=એક

પત્રસ=૫૬૨

ધનૂ=ધનુષ

સયા=સો

તહ=તથા

ધનૂણિ=ધનુષ

પત્રસ=૫૬૨

સઠ્ઠિ=સાઠ

અંગુલાઈ=અંગુળ

જંબૂદીવસ્સ=જાંબૂદીપત્ર

ગણિયપયં=ગણિતપદ-ક્ષેત્રફળ

ગાથાર્થ:—સાતસો નેવું કોડ ઇંચન લાંબ ચોરાણું હજાર અને દાઢસો ચોજનથી અધિક (પુનઃ) એક ગાઉ ૫૬૨સો ૫૬૨ ધનુષ અને સાઠ અંગુલ (૭૯૦૫૬૮૪૧૫૦ ચોજન-૧ ગાઉ-૧૫૧૫ ધનુષ—૬૦ અંગુલ) એટલું જાંબૂદીપત્ર ગણિત પદ-ક્ષેત્રફળ છે. ॥૯૮॥ ૧૦ ॥ इति २ योजनद्वारम् ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થમાં કહેલા જાંબૂદીપના ક્ષેત્રફળના ભાવાર્થ એ છે કે—આ જાંબૂદીપની ભૂમિમાં એક ચોજન લાંબા અને એક ચોજન પહોળા એવા સમચોરસ ઇંટના કકડા ગોઠવીએ તો ૭૯૦૫૬૮૪૧૫૦ ગોઠવાય. પુનઃ તે ઉપરાંત પણ ભૂમિ વધે છે તેમાં ૧ ગાઉ પહોળો અને ૧ ચોજન લાંબો એવો ૧ લાંબચોરસ ૧ જ કકડો. પુનઃ તે ઉપરાંત વધેલી ભૂમિમાં ૧૫૧૫ ધનુષ પહોળો અને ૧ ચોજન લાંબો એવો ૧ લાંબચોરસ કકડો સમાય છે, અને તે ઉપરાંત પણ વધેલી ભૂમિમાં ૬૦ અંગુલ પહોળો અને એક ચોજન લાંબો કકડો ગોઠવાય. એટલા કકડાઓથી જાંબૂદીપની સંપૂર્ણ ભૂમિ ગોઠવાઈ રહે છે. એ ક્ષેત્રફળનું અંકગણિત કેવી રીતે છે? તેની (અંક પૂર્વક) સ્થાપના (૬ઠ્ઠી ગાથામાં કહેલા રીતિ પ્રમાણે) આ રીતે છે—

ચોજન	ગાઉ	ધનુષ	અંગુલ
૩૧૬૨૨૭	૩	૧૨૮	૧૩૮૮

પરિધિ છે તેને (૧૦૦૦૦૦ ચોજન વ્યાસના ચોથા ભાગ) ૨૫૦૦૦ વડે એ ચારે અંકરાશિને અનુક્રમે ગુણવા બેધએ તે ગુણાકાર આ પ્રમાણે—

૧ પ્રશ્ન:—ચોજનોમાં સમચોરસ કકડા ગોઠવ્યા, અને અહિં ગાઉ ધનુષ અને અંગુલમાં લાંબચોરસ કકડા કેમ? ૧ ગાઉ લાંબો ૧ ગાઉ પહોળો એવો સમચોરસ ૧ કકડો તથા ૧ ધનુષ લાંબો ૧ ધનુષ પહોળો એવા સમચોરસ ૧૫૧૫ કકડા, અને ૧ અંગુલ લાંબો ૧ અંગુલ પહોળો એવા સમચોરસ

૩૧૬૨૨૭ ચોજન x૨૫૦૦૦	૩ ગાઉ x૨૫૦૦૦	૧૨૮ ધનુષ્ x૨૫૦૦૦
=૭૮૦૫૬૭૫૦૦૦ ચોજન ૧૩૧૧ અંગુલ x૨૫૦૦૦	=૭૫૦૦૦ ગાઉ આ રીતે ગુણાકાર થયા બાદ અંગુ- લના ધનુષ્ કરવા માટે અંગુલને (૯૬ અંગુલનો ૧ ધનુષ્ હોવાથી) ૯૬ વડે ભાગવા, અને ભાગાકાર કરવાથી	=૩૨૦૦૦૦૦ ધનુષ્ આ રીતે ગુણાકાર થયા બાદ અંગુ- લના ધનુષ્ કરવા માટે અંગુલને (૯૬ અંગુલનો ૧ ધનુષ્ હોવાથી) ૯૬ વડે ભાગવા, અને ભાગાકાર કરવાથી
=૩૩૭૫૦૦ અંગુલ જે ધનુષ્ આવે તે ૩૨૦૦૦૦૦ ધ૦ માં ઉમેરી તે ધનુષ્ના અંકને (૨૦૦૦ ધ૦ નો ૧ ગાઉ હોવાથી) ૨૦૦૦ વડે ભાગવા. જે ગાઉ આવે તેને ૭૫૦૦૦ ગાઉમાં ઉમેરી તેના ચોજન કરવા માટે ૪ વડે ભાગવા. જે ચોજન આવે તે પહેલા ગુણાકારના ચોજનમાં ઉમેરવા તે આ પ્રમાણે—		

અંગુલ
૯૬)૩૩૭૫૦૦(૩૫૧૫ ધનુષ્
૨૮૮ થયા.

૪૯૫

૪૮૦

૧૫૦

૯૬

૫૪૦

૪૮૦

૬૦ અંગુલ (શેષ રહ્યા).

ધનુષ્

૨૦૦૦)૩૨૦૩૫૧૫(૧૬૦૧ ગાઉ
૨૦૦૦ થયા.

૧૨૦૩૫

૧૨૦૦૦

૩૫૧૫

૨૦૦૦

૧૫૧૫ ધનુષ્ (શેષ રહ્યા).

૩૨૦૦૦૦૦ ધનુષ્માં
+ ૩૫૧૫ ધનુષ્ મેળવતાં
=૩૨૦૩૫૧૫ ધનુષ્ આવે તેને
૨૦૦૦ વડે
ભાગવા.

૭૫૦૦૦ ગાઉમાં
+ ૧૬૦૧ ગાઉ મેળવતાં
=૭૬૬૦૧ ગાઉ થયા, તેના
ચોજન બતાવવા
માટે ૪ વડે
ભાગવા.

૪) ૭૬૬૦૧ ગાઉ (૧૯૧૫૦ ચોજન

૪

થયા.

૭૯૦૫૬૭૫૦૦૦ ચો

+ ૧૯૧૫૦ ચો

૩૬

૩૬

= ૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦ ચોજન
આવ્યા.

૦૬

૪

૨૦

૨૦

૦૧

૦

૧ ગાઉ (શેષ રહ્યો).

ચોજન ગાઉ ધનુષ અંગુલ

એ રીતે ૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦—૧—૧૫૧૫—૬૦

જાંબૂદ્વીપનું

૧ ક્ષેત્રફળ છે ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ इति २ योजनद्वारम् ॥

અવતરણ—પૂર્વ ગાથાઓમાં જાંબૂદ્વીપના ૧૦ પદાર્થો (દ્વાર) માંના ૨ પદાર્થનું (દ્વારનું) વર્ણન કરીને હવે આ ગાથાના પહેલા ચરણમાં રૂઝું ક્ષેત્રદ્વાર કહીને બીજા ચરણથી સંપૂર્ણ ૧૨ મી ગાથા સુધી (ની ૧૧ ગાથા)માં ૪ થું પર્વત દ્વાર કહેવાય છે.

૬૦ કકડા એ પ્રમાણે કેમ ન હોય ?

ઉત્તર:—ક્ષેત્રફળની ગણિતરીતિજ એ પ્રકારની છે, તે ગણિતના જાણકાર પાસેથી સમજવા યોગ્ય છે. અહિં તેની વિગત પૂર્વક સમજ લખતાં ગ્રંથ વધવાના ભયથી એટલુંજ સમજવું બસ છે.

૧ વર્તમાન સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈપણ વૃત્ત આકારનું ક્ષેત્રફળ જાણવું હોય તો ત્રિજ્યાના વર્ગનો વર્ગ કરી ૧૦ થી ગુણી તેનું વર્ગમૂળ કોઢતાં પણ ક્ષેત્રફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તે રીતિ પ્રમાણે લગભગ ૧૫૦ ધનુષ ન્યૂન ક્ષેત્રફળ આવે છે, તો પણ તે ગણિતની રીતિ લગભગ એક સરખીજ છે.

૩ ભું ક્ષેત્રદ્વાર-૪ થું પર્વતદ્વાર.

મરહાઈ સત્ત વાસા, વિયઠ્ઠુ ચઝ ચઝરતિસ વઢિયરે
સોલસ વરકારગિરી, દો ચિત્ત વિચિત્ત દો જમગા ॥૧૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.
મરતાદીનિ સપ્ત વર્ષાણિ, વૈતાહ્યાશ્ચલારશ્ચતુર્ણિશદ્ વૃત્તેતરાઃ
ષોડશ વક્ષસ્કારગિરયો, દ્વૌ ચિત્રવિચિત્રૌ દ્વૌ યમકૌ ॥૧૧॥

અન્યથ સહિત પદ્યછંદ.
મરહ આઈ સત્ત વાસા ચઝ વઢ વિયઠ્ઠુ ચઝરતિસ ઇયરે
સોલસ વરકાર ગિરિ, ચિત્ત વિચિત્ત દો દો જમગા ॥૧૧॥

મરહ=ભરતક્ષેત્ર
આઈ=વિગેરે
સત્ત=સાત
વાસા=વર્ષ, ક્ષેત્ર છે.
વિયઠ્ઠુ=વૈતાહ્ય પર્વત
ચઝ=ચાર
ચઝરતિસ=ચોત્રીસ

વઢ=પર્વત, પૃત.
ઇયરે=ઇતર, બીજા (દીર્ઘ, લાંબા)
ગાયાર્થ:—(જંબૂદ્વીપમાં) ભરતક્ષેત્ર વગેરે સાત મોટાં ક્ષેત્ર

છે. ॥ ઇતિ ૩ ક્ષેત્રદ્વારમ્ ॥ તથા (જંબૂદ્વીપમાં) ૪ પૃત (ગોળ)
વૈતાહ્ય પર્વત છે, ૩૪ દીર્ઘ વૈતાહ્ય પર્વત છે, ૧૬ વક્ષસ્કાર પર્વત
છે, ચિત્ર તથા વિચિત્ર એ નામવાળા ૨ પર્વત છે, અને ૨ યમક
નામના પર્વત છે ॥૧૧॥

વિશેષાર્થ:—ગાથામાં ભરતક્ષેત્ર આદિ ૭ ક્ષેત્રો સામાન્યથી
કહ્યાં છે, તેનાં નામ તથા કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—
॥ જંબૂદ્વીપમાં સાત મહાક્ષેત્ર ॥

જે ક્ષેત્રમાં આપણે રહીએ છીએ તે મરતક્ષેત્ર છે. તે અષ્ટ-
મીના અર્ધ ચન્દ્રના આકાર સરખું છે, તેથી તેની ૩ દિશાએ લવણ

સોલસ=સોળ
વલ્લાર=વક્ષસ્કાર
ગિરિ=પર્વત છે.
દો=બે
ચિત્ત=ચિત્ર પર્વત (અને)
વિચિત્ત=વિચિત્ર પર્વત છે.
દો=બે
જમગા=યમકગિરિ છે.

સમુદ્ર સ્પર્શિલો છે, અને ઉત્તર દિશામાં કુદ્ધ (લઘુ) હિમવંત નામનો મોટો વર્ષધર પર્વત છે. આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર $\times$ (પહોળાઈ) ૫૨૬ યોજન ૬ કળા છે, અને લંબાઈ ઘણા યોજન પ્રમાણની છે. હાલમાં શાધાયેલી ભૂમિ કંઈક ન્યૂન ગા ભરતક્ષેત્ર જેટલી ગણવી.

ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્તર દિશા તરફ ૫૨૬ યોજન ૬ કળા ચાલ્યા જઈએ તો તુર્ત લઘુ હિમવંત પર્વત નામનો વર્ષધર પર્વત (તેથી ખમણા વિસ્તારવાળો એટલે) ૧૦૫૨ યોજન ૧૨ કળા જેટલા વિસ્તાર વાળો આવે છે. તે પર્વત ઉપર ચઢીને તેટલા યોજન ચાલી નીચે ઉતરીએ તો હિમવંત ક્ષેત્ર નામનું યુગલક્ષેત્ર (તેથી ખમણા=) ૨૧૦૫ યોજન ૫ કળા જેટલા વિસ્તારવાળું ઘણા યોજન લંબાઈવાળું અને લંબચોરસ આકારવાળું આવે છે, અને ઉત્તર દિશામાં ૪૨૧૦ યોજન ૧૦ કળા જેટલા વિસ્તારવાળો મહાહિમવંત પર્વત નામનો વર્ષધર પર્વત આવે છે.

એ પર્વત ઉપર ચઢીને તેટલા યોજન પર્વત ઉપર ચાલીને નીચે ઉતરીએ તો હરિવર્ષ ક્ષેત્ર નામનું યુગલ ક્ષેત્ર આવે છે. તે (મહાહિમવંતી ખમણા=) ૮૪૨૧ યોજન ૧ કળા જેટલા વિસ્તાર વાળું, ઘણા યોજન લંબાઈવાળું, અને લંબચોરસ આકારવાળું છે. એ ક્ષેત્રની પૂર્વ પશ્ચિમ ખાણુએ લવણ સમુદ્ર છે, અને ઉત્તર દિશામાં નિષઘ પર્વત નામનો મહાન વર્ષધર પર્વત (હરિવર્ષથી ખમણા=) ૧૬૮૪૨ યોજન ૨ કળા જેટલા વિસ્તારવાળો છે.

એ નિષઘ પર્વત ઉપર ચઢીને નીચા ઉતરીએ ત્યાં (નિષઘથી ખમણા=) ૩૩૬૮૪ યોજન ૪ કળા જેટલા વિસ્તારવાળું, મધ્યમાં ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) યોજન પૂર્વપશ્ચિમ લંબાઈવાળું, તેમજ લંબચોરસ આકારવાળું ૪*વિભાગમાં બહેંચાયેલું મહાવિદેહ ક્ષેત્ર નામનું મહાન ક્ષેત્ર આવે છે. એ ક્ષેત્રની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં લવણ

$\times$ આ ક્ષેત્ર તથા પર્વતોની દરેકની પહોળાઈ ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં, અને લંબાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાની ગણવી.

+ આ ખાખતમાં કેટલાક જોતો પણ શંકાશીલ અને છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓ સિદ્ધાન્તની માપણીની રીતિ તથા વિવક્ષાભેદ અને ક્ષેત્રનો પરાવૃત્તિ-ધર્મ સમજી શકતા નથી, પરંતુ સર્વજ્ઞવચન કાંઈ કાળે અન્યથા નજ હોય.

* પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, દેવકુરુવિદેહ, અને ઉત્તરકુરુવિદેહ એ ૪ વિભાગ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના છે.

૩ જી દ્વાર (૭ મહાક્ષેત્ર).

સમુદ્ર છે, અને ઉત્તર દિશામાં નિષધ પર્વત સરખો નીલવંત પર્વત નામનો મહાન વર્ષધર પર્વત છે.
 એ નીલવંત પર્વત ઉપરથી ચઢીને નીચે ઉતરીએ ત્યાં સર્વ રીતે હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સરખું રમ્યક ક્ષેત્ર નામનું યુગલ ક્ષેત્ર આવે છે. તે ક્ષેત્રની ઉત્તર-દિશામાં મહાહિમવંત પર્વત સરખો રુક્મી પર્વત આવે છે.

તે રુક્મી પર્વત ઉપરથી ચઢીને નીચે ઉતરીએ ત્યાં સર્વ-રીતે હિમવંત ક્ષેત્ર સરખું હૃસ્વવત ક્ષેત્ર નામનું યુગલક ક્ષેત્ર આવે છે. તે ક્ષેત્રની ઉત્તર દિશામાં પૂર્વે કહેલા લઘુ હિમવંત પર્વત સરખો શિખરી પર્વત ઉપર ચઢીને નીચે ઉત્તર દિશા તરફ ઉતરીએ તે શિખરી પર્વત આવે છે. એ ક્ષેત્ર સર્વ રીતે પૂર્વે કહેલા ભરત ત્યાં પેરાવત ક્ષેત્ર આવે છે.

એ પ્રમાણે ૨ ક્ષેત્ર અર્ધચન્દ્રાકારનાં તથા ૫ ક્ષેત્ર પર્થક (પલંગ મુધીમાં અતુકમે આવતા પર્વતો તથા બાળુથી મહાવિદહ (બમણા) વિસ્તારવાળા છે, જેથી મહાવિદહથી દક્ષિણ બાળુનાં ૩ ક્ષેત્ર જેવાંજ નેવડાજ મોટા ઉત્તર બાળુનાં પણ ૩ પર્વતો છે. તેમ ૩ પર્વતો નેવડાજ એ ૨ ક્ષેત્ર જાળુપમાં ક્ષીપના પર્યન્ત લાગે લવણ જ ભરત-એરાવત એ ૨ ક્ષેત્ર જાળુપમાં ક્ષીપના વચ્ચે એકે સમુદ્રને સ્પર્શીને રહ્યાં છે, અને મહાવિદહ ક્ષેત્ર જાળુપમાં એકે અતિ મધ્યભાગે આવેલું છે. તેમજ જે જે ક્ષેત્રો વચ્ચે એકે વર્ષધર પર્વત આવવાથી ૬ વર્ષધર પર્વતો વડે ક્ષેત્રના સાત વિભાગ થયા છે. તથા ભરત-એરાવત-મહાવિદહ એ ૩ ક્ષેત્ર કર્મમૂર્તિ કહેવાય છે, અને શેષ ૪ ક્ષેત્રો જકર્મમૂર્તિ અથવા મોગમૂર્તિ ગણાય છે. પુનઃ એ ક્ષેત્રોનાં નામ અનાદિ કાળથી અકૃત્રિમ (શાશ્વત)

૧ અસિ (શસ્ત્ર વ્યવહાર), મપી (લેખન વ્યવહાર), અને કૃષિ (જેતી) એ ૩ મુખ્ય કર્મની પ્રવૃત્તિવાળાં હોવાથી કર્મભૂમિ, અને કૃષિ એ ૩ તથા બીજા પણ રાજવ્યવહાર, સ્વામી સેવક લાવ, લગ્ન વ્યવહાર, રસવતી (રસોઇ કરીને ખાવોનો) વ્યવહાર ઇત્યાદિ વ્યવહારો નથી, તેમજ અલ્પ કષાયી, ૧૦ જાતિનાં કલ્પવૃક્ષો દ્વારા સર્વ સામગ્રી મેળવનારા, લાઘ-જેનના નડલેજ જન્મીને સ્ત્રીપાતના વ્યવહારવાળા, મુલસણ અંગવાળા, દેવ સરખા સ્વરૂપવાળા, મહા મુખી એવા યુગલિક મનુષ્યોની વસતિવાળાં ક્ષેત્ર તે

છે, અથવા તે તે ક્ષેત્રોના અધિપતિ દેવોના નામના અનુસારે પ્રાયઃ એ ૧ ક્ષેત્રોનાં નામ પ્રસિદ્ધ થયાં છે, જેમ ભરતદેવના અધિપતિ પણાવાળું ક્ષેત્ર તે મરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતદેવના અધિપતિ પણાવાળું ક્ષેત્ર તે ઐરાવતક્ષેત્ર ઇત્યાદિ.

॥ જાંબૂદ્વીપમાં ૨૬૯ પર્વતો ॥

૪ વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વત—હિમવંત ક્ષેત્રના અતિ મધ્ય ભાગમાં શબ્દાપાતી નામનો, હરિવર્ષ ક્ષેત્રના અતિ મધ્ય ભાગમાં વિકટાપાતી નામનો, રમ્યક ક્ષેત્રમાં ગંધાપાતી નામનો, અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં માલ્યવંત નામનો વૃત્ત વૈતાલ્ય પર્વત છે. આ ચારે યુગલક્ષેત્રમાં રહેતા ચાર પર્વતો મૂળમાં, મધ્યમાં, અને શિખરસ્થાને (ઉપર) એમ ત્રણે સ્થાને સરખી રીતે ૧૦૦૦-૧૦૦૦ યોજન વિસ્તારવાળા, અને ૧૦૦૦ યોજન ઊંચા છે, જેથી પ્યાલાના આકાર સરખા વૃત્ત (=ગોળ) હોવાથી વૃત્તવૈતાલ્ય કહેવાય છે. (વૈતાલ્ય એટલે નદીએ રોકેલા ક્ષેત્રને વર્ણ શેષ ક્ષેત્રના ૨ ભાગ પાડે તે, એવો અર્થ થાય છે—શ્રી જાંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ વૃત્તિ અનુસારે.)

૩૪ દીર્ઘવૈતાલ્ય—ભરત ક્ષેત્રમાં ૧ તથા ઐરાવત ક્ષેત્રમાં ૧

અકર્મભૂમિ અથવા ભોગભૂમિ કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રોમાં લાઘ્યેન નોડલે જ જન્મે, અને તેજ લાઘ્યેન સ્ત્રી અને પતિ તરીકે થાય એવો નિયમ હંમેશને માટે છે. ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પણ કેટલોક કાળ યુગલિક ક્ષેત્રના સ્વરૂપવાળો હોય છે, અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગ હંમેશને માટે અયુગલિક ક્ષેત્ર છે (અને દેવકુર ઉત્તરકુર સદાકાળ યુગલ ક્ષેત્ર છે).

૧ ક્ષેત્રો અને પર્વતોનો વિસ્તાર એકત્ર કરવાથી ૧ લાખ યોજન થાય તે આ પ્રમાણે:—

યોજન કળા

૧ ભરતક્ષેત્ર	૫૨૬—૬
૨ હિમવંતગિરિ	૧૦૫૨—૧૨
૩ હિમવંતક્ષેત્ર	૨૧૦૫—૫
૪ મહાહિમવંત પર્વત	૪૨૧૦—૧૦
૫ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર	૮૪૨૧—૧
૬ નિપધ પર્વત	૧૬૮૪૨—૨
૭ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર	૩૩૬૮૪—૪
૮ નીલવંત પર્વત	૧૬૮૪—૨૨
૯ રમ્યક ક્ષેત્ર	૮૪૨૧—૧

॥ (૧૨) જ્ઞાન ૫ ॥

આ ઘટ છે તે અમુક વર્ણનો, અમુક બનાવેલો, અમુક સ્થાને બનેલો ઇત્યાદિ વિશેષ આકારવાળો જે* યથાર્થ એવ તે જ્ઞાન (અથવા સાકાર ઉપયોગ) કહેવાય. અથવા દરેક પદાર્થ સામાન્ય ધર્મનું ગ્રહણ તે દર્શન પ્રથમ કહેવાયું છે. અને વિશેષ ધર્મનું યથાર્થ ગ્રહણ તે અહિં જ્ઞાન (અથવા વિશેષાપયોગ) કહેવાય છે, તે જ્ઞાન ૫ પ્રકારનું આ પ્રમાણે છે—

૧ મતિજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થ-રહિત યથાર્થ જ્ઞાન.

૨ શ્રુતજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થ-વાળું યથાર્થ જ્ઞાન.

૩ અવધિજ્ઞાન—(મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના) સાક્ષાત્ થતું ૩૫૧ પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન.

૪ મનઃપર્યવજ્ઞાન—(મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના) આત્મસાક્ષાત્ થતું સંજ્ઞિ જીવોના મનોગત લાવ જાણવાનું જ્ઞાન. (આ જ્ઞાન યથાર્થજ હોય છે.)

૫ કેવલજ્ઞાન—(મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના) આત્મસાક્ષાત્ થતું સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન (આ જ્ઞાન પણ યથાર્થજ હોય છે).

॥ (૧૩) અજ્ઞાન ૩ ॥

અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ એવો અર્થ નથી, પરંતુ અજ્ઞાન એટલે કુંતિસિત (નિંધ) અથવા વિપરીત જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય, કારણ કે આ જ્ઞાનથી વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે સમજાતી નથી માટે વિપરીત જ્ઞાન ગણાય. અને એ વિપરીત જ્ઞાન સદ્ગતિ અથવા મોક્ષનો હેતુ હોઈ શકતું નથી માટે કુંતિસિત-નિંધ છે, અથવા

* જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એમ બે પ્રકારનો વિષયબોધ છે. ત્યાં અહિં યથાર્થ બોધવાળું જ્ઞાન દ્વાર છે, અને અયથાર્થ બોધ ૩૫ અજ્ઞાન ૧૩ માં જ્ઞાનમાં જુદું થયું છે.

તથા મહાવિદેહમાં (૩૨ વિજયોને વિષે રહેલા) ૩૨ વૈતાલ્ય મળી ૩૪ વૈતાલ્ય પર્વતો ૨૫ યોજન ઉંચા છે, અને પૂર્વથી પાશ્ચિમ લંબાઈવાળા છે તેથી દીર્ઘ વૈતાલ્ય કહેવાય છે. આ સર્વે વૈતાલ્યો (પોતાના શબ્દાર્થના અનુસારે) તે તે ક્ષેત્રોના બે બે ભાગ પાડે છે. એ વૈતાલ્યોનાં જુદાં જુદાં નામ નથી.

૧૬ વક્ષસ્કાર પર્વત—જે પર્વતો (બે મળીને) પોતાના વક્ષસ્ત્ર એટલે મધ્ય ભાગમાં (ક્ષેત્રનું ગોપન રક્ષણ) કાર=કરનારા છે તે વક્ષસ્કાર પર્વતો મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિજયોની અર્ધાંશ બાંધીને રહેલા છે. તે સર્વે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈવાળા અને ચિત્રકૂટ આદિ જુદા જુદા નામવાળા છે. એ પર્વતો વર્ષધર પર્વતની પાસે પ્રારંભમાં ૪૦૦ યોજન ઉંચા છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતાં પર્યન્ત ભાગે ૫૦૦ યોજન ઉંચા અને ૧૨૫ યોજન ભૂમિમાં ઉંડા છે, જેથી ભૂમિ ઉપર એ પર્વતોનો આકાર અધસ્કંધ (ઘોડાની અનુક્રમે ઉંચી ડાક) સરખો છે.

૨ ચિત્ર અને વિચિત્ર—મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવેલા દેવકુરૂ ક્ષેત્રને વિષે પૂર્વ દિશામાં ચિત્ર તથા પશ્ચિમ દિશામાં વિચિત્ર પર્વત તે ૧૦૦૦ યોજન ઉંચા છે. તથા મૂળમાં ૧૦૦૦ યોજન વિસ્તાર-

૧૦ રૂક્મી પર્વત	૪૨૧૦—૧૦
૧૧ હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર	૨૧૦૫—૫
૧૨ શિખરી પર્વત	૧૦૫૨—૧૨
૧૩ ઐરાવત ક્ષેત્ર	૫૨૬—૬

૯૯૯૯૬—૭૬ (કળાના ૪ યોજન)
મેળવતાં ૧૦૦૦૦૦ યોજન વિસ્તાર થયો.

૧ શાશ્વમાં વૈતાલ્ય પર્વતને શ્વેત વર્ણવાળો અને રૂપાનો કલ્પો છે, તે ઉપરથી કેટલાક એવી કલ્પના કરે છે કે હાલનો જે હિમાલય પર્વત તે અતિશય બરફના કારણથી શ્વેતવર્ણી દેખાય છે, માટે એજ વૈતાલ્ય પર્વત હોવો બોધ્યો, પરન્તુ તે મતિકલ્પના સર્વથા અસત્ય અને નિર્મૂળ છે. કારણ કે હિંદુસ્તાનમાંનો હિમાલય પર્વત બહુ પ્રાચીન નથી પરન્તુ નવીન છે. અને વૈતાલ્ય પર્વત તો શાશ્વત, વિદ્યાધરોની વસતિવાળો, ૨ મહા ગુફાવાળો છે, ઇલાદ સર્વ લક્ષણોમાંનું એક પણ લક્ષણ આ હિમાલયમાં નથી, માટે ચળકતા કાચને સાચો હીરો માનવાની કલ્પના સરખી એ કલ્પના તદ્દન અસત્ય બાજુવી.

જાંબૂં સંગ્રહણી પ્રકરણ.

૩૦

સ્વાળા અને અનુકંમે ઘટતા શિખરની આકૃતિ સરખા થઈ ઉપર ૫૦૦ ચોજન વિસ્તારવાળા છે. તેમજ આકારમાં ઘૂત (ગાળ) આકારવાળા છે.
૨ યમકગિરિ—સર્વ રીતે ચિત્ર વિચિત્ર સરખા છે, પરંતુ મહાવિદહન ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા છે. એ બન્ને પર્વતનું નામ સરખું જ છે.

અવતરણ—જાંબૂદ્વીપમાં ૨૬૯ પર્વત છે, તેમાંના ૫૮ પર્વત પૂર્વ ગાથામાં કહીને હવે શ્લોક ૨૧૧ પર્વત આ ગાથામાં કહેવાય છે.
દોસય કણયગિરીણં, ચડ ગયદંતા ચ તહ સુમેરુ અ છ વાસહરા પિંડે, ઇગુણસત્તરિ સયા દુન્ની ॥ ૧૨ ॥

દે શતે કાંચનગિરીણં, ચત્વારો ગજદંતાશ્ચ તથા સુમેરુશ્ચ
ષડ્વર્ષધરાઃ પિંડે, ઇકોનસપ્તિ (અધિક) શતે દ્વે ॥ ૧૨ ॥
દો સય કણયગિરીણં ચ ચડ ગયદંતા તહ સુમેરુ અ છ વાસહરા પિંડે દુન્ની સયા ઇગ ઇગ સત્તરિ ॥ ૧૨ ॥

દોસય=બસો
કણયગિરીણં=કંચનગિરિ
ચડ=ચાર
ગયદંતા=ગજદંતગિરિ
ચ, તહ=વાળી, તથા
સુમેરુ=મેરૂ પર્વત
અ=(છંદપૂર્તિ માટે)
છ=છ

વાસહરા=વર્ષધર (મહાક્ષેત્રની અર્ધાંશ બાંધનાર.)
પિંડે=સર્વને એકત્ર કરતાં, સર્વ મળીને.
ઇગુણસત્તરિ=(એક ન્યૂન સિ-તેર=) એગુણોતર.

સયા=સો
દુન્ની=બે.
ગાયાર્થ:—૨૦૦ કંચનગિરિ, ૪ ગજદંતગિરિ, તથા ૧ મેરૂ પર્વત, ૬ વર્ષધર પર્વત, એ સર્વ મળીને બસો એગુણોતર(=૨૬૯) પર્વત જાંબૂદ્વીપમાં છે. ॥ ૧૨ ॥
વિશેષાર્થ:—૨૦૦ કંચનગિરિ—મહાવિદહ ક્ષેત્રને વિષે કહે-કુરૂ ક્ષેત્રમાં તથા ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં જે ૫-૫ સરોવર આગળ કહેવાશે, તે

૧ ગંગદંતગિરિનું ખીણું નામ વક્ષરકાર પર્વત પણ છે, પરંતુ તે અતિ પ્રસિદ્ધ નથી.

૨૬૨ પવતિના સંક્ષિપ્ત ચંત્ર

ક્રમ	શાન્ત અમર વૃક્ષ	આકાર	(વિસ્તાર) (દીર્ઘમ)	(દીર્ઘમ) (દીર્ઘમ)	સ્થાન	પવતિનાં નામ.	સંખ્યા.
૧	પીળા (સુવર્ણદા)	"	૧૦૫૨-૧૨	૧૦૦ દીર્ઘમ	હા-હિમ-ના	હિમ	૧
૨	" (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૩	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૬૬૮૪૨-૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૪	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૫	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૬	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૭	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૮	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૯	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૦	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૧	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૨	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૩	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૪	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૫	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૬	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૭	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૮	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૧૯	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૦	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૧	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૨	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૩	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૪	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૫	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૬	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૭	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૮	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૨૯	વૈદ્યરત્ન (સુવર્ણદા) ૨	"	૧૦૫૨-૧૨	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧
૩૦	પીળા (સુવર્ણદા) ૨	"	૪૨૨૧૦-૧૦	"	હિમ-મધ્યમાં	હિમ	૧

કલિદાસ પ્રકાશન મથક, ૨૦૧૦

(સુવર્ણદા)

હા-મધ્યમાં

૫૦૦

૫૦૦

૧૬ વક્ષરકાર	મહાવિદેહમાં	૫૦૦ "	૫૦૦	લ'બચોરસ	પીળા (સુવર્ણના)	૬૪
૨ ચિન્-વિચિન્	દેવકુરમાં	૧૦૦૦ "	૧૦૦૦	૧૭ર્ધ્વગોપુચ્છ	"	૦
૨ યમક	ઉત્તરકુરમાં	" "	"	"	"	૦
૨૦૦૬ અનગિરિ	૧૦૦ દેવકુન્ માં ૧૦૦ ઉન્કુરમાં ૨ દેવકુર અન્તે ૨ ઉત્તરકુર અન્તે	૧૦૦ "	૧૦૦	"	"	૦
૪ ગાજદંત		૫૦૦ "	૫૦૦	અશ્વસ્દંધ અન્તે હસ્તિના દંતશલ	લાલ પીળા શ્વેત લીલો (સુવર્ણ રત્નના)	૩૨
૧ મિર પર્વત	મહાવિન્ માં	૧ લાખ "	૧૦૦૮૦૬૬૬	૭ર્ધ્વગોપુચ્છ	પીળા (સુવર્ણના)	૯
૨૬૯						૪૬૭

૧. ગાયે ઉભુ કરેલું પૂછું જેમ મળમાં વિસ્તારવાળું અને ઉપર ઘટવું ઘટવું હોય છે તેવું. શાસ્ત્રમાં એજ શબ્દ વિશેષ આવે છે.

અવતરણ:—હવે ૬ સું કુટકાર કહેવાય છે. ત્યાં જામ્બુદ્રીપમાં ૪૬૭ ગિરિકૂટ અને, ૫૮ ભૂમિકૂટ મળી પરપ કૂટ (શિખર તથા સુધીમાં દર્શાવે છે. ત્યાં પ્રથમ આ ગાથામાં ૨૦ પર્વત ઉપરનાં ૯૪ ગિરિકૂટ કહેવાય છે.

સોલસવસ્કારેસુ, ચઝ ચઝ કૂડા ય હુંતિ પત્તેયં
સોમણસ ગંધમાયણ, સત્તઙ્ગ ય રુપિમહિમવો ॥૧૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ષોડશવસ્કારેષુ ચત્વારિ ચત્વારિ કૂટાનિ ભવન્તિ પ્રત્યેકં
સૌમનસગંધમાદનયોઃ સપ્તાશૈ ચ રુપિમહાહિમવતોઃ ॥૧૩॥

અન્યથા સહિત પદ્યછંદ.

સોલસ વસ્કારેસુ પત્તેયં ચઝ ચઝ કૂડા હુંતિ ય
સોમણસ ગંધમાયણ સત્ત, ય રુપિ મહિમવે અટ્ટ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:

ગંધમાયણ=ગંધમાદન ગજદંત
ગિરિ ઉપર

સત્ત=સાત સાત શિખર છે
અટ્ટ=આઠ આઠ શિખર છે

ચ=ચળી, અને
રુપિ=રૂડિમ પર્વત ઉપર
મહિમવે=મહાહિમવંત પર્વત
ઉપર

સોલસ=સોળ
વસ્કારેસુ=વસ્કાર પર્વતો ઉપર
ચઝ ચઝ=ચાર ચાર
કૂડા=કૂટ, શિખર
ય=અને, તથા
હુંતિ=છે

પત્તેયં=પ્રત્યેક ઉપર
સોમણસ=સોમનસ ગજદંતગિરિ
ઉપર

ગાથાર્થ:—૧૬ વસ્કાર ગિરિમાં પ્રત્યેક—દરેક પર્વત ઉપર
૪-૪ શિખર છે. તથા સૌમનસ અને ગંધમાદન એ બે ગજદંત
ગિરિ ઉપર ૯-૭ છે, અને રૂડિમ પર્વત તથા મહાહિમવંત પર્વત

એ એ પર્વત ઉપર ૮-૮ શિખર છે (એ પ્રમાણે આહિ ૨૦ પર્વત ઉપર ૯૪ ગિરિકૂટ કહ્યાં). ॥ ૧૩ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે.

અવતરણ:—આ ગાથામાં ૩૯ પર્વત ઉપરનાં ૩૫૧ ગિરિકૂટ (શિખરો) કહેવાય છે.

ચતુત્તીસવિયદ્દેસુ, વિજ્જુપ્પહનિસઢનીલવંતેસુ

તહ માલવંત સુરગિરિ, નવ નવ કૂડાઈં પત્તેયં ॥૧૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ચતુર્વિંશદ્વૈતાદ્યેષુ, વિદ્યુત્પ્રભનિષધનીલવંતેષુ

તથા માલ્યવત્સુરગિરયોર્નવ નવ કૂટાનિ પ્રત્યેકમ્ ॥૧૪॥

અન્યથા સહિત પદ્મછંદ.

ચતુત્તીસ વિયદ્દેસુ વિજ્જુપ્પહ નિસઢ નીલવંતેસુ

તહ માલવંત સુરગિરિ પત્તેયં નવ નવ કૂડાઈં ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—

ચતુત્તીસ=ચૌત્રીસ

વિયદ્દેસુ=વૈતાલ્ય પર્વતો ઉપર

વિજ્જુપ્પહ=વિદ્યુત્પ્રભગજદંતગિરિ ઉપર

નિસઢ=નિષધ પર્વત ઉપર

નીલવંતેસુ=નીલવંત પર્વત ઉપર

તહ=તથા

માલવંત=માલ્યવંત ગજદંતગિરિ

ઉપર

સુરગિરિ=મેરૂ પર્વત ઉપર

નવ નવ=નવ નવ

કૂડાઈં=કૂટ, શિખરો (છ)

પત્તેયં=પ્રત્યેક ઉપર

ગાથાર્થ:—૩૪ વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર, વિદ્યુત્પ્રભ નામના ગજદંત પર્વત ઉપર, તથા નિષધ પર્વત અને નીલવંત (એ એ વર્ધધર પર્વત) ઉપર માલ્યવંત નામના ગજદંત પર્વત ઉપર અને મેરૂ પર્વત ઉપર (નંદન વનમાં) એ દરેક પર્વત ઉપર ૮-૮ કૂટ—

શિખરો છે. (=એ ૩૯ પર્વતો ઉપર ૩૫૧ શિખર છે). ॥૧૪॥
 વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે.

અવતરણ:—હવે આ ગાથામાં ૨ પર્વત ઉપરનાં ૨૨ કૂડ
 કહીને કેટલા પર્વતો ઉપર કેટલાં શિખરો (ગિરિકૂટ) થયાં તેનો
 સર્વ મળ્ય કહે છે.

હિમસિહરિસુ ઇકારસ, ઇય ઇગસટ્ટીગિરિસુ કૂડાણં
 ઇગત્તે સવ્વ ધણં, સય ચરો સત્તસટ્ટી ય ॥૧૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

હિમવચ્છિસરિણોરેકાદશેત્યેકષઠિગિરિષુ કૂડાનામ્
 એકત્વે સર્વધનં શતાનિ ચત્વારિ સપ્તષઠિશ્ચ ॥૧૫॥

અન્ય સહિત પદ્મજીવ.

હિમ સિહરિસુ ઇકારસ ઇય ઇગસટ્ટી ગિરિસુ કૂડાણં
 ઇગત્તે સવ્વ ધણં, ચરો સય ય સત્ત સટ્ટી ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—

ઇગત્તે=એકત્વે કરતાં, મળવતાં
 સવ્વ=સર્વ, કુલ
 ધણં=ધન, સંખ્યા.
 સય=સે
 ચરો=ચાર
 સત્તસટ્ટી=સડસડ
 ય=અને

હિમ=હિમવંત પર્વત ઉપર
 સિહરિસુ=શિખરી પર્વત ઉપર
 ઇકારસ=અચાર
 ઇય=એ પ્રમાણે
 ઇગસટ્ટી=એ:સડ
 ગિરિસુ=પર્વતો ઉપર
 કૂડાણં=કૂડોની, શિખરોની(નું)

૧ નહિ: વિષ્ણુજી મળદંત પર્વત ઉપર ૧ હરિકૂટ, માધ્યવંત
 મળદંત ઉપર ૧ હરિકૂટ, અને તેર પર્વત ઉપર તેડન વનમાં ૧
 મળદંત એ તમા ગિરિકૂટ સહસ્રાંક કૂડ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (૧૦૦૦
 વેદનાં ઉપાં દેવાથી).

ગાયાર્થ:—લઘુ હિમવંત પર્વત તથા શિખરી પર્વત (એ બે વર્ષધર પર્વત) ઉપર ૧૧-૧૨ શિખરો છે (જેથી ૨ પર્વત ઉપર ૨૨ શિખરો થયાં). એ પ્રમાણે ૬૧ પર્વતો ઉપર શિખરોની સંખ્યા એકઠી કરતાં (મેળવતાં) સર્વ સંખ્યા ચારસો અને સહસ્ર (૬૪+૩૦+ ૩૫૧+૨૨=૪૬૭ શિખરો-ગિરિકૂટ) થાય છે. ૥૧૫૥

વિશેષાર્થ:—ગાયાર્થમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ ગિરિકૂટ ૪૬૭ છે, તેનાં પ્રમાણાદિકનું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહેવાય છે.

વૈતાલ્ય પર્વતોનાં ૩૦૬ ગિરિકૂટ ૬૧ યોજન ઉંચાં, ૬૧ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળાં, અને રીપિભાગે કંઈક અધિક ૩ યોજન વિસ્તારવાળાં છે. તથા માલ્યવંત ગજદંત, વિદ્યુત્પ્રલ ગજદંત, અને મેરૂ પર્વતના નંદનવનમાં આવેલાં કૂટોમાંનું એક સહસ્રાંકકૂટ મળી ૩ સહસ્રાંક કૂટ ૧૦૦૦ યોજન ઉંચાં, ૧૦૦૦ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળાં, અને સર્વથી ઉપરના ભાગમાં ૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળાં છે. શેષ ૧૫૮ ગિરિકૂટ ૫૦૦ યોજન ઉંચાં, ૫૦૦ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળાં અને ઉપરના ભાગમાં ૨૫૦ યોજન વિસ્તારવાળાં છે. એ પ્રમાણે દરેક કૂટની ઉંચાઈ અને મૂળ વિસ્તાર એ બે સરખા હોય છે, અને ઉપરનો વિસ્તાર અનુક્રમે ઘટતો ઘટતો મૂળ વિસ્તારથી અર્ધ (વિસ્તાર) હોય છે, તેથી સર્વ ગિરિકૂટ ઉદ્ભવ (ઉંચા કરેલા) ગોપુચ્છ સરખા આકારવાળાં છે.

તથા વૈતાલ્ય ઉપરનાં મધ્યમાં રહેલાં ૩-૩ કૂટ (=૧૦૨ કૂટ) સુવર્ણનાં છે, અને શેષ સર્વ કૂટ (૩૬૫ કૂટ રત્નમય-રત્નનાં) છે.

તથા એ દરેક (૬૧) પર્વત ઉપરનાં કૂટોમાંનું પર્યંત ભાગે રહેલું એકેક કૂટ (રહેલું કૂટ) સિદ્ધકૂટ નામનું હોય છે. તે સિદ્ધકૂટ ઉપર ૩ 'દ્વારવાણું' અને લંબચોરસ આકારવાળું સિદ્ધાયતન (શ્રી-શાશ્વત જિનેન્દ્ર ભગવંતનું મંદિર) હોય છે, તે મંદિરમાં મધ્ય ભાગે શ્રી જીનેન્દ્ર ભગવંતની ૧૦૮ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ અને દરેક દ્વારે ૪-૪ પ્રતિમાઓ મળી કુલ ૧૨૦ શાશ્વત પ્રતિમાઓ હોય છે. તે દરેક પ્રતિમા ૫૦૦ ધનુષ્ ઉંચી છે, અને તેમાં જૂદા જૂદા નાના અવયવો જૂદાં જૂદાં રત્નોના બનેલા હોય છે. એ ૬૧ પર્વત

ઉપર ૬૧ શાશ્વત જ્યેષ્ઠ વિષે રહેલી ૭૩૨૦ શાશ્વત
પ્રતિભાઓને હું મન વચન કાયા વડે પ્રતિદિન નમસ્કાર કરું છું;
(એવી ભાવના લાવવી). સિદ્ધ રૂપ સિવાયનાં સર્વ (૪૦૬) ગિરિકૂટ
ઉપર યથાસંભવ દેવદેવીઓનો એકેક સમયોરસ પ્રાસાદ
(ભૂમિ ઉપર રહેલો સમયોરસ મહેલ સરખો) હાથ છે, તેમાં તે તે
કૂટના અધિપતિ દેવ અથવા દેવીઓ રહે છે. ॥૧૫॥

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં ૬૧ પર્વતોનાં દરેકનાં નામપૂર્વક તે તે
પર્વતો ઉપર શિખરોની જૂદી જૂદી સંખ્યા દર્શાવી ગણાવ્યાં, અને
હવે આ ગાથામાં જોડલા પર્વતો શિખરોની સરખી સંખ્યાવાળા
છે તેટલા પર્વતોનો તે સંખ્યા સાથે ગુણકાર કરી કુટમાં પર્વ-
તોની સંખ્યા સહિત શિખરોની સંખ્યા ગણી દેખાડે છે—

ચઢ સત્ત અઠ્ઠ નવગે-ગારસકૂડેહિં ગુણહ જહસંખં
સોલસ દુદુગુણયાલં, દુવે ચ સગસઠ્ઠિ સય ચઢરો ॥૧૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ચતુઃસપ્તાષ્ટનવકૈકાદશકૂટૈર્ગુણયત યયાસંખ્ય
ષોડશદ્વેદ્રે એકોનચત્વારિંશતં દ્વેચ સપ્તષ્ઠચઢિકાનિ શતાનિ ચત્વારિંશદ્

અન્ય સહિત પરિચ્છેદ

જહ સંખં સોલસ ચઢ, દુ સત્ત, દુ અઠ્ઠ, ગુણયાલં નવગ
ચ દુવે ઇગારસ કૂડેહિં ગુણહ ચઢરો સય સગસઠ્ઠિ ॥ ૧૬ ॥

૧ પશ્ચિમ દિશામાં ૬૧ નથી માટે. ૨. વૈતાલ્ય વિના ૨૭ સિદ્ધાપતનો
૫૦ યોજન દીર્ઘ, ૨૫ યોજન વિસ્તારવાળાં અને ૩૬ યોજન ઉંચાં છે.
અને વૈતા ૦ નાં ૩૪ સિદ્ધા ૦ ૧ ગાઉ દીર્ઘ, ૦૧ ગાઉ વિસ્તૃત અને કંધક
ન્યૂન ૧ ગાઉ ઉંચાં છે. ૩. ૩૧૧ યોજન લાંબા પહોળા અને ૬૨૧૧ યોજન
ઉંચા ૨૭ પર્વત ઉપરના પ્રાસાદ છે, અને શેષ ૩૪ પર્વત ઉપરના દેવ
પ્રાસાદ ૦૧ ગાઉ લાંબા પહોળા અને ૧ ગાઉ ઉંચા છે.

વિપરીત હોવાથી પણ નિંદ છે. તેના ૩ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. ૧ મત્તિ અજ્ઞાન-મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થરહિત અને અયથાર્થ (વિપરીત) જ્ઞાન. ૨ શ્રુત અજ્ઞાન-મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થવાણું પરન્તુ અયથાર્થ જ્ઞાન, અને ૩ વિભંગ જ્ઞાન-મિથ્યાદ્રષ્ટિનું અવધિજ્ઞાન. અહિં વિ એટલે વિપરીત મંગ=પ્રકારનું જે અવધિજ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાન એવો સૈદ્ધાન્તિક (સિદ્ધાન્તમાં કહેલો) શબ્દ છે. જેમ દ્વીપ સમુદ્ર અસંખ્યાત છે, પરન્તુ શિવરાજપિં નામના ઋષિને ૭ દ્વીપ અને ૭ સમુદ્ર જેટલું અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં આટલાજ દ્વીપ સમુદ્ર છે અધિક નથી, એવી શ્રદ્ધા થવાથી તે અવધિજ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન તરીકે ગણાયું, અને ત્યારબાદ ભગવંતના વચનથી અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રની શ્રદ્ધાવાળા થયા ત્યારે તે અવધિજ્ઞાન તરીકે ગણાયું. તથા સત્ય અસત્યના વિવેક રહિત બોલનાર પુરૂષનું સત્ય વચન પણ અસત્ય અને અસત્ય વચન પણ અસત્ય ગણાય તેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયથી વિવેકરહિત પુરૂષનું મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનજ નાણું.

॥ (૧૪) યોગ ૧૫ ॥

યોગ એટલે આત્માનો પુદ્ગલના આલંબનવાળો વ્યાપાર (એટલે ક્રિયા), તે મનયોગ-વચન યોગ-અને કાયયોગ એમ ૩ પ્રકારનો છે. ત્યાં કોઈ પણ વિષયનું ચિંતન કરવું તે મનયોગ, બોલવું તે વચનયોગ અને હાલવું ચાલવું ઇત્યાદિ શરીર સંબંધિ ક્રિયા તે કાયયોગ કહેવાય. એ ત્રણ મૂળયોગ છે, તેમાં મનયોગ ૪ પ્રકારનો. વચન યોગ ૪ પ્રકારનો, અને કાયયોગ ૭ પ્રકારનો છે તે આ પ્રમાણે—

॥ ૪ મનયોગ ॥

૧ સત્ય મનયોગ—જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે વિચારવી તે, ૨ અસત્ય મનયોગ-વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે, તેથી વિપરીત સ્વરૂપે વિચારવી તે, ૩ સત્યમૃષા (અથવા મિશ્ર) મનયોગ-વસ્તુને કંઈક અંશે સત્ય સ્વરૂપે વિચારવી અને કંઈક અંશે અસત્ય સ્વરૂપે વિચારવી તે, અને ૪ અસત્યાડમૃષા (અથવા વ્યવહાર)

કાર ૫ મું (૪૬૭ ગિરિકૂટ).

શબ્દાર્થ.

ચડ=ચાર (શિખરો વડ)
સત્ત=સાત (શિખરો વડ)
અઢ=આઠ (શિખરો વડ)
નવગ=નવ (શિખરો વડ)
દગારસ=અચાર (શિખરો વડ)
કૂહોદ્દિ=શિખરો વડ
ગુણદ્વ=ગુણ, ગુણાકાર કરો (કરીએ).

સોલસ=સોળ(વક્ષસ્કાર પર્વતને)
દુ=બે (ગજદંત પર્વત)ને
દુ=બે (રૂક્મિ અને મહા-
હિમ) ને
ગુણચાલ=ઓગણુચાલીસ (વે-
તાઢયાદિક) ને
દુવે=બે (હિમવંત-શિખરી) ને
ચ=તથા, અને
સગસદ્દિ=સડસઠ
સચચડરો=ચારસો

જહસંત્ત=અનુક્રમે

ગાથાર્થ:—અનુક્રમે ૧૬ પર્વતને ૪ શિખરો સાથે, ૨ પર્વતને ૭ શિખરો સાથે, બીજા ૨ પર્વતોને ૮ શિખરો સાથે, ૩૯ પર્વ-
તોને ૯ શિખરો સાથે અને ૨ પર્વતને ૧૧ શિખરો સાથે ગુણુ
(ગુણીએ અને સર્વતા સરવાળો કરીએ) તો ૪૬૭ શિખરો આવે છે.
વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત મુગમ છે, પરંતુ ગાથામાં કહુલા
૧૬-૨-૨-૩૯-૨ પર્વતો ક્યા ક્યા? તેનું નામવાળું કોષ્ટક આ
પ્રમાણે—॥૧૬॥

॥ ૪૬૭ ગિરિકૂટનો યન્ત્ર ॥

પર્વતોનાં નામ	સાત કુલેરો	સાત કુલેરો	સાત કુલેરો	મૂળ વિસ્તાર તથા ઉંચાઈ (ચોજન)	સાત કુલેરો (સાત કુલેરો)	સાત કુલેરો (સાત કુલેરો)	શિખરો શાનાં બનેલાં ?
૧૬ વક્ષસ્કાર		૪	૬૪	૫૦૦			"
૨ { સોમનસ ગજનં		૭	૧૪	"			"
૨ { ગંધમાદનં "				"			"
૨ { રૂક્મી-મહાહિમં			૧૬	"			"
૩૪ વૈતાલ્ય					૬૧		"
૧ વિદ્યુતપ્રલં ગજનં					૫૦૦(૮)		"
					૧૦૦૦(૧)		"

"
રત્નમય (૬)
સુવર્ણમય(૩)
રત્નમય
"

૩૯	{ ૧ માલ્યવંત ગજાં	૯	૩૫૧	”	”
	{ ૧ નિષધ			૫૦૦	”
	{ ૧ નીલવંત			”	”
	{ ૧ મંડ પર્વત			{ ૫૦૦ (૮)	”
				{ ૧૦૦૦ (૧)	”
૨	લઘુહિમં-શિખરી	૧૧	૨૨	૫૦૦	”
૬૧			૪૬૭		

અવતરણ:—પૂર્વે ૪૬૭ ગિરિકૂટ કહીને હવે આ ગાથામાં ભૂમિ ઉપર રહેલા અને પર્વતના શિખર સરખી આકૃતિવાળા ૫૮ ભૂમિ-કૂટ કહે છે—

ચતુર્તીસું વિજણસું, ઉસુકૂડા અટ્ટ મેરુજંબુમ્મિ
અટ્ટ ય દેવકુરાણ, હરિકૂડ હરિસ્સહે સટ્ટી ॥૧૭॥

(ઇય અડવન્નં ધરણિકૂડા-પાઠાન્તરમ્ ^૩ ॥૧૭॥)

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ચતુસ્ત્રિંશત્સુ વિજયેષુ, ઋષભકૂટાન્યષ્ટૌ મેરૌ જમ્બવાં
અષ્ટૌ ચ દેવકુરુષુ, હરિકૂટહરિસ્સહે પાંચ્ચઃ ॥૧૭॥

અન્વય સહિત પદ્યછંદ.

ચતુર્તીસું વિજણસું ઉસુ કૂડા અટ્ટ મેરુ જંબુમ્મિ
ય અટ્ટ દેવકુરાણ, હરિકૂડ હરિસ્સહે સટ્ટી ॥૧૭॥

૧. ઉસહકૂટા એવો પણ પાઠ છે.

૨-૩. જાંબૂંસંગ્રહણી ભૂમિમાં હરિકૂડ હરિસ્સહે સટ્ટી છે, પરંતુ વૃત્તિદર્શીએ ઇય અડવન્નં ધરણિકૂડા એ પાઠ જોઈએ એમ કહ્યું છે.

કાર પ મું (પંદ ભૂમિકૂટ).

શબ્દાર્થ:-

ચ=તથા, અને

અટ્ટ=આઠ કૂટ

દેવકુરાવ=દેવકુર દોત્રમાં (શા-
દ્ભલિવૃક્ષના વનમાં)

હરિકૂટ=હરિકૂટ

હરિસ્સહ=હરિસહકૂટ / ગિરિકૂટ
છ.

સદ્ગી=એ ૬૦(=૫૮)*ભૂમિકૂટ છે.

ચડતીસું=ચોત્રીસ
વિજયસું=વિજયોમાં

ઉસુકૂડા=ઋષભકૂટ

અટ્ટ=આઠ

મેરુ=મેરુ પર્વત સંબંધિ (ભદ્ર-
શાલ વનનાં)

જંબુમ્મિ=જંબુવૃક્ષના વનમાં
(ઉત્તરકુર દોત્રમાં)

ગાથાર્થ:-

ચોત્રીસ વિજયોમાં (ભરતદોત્ર આદિ લઘુ રાત્રીનાં)
૩૪ ઋષભકૂટ છે, મેરુ પર્વતના ભદ્રશાલવનમાં ૮ ભૂમિકૂટ છે, ૮
ભૂમિકૂટ જંબુવૃક્ષના વનમાં (ઉત્તરકુરદોત્રને વિષે) છે, અને ૮
ભૂમિકૂટ દેવકુર દોત્રમાં (શાદ્ભલિ વૃક્ષના વનમાં) છે, તથા હરિકૂટ
અને હરિસ્સહકૂટ એ (પૂર્વે ગિરિકૂટમાં ગણાયલાં) હાઈને અહીં
પુનઃ ન ગણવાથી) ૬૦ એટલે વાસ્તવિક રીતે *૫૮ ભૂમિકૂટ છે.

॥૧૭ા॥ઈતિ ૬ કૂટકારમ્ ॥

વિશેષાર્થ:-ગાથાર્થમાં કહેલાં ૫૮ ભૂમિકૂટોનાં સ્થાન અને
પ્રમાણ આદિ દિગ્વિત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

॥ ૩૪ ઋષભકૂટ પર્વત ॥

દરેકે વિજયની એ એ મહાનદીઓ પર્વત ઉપથી નીચે
જ્યાં પાતપોતાનાં નામવાળા પ્રપાતકુંડોમાં પડે છે તે એ પ્રપાતકુંડના
આંતરમાં મધ્યભાગે ચોત્રીસે વિજયોમાં એકેકે ઋષભકૂટ હોવાથી
૩૪ ઋષભકૂટ છે. તે દરેકે ઋષભકૂટ ભૂમિ ઉપર ૮ યોજન ઉંચો તથા ૨
યોજન ઉંચો છે. તથા મૂળમાં ૮ યોજન અને શીર્ષલે ૪ યોજન
વિસ્તારવાળા હોવાથી સર્વ બાળુથી વૃત્ત આકારવાળા એ પર્વતો
ઉંચા કરેલા ગોપુચ્છ સરખા સંસ્થાન (આકૃતિ)વાળા છે. એ કૂટોના
* હરિકૂટ અને હરિસહકૂટ એ એ ગિરિકૂટ હોવાથી પૂર્વે ૪ ૭ ગિરિકૂટમાં
ગણાય ગયેલ છે જ્યાં તે એ કૂટ અહીં પુનઃ ન ગણીતે ૫૮ ભૂમિકૂટ કહેવાં.

અધિપતિ ઋષભદેવ નામના દેવો હોવાથી ઋષભકૂટ કહેવાય છે. દરેક વિજયના ૬ ખંડમાં એ કૂટ એથા ખંડને વિષે આવેલા છે. દરેક વિજયમાં ઉત્પન્ન થયેલ ચક્રવર્તિ જ્યારે ૬ ખંડનો દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે તે વખતે અનુક્રમે એથા ખંડનો દિગ્વિજય કરી લધુ હિમવંત પર્વતના અધિપતિ હિમવંત દેવને છત્યા બાદ પાછા વળતાં આ ઋષભકૂટની પાસે આવી પોતાના રથની અણીથી કૂટને ૩ વાર સ્પર્શ કરી કાકિણી નામના રત્ન વડે કૂટ ઉપર પૂર્વ દિશામાં પોતાનું નામ લખે છે. સર્વે ઋષભકૂટ જંબૂનદ જાતિના સુવર્ણના છે.

॥ ૮ કરિકૂટ પર્વત ॥

મહાવિદેહ ક્ષેત્રના અતિ મધ્ય ભાગમાં જ્યાં મેરૂ પર્વતની તલહુટી સ્થાને (નીચે ભૂમિ ઉપર) રહેલા ભદ્રશાલ નામના વનમાં આઠ વિદિશાઓને વિષે ઉભા રહેલા કરિ=હાથીના આકાર સરખાં આઠ કૂટ=ભૂમિપર્વત છે તે ૮ કરિકૂટ કહેવાય છે. એ દરેક કરિકૂટ (હસ્તિકૂટ—દિગ્ગજકૂટ—ગજકૂટ) ૫૦૦ યોજન ઉંચા, ૧૨૫ યોજન ઉંડા, ૫૦૦ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળા અને ૨૫૦ યોજન શીર્ષભાગે વિસ્તારવાળા છે. એ દરેક ઉપર કૂટના નામ સરખા નામવાળા દેવો રહે છે. અને મેરૂ પર્વતના નીચેના વનમાં રહેલા હોવાથી ગાથામાં મેરુ (કૂડા)=મેરૂકૂટ કહ્યા છે. આ ૮ કરિકૂટ સુવર્ણનાં છે.

॥ ૯ જંબૂકૂટ પર્વત ॥

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્તર દિશાએ આવેલા ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રને વિષે જંબૂદ્વીપના અધિપતિ અનાદિત દેવના નિવાસ યોગ્ય જે અનેક નાનાં મોટાં જંબૂવૃક્ષોના પરિવારવાળું મહાન જંબૂવૃક્ષ છે તે પોતાની આસપાસ ફરતાં ૧૦૦-૧૦૦ યોજન વિસ્તારવાળાં ૩ વનો વડે વીંટાયેલું છે. તેમાંના પહેલા વનમાંજ આઠ વિદિશાઓને વિષે ૮ ભૂમિકૂટ પર્વત છે. તે પૂર્વે કહેલા ઋષભકૂટ સરખા પ્રમાણવાળા અને જંબૂનદ જાતિના સુવર્ણના છે. તે દરેક જંબૂકૂટ ઉપર ૧ ગાઉ દીર્ઘ, ૦૧ ગાઉ વિસ્તૃત અને કંઈક ન્યૂન ૧ ગાઉ ઉંચાં શાવેત જિનચેત્યો છે.

દ્વાર ૫ મું (૫૮ ભૂમિકૂટ) .

॥ ૮ શાલ્મલિકૂટ પર્વત ॥

મહાવિદહ ક્ષેત્રને વિષે દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દેવકુરૂ ક્ષેત્રને
વિષે ગરુડવેગ નામના દેવને નિવાસ કરવા યોગ્ય સર્વ રીતે પૂર્વજીત
જંબૂવૃક્ષનાં ૩ વન સરખાં અહીં શાલ્મલિ વૃક્ષનાં ૩ વન છે.
તેમાંના પહેલા વનમાં ૮ ભૂમિકૂટ છે, તેનું સ્વરૂપ સર્વ રીતે
૮ જંબૂકૂટ સરખું કહેવું પરંતુ દરેકના નામ જૂદાં જૂદાં છે, અને
આઠે કૂટ રૂપાનાં છે. એ શાલ્મલિકૂટો દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં હોવાથી
આમાં દેવકુરાણ (દેવકુરૂમાં) કહેલ છે.

તથા ગાથામાં હરિકૂટ અને હરિસ્તહ એ એ કૂટ કહીને
૩૦ ભૂમિકૂટ કહ્યાં છે, પરંતુ એ એ સહસ્રાંકૂટ છે તે વિદ્યુત્પ્રભ
અને માલ્યવંત ગજદંતગિરિનાં નવ નવ કૂટમાં ગિરિકૂટ તરીકે
ગણાઈ ગયાં છે, માટે અહીં પુનઃ ન ગણતાં *૫૮ ભૂમિકૂટ ગણવાં.
॥૧૭॥ इति ५ कूटद्वारम् ॥

અવતરણ:—હવે આ ગાથામાં છઠ્ઠું તીર્થદ્વાર (અટલે જંબૂ-
દ્વીપમાં તીર્થ કહેલાં છે તે) કહે છે—

मागधवरदामपमा-सतित्थ विजयेसु एरवतभरतयोः
चउतीसा तिहिं गुणिया, दुरुत्तरसयं तु तित्थाणं ॥१८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

मागधवरदामप्रभासतीर्थानि विजयेषु ऐरावतभरतयोः
चतुर्विंशत् त्रिभिर्गुणिता, द्युत्तरगतं तु तीर्थानाम् ॥१८॥

* શ્રી જંબૂ સંગ્રહણિની વૃત્તિમાં તે “એ ગાથાના ચોથા
સ્થાને હવે અડવનં ધરણિકૂટા એવો પાઠ ભેદ્યે, અને એ ગાથા
પ્રાચીન પુસ્તકોમાં દેખાતી નથી તે પછી ઉપયોગી હોવાથી કહી છે.”
એમ કહેવું છે. ૧ છાપેલી પ્રતમાં તીર્થ છે.

અન્ય સહિત પદ્મજી.

વિજયેસુ ઇરવય મરહે માગહ વરદામ પમાસ તિથ
તુ ચડતીસા તિહિં મુણિયા દુ ઉત્તર સયં તિથાણં ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—

માગહ=માગધ તીર્થ
વરદામ=વરદામ તીર્થ
પમાસ=પ્રભાસ તીર્થ
તિથ = તીથ (જળમાં ઉતરવા
યાગ્ય સ્થાને મોટાં દેવસ્થાન).
વિજયેસુ=૩૨ વિજયોમાં
ઇરવય=અરાવત ક્ષેત્રમાં
મરહે=ભરત ક્ષેત્રમાં

ચડતીસા=ચોત્રીસ (ને)
તિહિં=ત્રણવડે
મુણિયા=મુણ્યા છતાં, મુણતાં.
દુરુત્તર=(એ ઉત્તર=) એ અધિક
સયં=સો
તુ=(છંદપૂર્તિ માટે)
તિથાણં=તીર્થોની સંખ્યા,
તીર્થો

ગાયાર્થ:—મહાવિદ્ધની ૩૨ વિજયોમાં ભરતક્ષેત્રમાં તથા
અરાવત ક્ષેત્રમાં (એ ૩૪ વિજયોમાં) માગધ વરદામ અને પ્રભાસ
એ ત્રણ ત્રણ તીર્થ છે. તેથી ૩૪ ને ૩ વડે મુણતાં એકસો એ
(=૧૦૦) તીર્થ જાળૂંપમાં છે ॥ ૧૮ ॥ इति ६ तीर्थद्वारम् ॥

વિશેષાર્થ:—જળાશયમાં ઉતરવા યોગ્ય ઢાળ પડતો અનુક્રમે
નીચો નીચો ગયેલા જે ભૂમિભાગ તે ૧તીર્થ કહેવાય. અથવા
નદીઓ જ્યાં સમુદ્રને મળે છે તે સંગમસ્થાન પણ ૨તીર્થ કહે-
વાય. અથવા નદીઓ વિગેરે જળાશયોના મુખે ઉતરી શકાય એવા
ભૂમિભાગ તે ૩તીર્થ કહેવાય, અને તે સ્થાને નજીકમાં રહેલા દેવ-

૧ તીર્થ નામાવતરણ-માર્ગોડમોઘો તટાકવત્ (તળાવ સરખો સમુદ્રમાં
ઉતરવાનો માર્ગ તે તીર્થ) ઇતિ ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ: ૨ લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.

૩ સારિયાઈજં માગો, નિરવાયો...[નદીઓ વિગેરેના નિરપાય કષ્ટ
રહિત-મુખે ઉતરવાયોગ) ભૂમિભાગ તે તીર્થ (દ્રવ્ય તીર્થ)]-ઇતિ વિશેષા-
વશ્યકઃ અથવા સામાન્ય રીતે વિશિષ્ટ જળસ્થાન અથવા સંપૂર્ણ જળાશય
પણ તીર્થ કહેવાય છે. તેમજ જ્યાં અથવા જેના વડે (ઉત્તર) એ ધાતુ ચક્ર-
વર્તિ આદિને (જન્ અથવા અવ ઉપસર્ગપૂર્વક) ઉત્તરણ અથવા અવતર-
ણના (એટલે જળમાં ઉતરવાના) ભાવોમાં લેવો. ખીજા પણ તીર્થ
શબ્દના અનેક અર્થ છે, પરંતુ અહીં તો ઉપર કહેલા અર્થ ગ્રહણ કરવા.

સ્થાનો પણ તીર્થ કહેવાય. તેવાં તીર્થ અહીં જ બુદ્ધીપમાં ૧૦૨ છે તેનાં નામ સ્થાન આદિ કિંચિત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

૧૧ ૧૦૨ તીર્થનાં સ્થાન ॥

ભરતક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશાએ ગંગા મહાનદી ન્યાં લવણ સમુ-
દ્રમાં મળે છે, ત્યાં ગંગા નદીના સંગમસ્થાનથી (અથવા સંગમ-
સ્થાને) સમુદ્રમાં ૧૨ યોજન દૂર માગધ તીર્થ કહેવાય છે. તેવીજ
માગધદ્વીપ નામનો દ્વીપ છે તે માગધ તીર્થ સિંધુ મહાનદીના સંગમસ્થાને
રીતે ભરતક્ષેત્રમાં પશ્ચિમ દિશાએ સિંધુ મહાનદીના સંગમસ્થાને
૧૨ યોજન દૂર સમુદ્રમાં પ્રભાસ દેવની રાજવાનીવાળો પ્રભાસ
દ્વીપ છે તે પ્રભાસ તીર્થ છે. અને એ બે તીર્થના મધ્યભાગે સમુ-
દ્રમાં ૧૨ યોજન દૂર વરદામ નામના દેવની રાજવાનીવાળો
વરદામ નામે દ્વીપ છે તે વરદામ તીર્થ કહેવાય છે. એજ પદ્ધતિએ
ઐરાવત ક્ષેત્રમાં રક્તવતી નદીના સંગમસ્થાને સમુદ્રમાં માગધ
તીર્થ અને રક્ત નદીના સંગમ સ્થાને પ્રભાસ તીર્થ તેમજ બન્નેના
મધ્યમાં વરદામ તીર્થ છે.

પુનઃ મહાવિદ્ધ ક્ષેત્રની ૩૨ વિજયોની મહાનદીઓનાં સંગમ-
સ્થાન શીતોદા તથા સીતા મહાનદીઓમાં છે, માટે તે દરેક વિજયમાં
૩-૩ તીર્થો હોવાથી ૯૬ તીર્થોમાંનાં ૪૮ તીર્થ શીતોદા નદીમાં
અને ૪૮ તીર્થ સીતા નદીમાં છે. જેથી ૯૬ તીર્થ મહાવિદ્ધ ક્ષેત્રની
૨ મહાનદીઓમાં છે.

૧૨ તીર્થોમાં ચક્રવર્તિનો દિગ્વિજય ॥

૩૪ વિજયોમાં જે જે ચક્રવર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ચક્ર-
વર્તિ જ્યારે ૬ ખંડનો દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે, ત્યારે પ્રથમ
માગધ તીર્થની સહાસા સમુદ્ર અથવા નદીના કિનારા ઉપર પોતાની
છાવણી-રાજવાની સ્થાપીને ચક્રવર્તિ પોતેજ ચાર અધિવાળા સ્થાનો
એસી સ્થાના પૈડાની (ચક્રની) નાલિ (મધ્ય ભાગ) ડૂબે તેટલા ઉંડા
જળ સુધી જળમાં ઉતરી ત્યાં ઉભા રહી પોતાના નામવાળું બાણ
માગધ દેવના દ્વીપ તરફ ફેંકે. તે બાણ ૧૨ યોજન દૂર જઈ માગધ
દેવની રાજસભામાં જઈ પડતાંજ ક્રોધથી ધમધમેલો માગધ દેવ

ચકવર્તિ ઉત્પન્ન થવાતું નામ વાંચીને તુર્ત શાન્ત થઈ જાય, અને અનેક ભેટણાં તથા તે બાણ લઈ ચકવર્તિ પાસે આવી “હું તમારા ક્ષેત્રની હૃદમાં વસનારો દેવ તમારી આજ્ઞામાં છું” ઈત્યાદિ નમ્રતાવાળાં વચનો કહે, અને ચકવર્તિ પણ તે બાણ લઈ ભેટણાંના સ્વીકાર કરી માગ્ય દેવનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સ્વસ્થાને જવાની રજા આપે. ત્યાર બાદ એ પદ્ધતિએ મધ્યમાં રહેલા વરદામ તીર્થને અને ત્યાર બાદ પ્રભાસ તીર્થને સાધે-છતે. એ ૩ તીર્થોનો વિજય ચકવર્તિ પહેલા ખડના દિગ્વિજયમાં કરે છે. ॥૧૮॥
॥ इति ६ तीर्थद्वारम् ॥

અવતરણ:—હવે ૭ મું શ્રેણિદ્વાર કહે છે (એટલે જંબૂદ્વીપમાં વિદ્યાધરનાં નગરોની પંક્તિઓ તથા આભિયોગિક દેવોના આવાસોની-ભવનોની પંક્તિઓ કેટલી છે અને ક્યાં છે તે કહે છે).

विज्ञाहर-अभिओगिय, सेढीओ दुन्नि दुन्नि वेयढ्ढे
इय चउगुण चउतीसा, छत्तीससयं तु सेढीणं ॥१९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

विद्याधराभियौगिकश्रेणयो द्वे द्वे वैताढ्ये

इति चतुर्गुणचतुस्त्रिंशत् षट्त्रिंशत्युत्तरशतं तु श्रेणीनाम् ॥१९॥

અન્યથા સહિત પદ્યછંદ.

वेयढ्ढे विज्ञाहर अभिओगिय दुन्नि दुन्नि सेढीओ

इय चउतीसा चउ गुण तु संयं छत्तीस सेढीणं ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:

विज्ञाहर=विद्याधर भनुष्येनी

अभिओगिय=आभियौगिक

देवोनी

सेढीओ=श्रेणिओ, नगरपंक्तिओ।

दुन्नि दुन्नि=ये ये

वेयढ्ढे=वैताढ्य पर्वत उपर

इय=ये प्रभावे

चउगुण=चार गुण, चार વડે

गुणतां.

चउतीसा=चोत्रीस, ચોત્રીસને

छत्तीससयं=એકસો છત્રીસ

तु=(छंदः पूर्ति भाटे)

सेढीणं=श्रेणिओनी (સંખ્યા),

श्रेणिओ।

દ્વાર ૭ મું (૧૩૬ શ્રેણિ).

ગાયાર્થ:—વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર વિદ્યાધર મનુષ્યોની તથા આ-
લિયૌગિક (સૌધર્મ ઈશાન કલ્પના લોકપાલના સેવક) દેવોની એ એ
શ્રેણિઓ (રહેવાનાં નગરોની તથા આવાસોની-લવનોની પંક્તિઓ)
છે. એ પ્રમાણે (વૈતાલ્ય ચોત્રીસ હોવાથી) ૩૪ તે ૪ વડે ગુણતાં
૧૩૬ શ્રેણિઓ જન્મદ્વીપમાં છે ॥ ૧૬ ॥ इति ७ श्रेणिद्वारम् ॥

વિશેષાર્થ:—દરેક વતાલ્ય પર્વત ઉપર દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર
તરફ પહોલા ૧૦ ચોજન ઉપર ચઢીએ ત્યાં (દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર
ઉત્તર તરફ) એ બાજુએ ૧૦-૧૦ ચોજન વિસ્તારવાળો અને વૈતા-
લ્ય પર્વતની લંબાઈ જેટલી લંબાઈવાળો સમ-સપાટ પ્રદેશ છે.
એ બન્ને સપાટ પ્રદેશ તે પહોલી ૨ મેઘલા કહેવાય છે. ત્યાં દક્ષિણ
તરફની ૧૦ ચોજન પહોળી અને લંબચોરસ આકારવાળી પહોલી
મેખલામાં ગગનવલ્લલ વિગેરે શ્રેણિખંડ રહેલાં ૫૦ નગરો
(શહેર) વિદ્યાધર* મનુષ્યોની વસતિવાળાં છે, અને ઉત્તર તરફની
મેખલામાં રથનૂપુર આદિ ૬૦ નગરો વિદ્યાધરની વસતિવાળાં છે.
એ પ્રમાણે ભરત અરાવત ક્ષેત્રના ૨ વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર ૫૦-૬૦
૫૦-૬૦૩ નગરોની એ એ વિદ્યાધર શ્રેણિ છે. અને મહાવિદ્ધુના

૧-૨ દક્ષિણશ્રેણિમાં રથનૂપુર અને ઉત્તરશ્રેણિમાં ગગનવલ્લલ વિગેરે
એવો ભાવાર્થ પણ શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે.

* રેહિણી પ્રજાતિ આદિ અનેક વિદ્યાઓમાંની યથાયોગ્ય વિદ્યા-
ઓથી (એજ નામવાળા આદિ અનેક વિદ્યાઓમાંની અભીષ્ટ કાર્ય કરવાની શક્તિ-
વાળા મનુષ્ય તે વિદ્યાધર કહેવાય.

૩ ક્ષેત્રદિશાની અપેક્ષાએ ભરતક્ષેત્રને વિષે ૫૦ દક્ષિણમાં અને ૬૦
ઉત્તરમાં છે, પરન્તુ ઐરાવત ક્ષેત્રમાં ૬૦ દક્ષિણમાં (મેરૂ તરફ) અને ૫૦
ઉત્તરમાં (ઐરાવતના સમુદ્ર તરફ) છે. એ પ્રમાણે ક્રમતો વિપર્યાસ-તરફ
વત જન્મદ્વીપની જગતિના ઘેરાવાના કારણથી છે, એટલે જગતિના છે
વાથી જે મેખલા સાંકડી થઈ હોય ત્યાં ૫૦ અને વધુ દીર્ઘ મેખલ
૬૦ નગર હોય. તથા એ ગગનવલ્લલ આદિ નગરો તો તે તે દેશની
ચાતીનાં નગર છે, તેથી એ નગરો ઉપરાન્ત તે તે દેશાન્તર્ગત અનેક
આમાદિક પણ છે એમ બાજુવું.

૩૨ વૈતાહ્યો ઉપર ૫૫-૫૫ નગરોની બન્ને શ્રેણિઓ છે. જેથી દરેક વૈતાહ્ય ઉપર વિદ્યાધરનાં ૧૧૦ નગરો છે અને સર્વ નગરો ૩૭૪૦ છે. ॥ इति विद्याधर श्रेणिः ॥

ઉપર કહેલી વૈતાહ્યની પહેલી એ મેખલાથી ઉપર ૧૦ ચોજન ચઢીએ તો ત્યાં પણ બન્ને બાજુ ૧૦-૧૦ ચોજન વિસ્તારવાળો સપાટ પ્રદેશ અનેક ચોજન લંબાઈવાળો છે તે બીજી ૨ મેખલા છે. ત્યાં યથાસંભવ^૧ સૌધર્મેન્દ્ર અને ઇશાનેન્દ્રના ૪ લોકપાલના આલિયોગિક (સેવક) વ્યન્તર દેવોનાં ભવનો છે. તેમાં તે આલિં ૦ વ્યન્તર દેવો રહેતા હોવાથી દરેક વૈતાહ્ય ઉપર ૨-૨ આભિયૌગિક દેવની શ્રેણિઓ ગણાય છે. જેથી ૩૪ વૈતાહ્ય ઉપર ૬૮ આલિં ૦ દેવશ્રેણિઓ છે.

એ પ્રમાણે દરેક વૈતાહ્ય ઉપર ૪-૪ શ્રેણિ ગણતાં ૩૪ વૈતાહ્ય ઉપર ૧૩૬ શ્રેણિ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥ इति ७ श्रेणिद्वारम्.

અવતરણ—હવે આ ગાથામાં ૮ મું વિજયદ્વાર (એટલે જા'બૂદ્ધી-પમાં ચક્રવર્તિને (વિજય=) જીતવા ચોગ્ય ક્ષેત્ર કેટલાં છે ? તે), તથા ૯ મું દ્રહદ્વાર (એટલે જા'બૂદ્ધીપમાં મોટાં દ્રહ=સરોવર કેટલાં છે ? તે) કહેવાય છે.

૧ મેરૂ પર્વતથી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ૧૬ વિજયોના ૧૬ અને ભરતક્ષેત્રનો ૧ મળી ૧૭ વૈતાહ્યો ઉપર બીજી મેખલામાં બન્ને બાજુએ સૌધર્મેન્દ્રના લોકપાલના આલિયોગિક દેવો રહે છે, અને મેરૂથી ઉત્તર દિશાના (૧૬+૧=) ૧૭ વૈતાહ્યો ઉપર બીજી મેખલામાં બન્ને બાજુ ઇશાનેન્દ્રના લોકપાલના આલિયોગિક દેવો રહે છે.

૨ એ દેવોને શ્રીજા'બૂદ્ધીપ પ્રજાસિની વૃત્તિ વિગેરેમાં વ્યન્તર વિશેષ કહ્યા છે, અને મૂળસૂત્રમાં સોમજમવરુણવેસમણકાઙ્ગાણ આભિઓગાણ દેવાણં ગ્રહવે ભવણા પન્નત્તા (એટલે સોમકાયિક યમકાયિક વરુણકાયિક અને વૈશ્રમણકાયિક આલિયોગિક દેવોનાં ઘણાં ભવન છે) એ પાઠનાં અર્થ તરીકે વ્યન્તર દેવોજ કહ્યા છે, પરંતુ એ દેવો સૌધર્મશાન કલ્પના નથી એમ બાણવું.

મનયોગ-જે વિચારને સત્ય ન કહી શકાય કે અસત્ય પણ ન કહી શકાય તેવો વિચાર કરવો તે. આ ચારે મનોયોગનાં ઉદાહરણ-દ્રશ્યાન્ત નીચે કહેવાતા ૪ પ્રકારના વચનયોગને અનુસારે વિચારવાં.

॥ ૪ વચનયોગ ॥

૧ સત્ય વચનયોગ—જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે અને સ્વપરહિતનો વ્યાઘાત ન થાય તે રીતે કહેવી તે. જેમ વીત-તેજ મુદ્દવ કહેવા, પંચ મહાવ્રતધારી અને મોક્ષમાર્ગના પદ્ધતિનેજ મુગુર કહેવા, તથા સંપૂર્ણ અહિંસા વિગેરે માર્ગનેજ મુધર્મ કહેવો, તથા અંધને અંધ કહેવો પણ વિવેકથી ઇત્યાદિ. ૨ અસત્ય વચનયોગ—જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે ન કહેતાં તેથી વિપરીત સ્વરૂપે કહેવી તે. જેમ રાગદ્વેષ આદિ મોહના લક્ષણોવાળા હવને મુદ્દવ કહેવા, વ્રત નિયમ રહિત અને ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ આપનારને મુગુર કહેવા, તથા હિંસા અસત્ય આદિ અનીતિના માર્ગને ધર્મ કહેવો, તેમજ અવિવેકપણે અંધને અંધ કહેવો ઇત્યાદિ. ૩ સત્યાસત્ય (મિશ્ર) વચનયોગ—વસ્તુને કંઈક અંશે સત્ય સ્વરૂપે કહેવી અને કંઈક અંશે અસત્ય સ્વરૂપે કહેવી તે. જેમ આમ્રવૃક્ષ (આંખા) ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષવાળું વન હોવા છતાં પણ આ આમ્રવન છે એમ (અન્ય વૃક્ષો પણ ગોણું પહે-અવિવક્ષિત પાંજુ છે એવી અપેક્ષા રાખ્યા-સમન્યા વિના) કહેવું, ઇત્યાદિ. ૪ અસત્યાઽમૃષા (વ્યવહાર) વચનયોગ—જે વચન સત્ય કે અસત્ય તરીકે ન ગણી શકાય એવું વચન બોલવું, જેમ બાળકનું હાલરડું ગાતાં હલલલલ બોલવું, ગીત વિગેરેમાં રે-લોલ-લાલ ઇત્યાદિ બોલવું, હે મણિચન્દ્ર! આદિ સંયોધવચનો, તથા આજ્ઞા કરવી, પ્રશ્ન પૂછવા, ઇત્યાદિ વ્યવહાર વચનયોગ (૧૨ પ્રકારના) છે. તેમજ પ્રશુઓની અને અસંજિ જીવોની અસ્પષ્ટ ભાષાઓ પણ ચોથા પ્રકારનો વચનયોગ છે. હવે ૭ પ્રકારના કાયયોગ આ પ્રમાણે છે—

॥ ૭ કાયયોગ ॥

૧ ઔદારિક કાયયોગ—ઔદારિક શરીરની ગમન આગ-૧ સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય મિશ્ર યોગની બાબતમાં ભુલો પડે છે. તે આ પ્રમાણે—

ચક્ષીજેઅઘાઈં, વિજયાઈં इत्थ हुंति चउतीसा
महदह छप्पउमाई, कुरुसु दसगंति सोलसगं ॥२०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चक्रिजेतव्या विजया अत्र भवन्ति चतुर्विंशत्
महाद्रहाः पद् पद्मादयः कुरुषु दशकमिति षोडशकम् ॥२०॥

અન્ય સહિત પદ્મછંદ

इत्थ चक्की जेअव्वाईं विजयाईं चउतीसा हुंति
प्पउम आई छ मह दह कुरुसु दसगं इति सोलसगं ॥२०॥

શબ્દાર્થ:—

चक्की=ચક્રવર્તિ (ને, ૧૩)
जेअव्वाईं=જીતવા યોગ્ય ક્ષેત્ર તે
विजयाईं=વિજયો કહેવાય
इत्थ=અહીં; જ'બૂદ્દીપમાં
हुंति=છે
चउतीसा=ચોત્રીસ
मह=મહા, મોટાં

दह=દહ-સરોવર-હદ
छ=છ
प्पउमाई=પદ્મસરોવર ઇત્યાદિ
कुरुसु=એ કુરુક્ષેત્રમાં
दसगं=દશ સરોવર છે
इति=એ પ્રમાણે
सोलसगं=(સર્વ મળી) સોળ
(મોટાં સરોવર છે)

गाथार्थः—आ ज'बूद्वीपमां चक्रवर्तिभ्याने जितवा योग्य
(द्विविजय करवा योग्य-ताये करवा योग्य) जे क्षेत्र ते विजय
कहेवाय. तेवां विजयक्षेत्र ३४ छे. ॥ इति ८ विजयद्वारम् ॥ तथा
पद्म सरोवर इत्यादि नामवाणां ५ मोटां सरोवर छे, अने (देवकुइ
तथा उत्तरकुइ अ) ये कुरक्षेत्रमां (५-५ होवाथी) १० (नानां)
सरोवर छे. अे प्रमाणे सर्व मणीने ज'बूद्वीपमां १६ सरोवर
छे. ॥२०॥ इति ९ ब्रह्मद्वारम् ॥

જાંબૂદીપ સંગ્રહણી પ્રકરણ.

વિશેષાર્થ:— ૧૧ જાંબૂદીપમાં ૩૪ વિજયક્ષેત્ર ॥

ભરતક્ષેત્ર, ઐરાવતક્ષેત્ર અને મહાવિદેહમાંની ૩૨ વિજય અને સર્વ મળી ૩૪ વિજયક્ષેત્રો છે, કારણ કે એ દરેક વિજયના ૭ એ અંડનો ચક્રવર્તિ સંપૂર્ણ દિગ્વિજય કરે છે (જો તેથી વિજય-ક્ષેત્ર કહેવાય છે. એ ૩૪ ક્ષેત્રો સિવાયનાં હેમવત આદિ કોઈપણ ક્ષેત્ર એવાં નથી કે જ્યાં ચક્રવર્તિ (તે ક્ષેત્રનો) દિગ્વિજય કરી પોતાની આજ્ઞા ચોખ્ખાં અંડ આ પ્રમાણે—૧ દક્ષિણાર્ધ મધ્યઅંડ, અનુક્રમે જાતવા ચોખ્ખાં અંડ આ પ્રમાણે—૧ દક્ષિણાર્ધ મધ્યઅંડ, ૨ દક્ષિણાર્ધ પશ્ચિમઅંડ, ૪ ઉત્તરાર્ધ મધ્યઅંડ, ૫ ઉત્તરાર્ધ પૂર્વઅંડ, ૪ ઉત્તરાર્ધ પશ્ચિમઅંડ, ૪ ઉત્તરાર્ધ મધ્યઅંડ, ૬ અંડ ચોત્રીસે વિજયમાં જાણવા.

મહાવિદેહનાં ૧૬ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ૧૬

૧ કચ્છ	૮ વત્સ	૧૭ પદ્મ	૨૫ વપ્ર
૨ સુકચ્છ	૧૦ સુવત્સ	૧૮ સુપદ્મ	૨૬ સુવપ્ર
૩ મહાકચ્છ	૧૧ મહાવત્સ	૧૯ મહાપદ્મ	૨૭ મહાવપ્ર
૪ કચ્છાવતી	૧૨ વત્સાવતી	૨૦ પદ્માવતી	૨૮ વપ્રાવતી
૫ આવર્ત	૧૩ રમ્ય	૨૧ શંખ	૨૯ વલ્લુ
૬ મંગલાવર્ત	૧૪ રમ્યક	૨૨ કુંભુદ	૩૦ સુવલ્લુ
૭ પુષ્કલાવર્ત	૧૫ રમણિક	૨૩ નલિન	૩૧ ગંધિલ
૮ *પુષ્કલાવતી	૧૬*મંગલાવતી	૨૪ *નલિનાવતી	૩૨*ગંધિલાવતી

ઉત્તર દિશામાં દક્ષિણ દિશામાં *નલિનાવતી ૩૨ *ગંધિલાવતી

૧ થાળી સરખું ગોળ, ચારે બાજુ તીક્ષ્ણ ધાર અને દાંતાવાળું, તથા વજ્રરત્નનું ચક્રરત્ન નામનું મુખ્ય શસ્ત્ર જેને હોય અને દાંતાવાળું, સંપૂર્ણ સાથે તે ચક્રવર્તિ કહેવાય (વાસુદેવ પાસે પણ ચક્રરત્ન હોવા છતાં ૩ અંડતેજ જોતે છે માટે ચક્રવર્તિ નહિ).

* એ ચાર વિજયમાં વર્તમાનકાળે શ્રી સીમંચરસ્વામી-શ્રી સુગમ-ચરસ્વામી-શ્રી વાહુસ્વામી-શ્રી સુવાહુસ્વામી એ ચાર નામના તીર્થંકર લગવંતો વિચરે છે તેમને મારો ત્રિકરણપૂર્વક નમસ્કાર હો. તેઓ વિહરમાન લગવાન કહેવાય છે.

એ ૩૪ વિજયમાં ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્ર દરેક પર ૬ યોજન. ૬ કળા વિસ્તારવાળું છે, અને કચ્છ આદિ દરેક વિજય ૨૨૧૨ યોજન અને એક યોજનના ૮ ભાગ કરે તેવા ૭ ભાગ જેટલા (૨૨૧૨૨ યોજન) વિસ્તારવાળી છે. ॥ इति ८ विजयद्वारम् ॥

॥ જ'બૂદ્દીપમાં ૬ મહાદ્રહ ¹ ॥

૧ પદ્મદ્રહ—ભરતક્ષેત્ર પાસે આવેલા લઘુહિમવંત પર્વત ઉપર ૧૦૦૦ યોજન દીર્ઘ અને ૫૦૦ યોજન પહોળું એ પદ્મદ્રહ નામનું સરોવર છે, તેમાં શ્રીદેવી રહે છે. ૨ મહાપદ્મદ્રહ—મહા હિમવંત પર્વત ઉપર અને પદ્મદ્રહથી બમણા પ્રમાણવાળો છે, તેમાં હ્રી દેવી નામની દેવી રહે છે. ૩ તિગિછીદ્રહ—નિપથ પર્વત ઉપર અને મહાપદ્મદ્રહથી બમણા પ્રમાણવાળો છે. તેમાં ધી દેવી રહે છે. ૪ પુંડરિકદ્રહ—શિખરી પર્વત ઉપર પદ્મદ્રહ સરખો છે તેમાં લક્ષ્મી દેવી રહે છે. ૫ મહાપુંડરિકદ્રહ—રૂક્મી પર્વત ઉપર મહા-પદ્મદ્રહ સરખો છે તેમાં વુદ્ધિદેવી રહે છે. અને ૬ કેસરિદ્રહ—ની-લવંત પર્વત ઉપર તિગિછીદ્રહ સરખો છે તેમાં કીર્તિદેવી રહે છે.

એ ૬ દ્રહો ૧૦ યોજન ઊંડા છે, અને દેવીઓ પરિવાર સ-હિત પોતપોતાના મુખ્ય કમળમાં રહે છે. તે કમળોનું સ્વરૂપ બીજા અંથાથી જાણવા યોગ્ય છે.

॥ જ'બૂદ્દીપમાં ૧૦ ¹લઘુ દ્રહ ॥

૧ નિપથદ્રહ, ૨ દેવકુરૂદ્રહ, ૩ સુરપ્રભદ્રહ, ૪ સુલસદ્રહ, અને ૫ વિદ્યુત્પ્રભદ્રહ એ ૫ દ્રહ મહાવિંને વિષે દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં છે, તથા ૧ નીલવંતદ્રહ, ૨ ઉત્તરકુરૂદ્રહ, ૩ ચંદ્રદ્રહ ૪ ઐરાવતદ્રહ, અને ૫

૧ હ્રૂદ-દ્રહ-સરોવર એ ત્રણે અહીં એકાર્થવાચક છે.

૧ પદ્મદ્રહ તે મહાદ્રહ, અને પદ્મદ્રહ સરખા આ દ્રહો તે મહાદ્રહ નહિ તેનું કારણ પદ્મદ્રહ મહાપદ્મદ્રહ આદિ ૬ દ્રહો મહાદ્રહોની ગણતરીમાં છે, અને આ ૧૦ દ્રહો જૂદા પડતા છે. જેમ અન્તર્નાદિઓ ગંગાદીકથી વિશાળ હોવા છતાં મહાનદીની ગણતરીમાં નથી તેમ. અથવા અપેક્ષાએ ૧૬ ને મહા દ્રહ કહેવામાં વિરોધ નથી.

જામૂં સંગ્રહણી પ્રકરણ.

માલ્યવંતદ્રહ એ પદ્રહ મહાવિદહને વિષે ઉત્તરકુંડે ક્ષેત્રમાં છે. એ ૧૦ દ્રહો (સરોવરો)માં તે તે નામવાળા દેવો પરિવાર સહિત મુખ્ય કમળમાં રહે છે, અને આ ૧૦ દ્રહો ઉપર કહેલા પદ્મદ્રહ સરખા પ્રમાણવાળા છે, તથા મહાવિદહની શીતાદા અને સીતા મહાનદી દ્વેકે પાંચ પાંચ દ્રહને ભેદીને (દ્રહમાં થઈને) નીકળે છે, જેથી દ્વેકે દ્રહના બે બે ખંડ (વિભાગ) થઈ ગયેલા છે ॥૨૦॥

અવતરણ—હવે ૧૦ મું નદીદ્વાર (જામૂંદીપમાં કુંડલી નદીઓ છે? તે) કહે છે. ત્યાં પ્રથમ બે બાહ્ય ક્ષેત્રની (ભરત-ઐશવતંત્રી) બે બે નદી તથા તેનો પરિવાર આ ગાથામાં કહે છે.

ગંગા સિંધુ રક્તા, રક્તવર્ધ ચઝ નર્દઓ પત્તેયં
ચઝદસહિં સહસ્તેહિં, સમગં વચ્ચંતિ જલહિમિ ॥૨૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ગંગા સિંધુ રક્તા રક્તવતી ચતસ્રો નદ્યઃ પ્રત્યેકં
ચતુર્દશભિઃ સહસ્રૈઃ સમકં વ્રજન્તિ જલયૌ ॥૨૧॥

અન્ય સહિત પદ્મચ્છેદ.

ગાથાવત-પરંતુ જલહિમિ વચ્ચંતિ ઈતિ.

શબ્દાર્થ:—

પત્તેયં=પ્રત્યેક, તે દ્વેકે નદી
ચઝદસહિં=ચૌદ
સહસ્તેહિં=હજાર
સમગં=સહિત
વચ્ચંતિ=જાય છે
જલહિમિ=સમુદ્રમાં

ગંગા=ગંગાનદી
સિંધુ=સિંધુ નદી
રક્તા=રક્તા નદી
રક્તવર્ધ=રક્તવતી નદી
ચઝ=ચાર
નર્દઓ=નદીઓ છે

૧. છપાયલી છુટ્ટામાં સમગ શબ્દ છે, અને છપાયલી સટીકે
પ્રતમાં સમગ મૂળમાં છે, અર્થ પણ સમગનો જ કહેલો છે, માટે અહિં
પણ સમગ શબ્દ ઠીક સંબંધવાળો થવાથી ચોલ્યો છે.

ગાથાર્થ:—ગંગા, સિંધુ, રક્તા, અને રક્તવતી એ ચાર મહાનદીઓ (ભરત એરાવત ક્ષેત્રની ૨-૨ બાહ્ય નદીઓ) છે, તે ચાર મહાનદીમાંની દરેક મહાનદી ચૌદ ચૌદ હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત સમુદ્રમાં (લવણ સમુદ્રમાં) જાય છે—મળે છે ॥૨૧॥

વિશેષાર્થ:—ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા મહાનદી પૂર્વ દિશામાં વહે છે, અને સિંધૂ મહાનદી પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે. એ બન્ને નદી લઘુહિમવંત પર્વત ઉપર રહેલા પદ્મસરોવરમાંથી નીકળી છે. તથા અરાવત ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમ દિશાએ (ત્યાંના સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ પૂર્વ દિશામાં) રક્તાવતી મહાનદી વહે છે, અને પૂર્વ દિશાએ (ત્યાંની પશ્ચિમ દિશાએ) રક્તા મહાનદી વહે છે. એ ચારે નદીઓ પોતપોતાની દિશામાં લવણ સમુદ્રને મળે છે. એ ચાર નદીઓનું તથા આગળ કહેવાતી બીજી મહાનદીઓનું પ્રમાણ આગળ ૨૬ મી ગાથામાં કહેવાશે. એ દરેક મહાનદીને બીજી ચૌદ ચૌદ હજાર નાની નદીઓ મળે છે, તે પરિવારનદીઓ કહેવાય છે.

અવતરણ:—પૂર્વ ગાથામાં બાહ્ય ક્ષેત્રની ચાર બાહ્ય નદીઓ કહીને હવે આ ગાથામાં ૨ અભ્યંતર ક્ષેત્રની ૮ મહાનદીઓ કહે છે.

एवं अर्विभतरियाँ, चउरो पुण अट्टवीससहस्सेहिं
पुणरवि छप्पन्नेहिं, सहस्सेहिं जंति चउ सलिला॥२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

एवमाभ्यन्तरिकाश्चतस्रः पुनरष्टाविंशतिसहस्रैः

पुनरपि षट्पंचाशतैः सहस्रैर्यान्ति चतस्रः सलिलाः ॥२॥

૧. આ નદીઓના સંબંધમાં કહેલી દિશાઓ ક્ષેત્રદિશાની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ નહિ.

૨. અઢઅંતરગા એવો પણ પાઠ છે.

પુણ એવં અભિમતરિયા ચરો અઢવીસ સહસ્સેહિ
પુણ અવિ ચડ સલિલા છપ્પનેહિ સહસ્સેહિ જંતિ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—

યવં=એ પ્રમાણે
અભિમતરિયા=મધ્યક્ષેત્રની
ચરો=ચાર નદીઓ
ની, પણ
=અઢવીસ
હિં=હજાર નદીઓ

પુણ=વળી
ર(અ)વિ=પણ
છપ્પનેહિ=છપ્પન
સહસ્સેહિ=હજાર નદીઓ સહિત
જંતિ=જાય છે
ચડ=ચાર
સલિલા=નદીઓ (મધ્ય ક્ષેત્રની)

ગાથાર્થ:—એ પ્રમાણે અભ્યંતર ક્ષેત્રની (હૈમવંત-હિરણ્ય-
ત ક્ષેત્રની) ૪ નદીઓ પણ (વળી) દરેક ૨૮૦૦૦-૨૮૦૦૦
નદીઓના પરિવાર સહિત સમુદ્રમાં જાય છે, અને બીજી પણ ૪
અભ્યંતર નદીઓ (હરિવર્ષ-રમ્યકુંતી નદીઓ) ૫૬૦૦૦-૫૬૦૦૦
નદીઓના પરિવાર સહિત સમુદ્રમાં જાય છે. ॥૨૨॥

વિશેષાર્થ—હિમવંત ક્ષેત્ર, હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર
અને રમ્યકું ક્ષેત્ર એ ૪ યુગલિક ક્ષેત્ર તે ૧ અભ્યંતર ક્ષેત્ર છે. તે
અભ્યંતર ક્ષેત્રની નદીઓ પણ અભ્યંતર નદીઓ કહેવાય છે. ત્યાં
હિમવંતમાં પશ્ચિમ દિશાએ રોહિતાંશા નામની મહાનદી, અને પૂર્વ
દિશાએ રોહિતા મહાનદી છે. તથા હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશા-
માં સુવર્ણકુલા અને પશ્ચિમ દિશાએ હરિકાન્તા નદી અને પૂર્વ દિશા-
હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમ દિશાએ રમ્યકું ક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશાએ નરકાન્તા
માં હરિસલિલા નદી છે. રમ્યકું ક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશાએ નરકાન્તા

૧. ભારત તથા ઐરાવતક્ષેત્ર જાંબૂદ્રીપમાં છેડે રહેલાં હોવાથી એ ૨
વાદ્ય ક્ષેત્ર છે. અને મહાવિદેહ ક્ષેત્ર અતિ મધ્ય ભાગે હોવાથી મધ્ય ક્ષેત્ર છે.
તે બાહ્ય ક્ષેત્ર અને મધ્ય ક્ષેત્રની અંદર (વચ્ચે) આવેલાં હોવાથી એ હિમવંત-
તાદિ ૪ યુગલ ક્ષેત્ર અભ્યંતર ક્ષેત્ર કહેવાય.

નદી અને પશ્ચિમ દિશાએ ૧ નારીકાન્તા મહાનદી છે. એ ૮ અભ્ય-
ન્તર નદીઓમાંની પહેલી ૪ નદીઓને દરેકને ૨૮૦૦૦-૨૮૦૦૦
નો પરિવાર છે, અને બીજી ૪ નદીઓને દરેકને ૫૬૦૦૦-૫૬૦૦૦
નો પરિવાર છે. તે સર્વે પોતપોતાના પરિવારના જળથી અનુ-
ક્રમે પ્રવાહમાં વધતી વધતી પોતપોતાની દિશામાં લવણ સમુ-
દ્રને મળે છે.

અવતરણ—પૂર્વે જે ગાથાઓમાં ૬ મહાક્ષેત્રની ૧૨ મહાન-
દીઓ કહીને હવે ૨૩-૨૪-૨૫ એ ત્રણ ગાથા વડે સાતમા મહા-
વિદેહ ક્ષેત્રની નદીઓ કહેવાય છે. ત્યાં આ ગાથામાં પ્રથમ
(મહાવિદેહમાં આવેલા) કુરુક્ષેત્રની નદીઓ તથા એક બાજુના અર્ધ
મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મળી સર્વ (૫૩૨૦૦૦) નદીઓ કહે છે—

કુરુમજ્જે ચતુરાસી-સહસ્સાઈં તહ ય વિજયસોલસસુ
વત્તીસાણ નર્દેણં, ચતુદસસહસ્સાઈ પત્તેઅં(યં) ॥૨૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

કુરુમજ્જે ચતુરશીતિસહસ્રાણિ તથા ચ વિજયપોડશસુ
દ્વાત્રિંશતો નદીનાં, ચતુર્દશસહસ્રાણિ પ્રત્યેકમ્ ॥૨૩॥

અન્ય સહિત ૫૬૨૭૬.

કુરુ મજ્જે ચતુરાસી સહસ્સાઈં તહ ય વિજય સોલસસુ
વત્તીસાણ નર્દેણં પત્તેયં ચતુદસ સહસ્સાઈં ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—

કુરુમજ્જે=કુરુ (ઉત્તરકુરુ) ક્ષેત્રમાં
ચતુરાસી=ચૌરાસી
સહસ્સાઈં=હજાર
તહ=તથા, વળી
ય=(હંદ: પૂતિ માટે)
વિજય=વિજય

સોલસસુ=સોળ (વિજયો) માં
(મહાવિદેહમાં)
વત્તીસાણ=બત્તીસા
નર્દેણં=નદીઓનો
ચતુદસ=ચૌદ
સહસ્સાઈં=હજાર
પત્તેયં=પ્રત્યેકનો (પરિવાર)

૧. એ ૮ તથા આગળ કહેવાતી બીજી ૨ મહાનદીઓ પણ ક્યાંથી
નીકળી છે ? ઈત્યાદિ હુંક વિગત યંત્રમાં (કોષ્ટકમાં) હવે પછી દર્શાવાશે.

ગાથાર્થ:—કુંડક્ષેત્ર મધ્યે ૮૪૦૦૦ નદીઓ છે, તથા (મહા-
વિદ્ધના એક અર્ધ લાગતી) ૧૬ વિજયોમાં (દરેકમાં ૨-૨ નદી
હોવાથી) ૩૨ નદીઓ છે. (તે ૩૨ માંની) પ્રત્યેક-દરેક નદીને ૧૪૦૦૦
એકેક મહાનદીમાં મળનારી કહી છે. જેથી કુલ ૫૩૨૦૦૦ નદીઓ
રી ૧૦૬૪૦૦૦ નદીઓ મહાવિદ્ધ ક્ષેત્રની બાણવી.)

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે ૨૧-૨૨ સી ગાથામાં ૬ મહાક્ષેત્રની ૧૨
મહાનદીઓનો પરિવાર કહ્યો, અને હવે અહીં સાતમા મહાવિદ્ધ
ક્ષેત્રની ૨ મહાનદીઓ પ્રથમ નિષ્ક વર્ષ પર્વત ઉપરના તિગંધી
પહાડ છે. ૧ શીતોદા મહાનદી અને સીતા નામે છે, તેનો પરિવાર
કુંડમાં પડી, દેવકુંડ ક્ષેત્રમાં વહી, પશ્ચિમ સમુદ્રને
પાસેથી વાંકી થઈ, અશ્વિન મહાવિદ્ધમાં વહી, તેમાં પહોલા
મળે છે, તેથી આ શીતોદા નદીનાં વહનક્ષેત્ર ૨ છે. તેમાં પહોલા
દેવકુંડ ક્ષેત્રમાં વહેતાં એજ ક્ષેત્રની ૮૪૦૦૦ નદીઓ ૧૬ વિજયોની
માં મળે છે, અને બીજા પશ્ચિમ વિદ્ધના ક્ષેત્રમાં ૧૬ વિજયોની
૩૨ નદીઓ ૧૪૦૦૦-૨૪૦૦૦ પરિવારનદીઓના જળ સહિત મળ-
વાથી કુલ ૪૪૮૦૦૦ નદીઓ શીતોદાને મળે છે તેથી (૩૨×૧૪૦૦૦
=૪૪૮૦૦૦+દેવકુંડની ૮૪૦૦૦=) ૫૩૨૦૦૦ નદીઓનું પાણી શીતોદામાં
લેગું થાય છે. અને એજ પશ્ચિમ નીલવંત પર્વત ઉપરના કેસરિ
નામના મહાસરોવરમાંથી નીકળી, ઉત્તરકુંડ ક્ષેત્રમાં થઈ તે પૂર્વવિદ્ધ-
હમાં વહેનારી રક્ષિતા મહાનદીમાં મળે છે તેથી (૩૨×૧૪૦૦૦
લેગું થાય છે. માટે મહાવિદ્ધ ક્ષેત્રની ૨ મહાનદીઓ દરેક ૫૩૨૦૦૦
ના પરિવાર સહિત પોતપોતાની દિશામાં લવણ સમુદ્રને મળે છે.
જેથી મહાવિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સર્વ નદી ૧૦૬૪૦૦૦ થઈ. ॥ ૨૩ ॥

॥ ૩૨ વિજયમાં ૬૪ મુખ્ય નદીઓ ॥

મહાવિદ્ધ ક્ષેત્રમાં પૂર્વ કહેલ કચ્છ વિગેરે ૮ તથા પશ્ચિમ વિગેરે ૮
૧-૨ જાંબૂસંગ્રહણીની વૃત્તિમાં આ ગાથા કેવળ પૂર્વ મહાવિદ્ધ
ક્ષેત્રના અંગેજ (સીતા નદીના સંબંધમાં જ) વર્ણવી છે, પરંતુ આ ગાથા
અન્ને નદીના સંબંધમાં અને અન્ને મહાવિદ્ધના સંબંધમાં ઘટી શકે છે.

વિજયમાં (૧ થી ૮ તથા ૧૭ થી ૨૪ એ ૧૬ વિજયમાં) ગંગા તથા સિંધુ નામની બે નદીઓ છે, અને વસ વિગેરે ૮ તથા વપ્ર વિગેરે ૮ (એટલે ૮ થી ૧૬ અને ૨૫ થી ૩૨ એ ૧૬) વિજયમાં રક્તા તથા રક્તવતી નામની બે બે નદીઓ છે, અને તે દરેકને ૧૪૦૦૦-૧૪૦૦૦ નદીઓનો પરિવાર છે. તથા પ્રવાહ અને ઉંડાઈ ભરત ઐરાવત ક્ષેત્રની નદીઓ તુલ્ય છે (પ્રારંભમાં ફા યોજન તથા અન્તે ૬૨૫ યોજન છે). એ ૬૪ નદીઓમાં પશ્ચિમ મહાવિદેહની ૩૨ નદીઓ (દક્ષિણ તરફની ૮ ગંગા ૮ સિંધુ તથા ઉત્તર તરફની ૮ રક્તા અને ૮ રક્તવતી મળીને ૩૨ નદીઓ) શીતોદા મહાનદીમાં મળે છે, અને પૂર્વ વિદેહમાં ઉત્તર તરફની (૮ ગંગા ૮ સિંધુ તથા દક્ષિણ તરફની ૮ રક્તા અને ૮ રક્તવતી મળીને) ૩૨ નદીઓ સીતા મહાનદીમાં મળે છે. એ સર્વ નદીઓ નિષ્ઠ પર્વત તથા નીલવંત પર્વત પાસેના કુંડમાંથી (૬૪ કુંડમાંથી ૬૪ નદીઓ) નિકળી છે.

(મહાવિદેહની ૧૨ અન્તર્નદીઓ)

બે બે વિજયના આંતરામાં રહેલી ગ્રાહવતી ૧ વિગેરે ૧૨ અન્તર્નદીઓ પણ મહાવિદેહમાં છે. તે દરેક ૧૨૫ યોજનના પ્રવાહવાળી અને ૨૫ યોજન ઉંડી છે. વિશેષ એ છે કે આ નદીઓ પ્રારંભથી અન્ત સુધી સમાન પટ-વિસ્તાર (પ્રવાહ) વાળી અને સમાન ઉંડાઈવાળી છે. તથા નિષ્ઠ અને નીલવંત પર્વત પાસેના પોતપોતાના નામવાળા કુંડમાંથી નીકળી પશ્ચિમ વિદેહની ૬ નદીઓ શીતોદા મહાનદીને અને પૂર્વવિદેહની ૬ નદીઓ સીતા મહાનદીને મળે છે. આ નદીઓ પોતાના જૂદા પરિવારવાળી નથી, પરંતુ વિજયમાંની નદીઓનો જે પરિવાર તેજ આ નદીઓનો પરિવાર (દરેકનો ૨૮૦૦૦-૨૮૦૦૦) ગણાય છે.

૧. આ ૧૨ અન્તર્નદીઓ સર્વ નદીઓની (૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓની) ગણતરીમાં સ્પષ્ટ રીતે ગણાયેલી નથી માટે કૌંસમાં જણાવી છે. તેઓ નામે કરીને ગ્રાહવતી-દ્રહવતી-પંકવતી-તમ્બલા-મત્તજલા-ઉન્મત્તજલા (એ ૬ અન્તર્નદી પૂર્વ મહાવિદેહમાં), ક્ષીરોદા-સિંહઓતા-અંતર્વાહિની-ઉન્માલિની-ફેનમાલિની-ગંભીરમાલિની (એ ૬ અન્તર્નદી પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં) છે.

જાન્યૂરીય સંગ્રહણી પ્રકરણ.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં જે રીતે ૫૩૨૦૦૦ નદીઓ (શીતાદામાં જનારી) ગણાવી, તે સંખ્યામાં કેટલાએક આચાર્યો એ ૫૩૨૦૦૦ નદીઓને જુદી રીતે ગણાવે છે, તેની આ મતાન્તર ગાથા કહેવાય છે.

ચંદસસહસ્સગુણિયા, અડતીસ નદો વિજયમજ્જિલા
સીઓયાણ નિવંડં—તિ તહય સીયાઈ એમેવ ॥૨૪॥

ચતુર્દશસહસ્સગુણિતા, અષ્ટાવિંશત્યો વિજયમધ્યકાઃ
શીતોદાયાં નિપતંતિ, તથા ચ સીતાયામેવમેવ ॥ ૨૪ ॥

વિજય મજ્જિલા અડતીસ નદો ચંદસ સહસ્સ ગુણિયા
સીઓયાણ નિવંડંતિ તહ ય સીયાઈ એવં એવ ॥ ૨૪ ॥

ચંદસસહસ્સ=ચૌદ હજાર વડે
ગુણિયા=ગુણેલી, ગુણતાં
અડતીસ=આડતીસ
નદો=નદીઓ
વિજય=વિજય
મજ્જિલા=માંહેની, માંની

સીઓયાણ=શીતોદા મહાનદી
નિવંડંતિ=પડે છે, મળે છે
તહય=તથા, અને, તેમજ
સીયાઈ=સીતા મહાનદીમાં
એવં=એ પ્રમાણે
એવ=જ

ગાથાર્થ:—(પૂર્વ મહાવિદેહની) વિજયોમાંની (વિજય ક્ષેત્રને ભેદીને જુદાંરી ૩૨ નદી અને વિજયોના આંતરમાં રહેલી ૬ અન્તર્નદી મળીને) ૩૮ નદીઓને (ચૌદ ચૌદ હજારનો પરિવાર હોવાથી) ૧૪૦૦૦ વડે ગુણતાં થયેલી ૫૩૨૦૦૦ નદીઓ શીતોદા મહાનદીમાં પડે છે—મળે છે, તેમજ સીતા મહાનદીમાં પણ એ પ્રમાણેજ (૫૩૨૦૦૦ નદીઓ મળે છે એમ જાણવું) ॥૨૪॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થમત સુગમ છે, પરંતુ સમજવા ગ્રામ્ય એ છે કે અહિં કુદ્દેશની ૮૪૦૦૦ નદીઓને બદલે ૬ અન્તર્નદી-ઓના પરિવારની ૮૪૦૦૦ નદીઓ ગણી, જેથી ઘણા ગાળનો સુધી કુદ્દેશમાં થકને એ બન્ને મહાનદીઓ નિકળવા છતાં (કુદ્દેશમાં એક પણ નદી (એ નદીઓને) મળતી નથી એવો અભિપ્રાય

મન આદિ ક્રિયા. આ યોગ મનુષ્ય તિર્યચોને પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે (મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ શેષ પર્યાપ્તિઓ વડે અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં પણ હોય છે).

૨ ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ—કાર્મણ શરીર સાથે ઔદારિક શરીરની મિશ્ર ક્રિયા. આ યોગ મનુષ્ય તિર્યચોને ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી પ્રારંભીને અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે (મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પણ હોય છે) તથા કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં ૨-૬-૭ મા સમયે હોય છે.

૩ વૈક્રિય કાયયોગ—વૈક્રિય શરીરની ગમન આગમન આદિ ક્રિયા. આ યોગ દેવ નારકોને પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે, (અથવા મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં પણ હોય છે), તથા લઘિચંત મનુષ્ય તિર્યચોને પણ વૈક્રિય શરીર રચતી વખતે વૈક્રિય શરીર સંબંધિ સર્વ પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત થયા બાદ પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં (અથવા મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં પણ) વૈં મિશ્ર યોગ હોય છે.

૪ વૈક્રિયમિશ્ર કાયયોગ—કાર્મણ સાથે અથવા ઔદારિક સાથે વૈક્રિય શરીરની મિશ્ર ક્રિયા. ત્યાં દેવ નારકોને અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં (ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી પ્રારંભીને) વૈં મિશ્ર

ઔદાં મિશ્ર યોગ—મનુષ્ય તિર્યચોને ઉત્પત્તિ વખતે કાર્મણ સાથે મિશ્ર હોય છે, ઉત્તર વૈક્રિય શરીર રચતી વખતે પ્રારંભમાં વૈક્રિય સાથે ઔદાં મિશ્ર હોય, અને આહાં શરીર રચતી વખતે પ્રારંભમાં આહાં સાથે ઔદાં મિશ્ર હોય.

વૈંમિશ્રયોગ—દેવ નારકોને અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં, અને મનુષ્ય તિર્યચોને ઉત્તર વૈક્રિયના સંહરણ વખતે હોય છે.

આહાંમિશ્રયોગ પણ આહારકના સંહરણ વખતેજ હોય.

એ પ્રમાણે ઉત્તર વૈક્રિયની રચનામાં કર્મગ્રંથ પ્રારંભે અને પર્યન્તે (વૈં મિશ્રયોગ); તેમજ આહારકમાં પણ પ્રારંભે અને પર્યન્તે (આહારક) મિશ્ર યોગ માને છે, ત્યારે સિદ્ધાન્તવેત્તાઓ વૈક્રિયના સંહરણ વખતેજ વૈંમિશ્ર અને આહારકના સંહરણ વખતે આહાં મિશ્રયોગ માને છે.

ક્રમ ૧૦ મું. (૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓ.)

પ્રગટ થાય છે અને તેજ પ્રમાણે છે ॥ ૨૪ ॥

અવતરણ—આ ૨૫ મી ગાથામાં મહાવિદહ ક્ષેત્રની સર્વ નદીઓ કહીને સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપમાંની સર્વ નદીઓ(તો સરવાળો) કહે છે (આ ગાથાનો સંબંધ ૨૩*મી ગાથા સાથે છે.)

સીયા સીઓયાવિ ય, વતીસસહસ્સપંચલરકેહિં
સન્વે ચડદસલરકા, છપ્પન્નસહસ્સ મેલવિયા ॥૨૫॥

સીતા શીતોદાડપિ ચ, દ્વાત્રિંશત્સહસ્રાણિ મેલિતાઃ ॥૨૫॥
સર્વાશ્વતુર્દશલક્ષાણિ, પદ્મપંચાશત્સહસ્રાણિ મેલિતાઃ ॥૨૫॥
અન્યથ સહિત પદ્મચંદ્ર.

સીયા ય સીઓયા અવિ પંચ લરકેહિં વતીસ સહસ્સ
સન્વે મેલવિયા ચડદસ લરકા છપ્પન્ન સહસ્સ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

પંચલરકેહિં=પાંચ લાખ
સન્વે=સર્વ નદીઓ
ચડદસલરકા=ચૌદ લાખ
છપ્પન્નસહસ્સ=છપ્પન હજાર
મેલવિયા=મેળવતાં

સીયા=સીતા નદી
સીઓયા=સીતોદા નદી
અવિ=પણુ
ય=અને, તથા
વતીસસહસ્સ=બત્રીસ હજાર

ગાથાર્થ:—એ પ્રમાણે સીતા તથા શીતોદા મહાનદી પણુ ૫૩૨૦૦૦ ના પરિવાર સહિત છે. હવે એ સર્વ નદીઓ મેળવતાં ૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓ જંબૂદ્વીપમાં છે, ॥૨૫॥

૧ ને કુક્ષેત્રમાંની નદીઓ શીતોદામાં તથા સીતા નદીમાં મળે છે એમ ગણીએ તો ૬-૬ અન્તર્નદીઓ પરિવાર રહિત હશે ? એ શંકાના સમાધાનમાં જાણવું કે જેમ ચન્દ્રનો પરિવાર (૨૮ નક્ષત્ર આદિ) તે સૂર્યનો પરિવાર (૧૨ નક્ષત્ર આદિ) તેમ જ ગણાય છે (પરન્તુ સૂર્યના નક્ષત્ર ગ્રહો અને તારા જૂદા નથી) તેમ વિજયમાંની નદીઓના પરિવારને અન્તર્નદીઓનો પણુ પરિવાર ગણવાનો વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કહેલો છે, માટે અન્તર્નદીઓનો જૂદો પરિવાર ન ગણવો.

* ૨૪ મી ગાથા મતાન્તરની છે, અને તે એકજ ગાથામાં મહા વિદેહની ૧૦૬૪૦૦૦ નદીઓ સંપૂર્ણ ગણાઈ ગઈ છે, માટે ૨૪ મી ગાથા સાથે આ ગાથાનો સંબંધ ન જોડવો. અથવા આ ગાથા ૨૪ મી ગાથા મતાન્તરની ગાથા ૨૫ મી હોય તો સંબંધ બરાબર મળી શકે.

॥ મહાનદીઓનો યન્ત્ર ॥

મહાનદીનું નામ.	ક્યાં છે ?	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)	આ પર્વત ઉપરના દ્રશ્યમાંથી નીકળે છે ?	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)	જેણે આંધ્ર પ્રદેશ સરકારને આપ્યું છે (પ્રદેશ)
ગંગા	ભારતમાં	*પૂર્વે	લઘુ હિમં	પદ્મદ્રહ	૧૪૦૦૦	૬૧	૧૧	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	૧૧
સિંધુ	"	પશ્ચિમે	"	"	૧૪૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"
રક્તા	ઔરાવતમાં	પૂર્વે	શિખરી	પુંડરિકદ્રહ	૧૪૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"
રક્તવતી	"	પશ્ચિમે	"	"	૧૪૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"
રોહિતાંસા	હિમવંતમાં	"	લઘુ હિમં	પદ્મં	૨૮૦૦૦	૧૨૧	૧૨૧	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	૨૧
રોહિતા	"	પૂર્વે	મહા હિમં	મહાપદ્મં	૨૮૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"
સુવર્ણકુશા	હિરણ્યવંતમાં	"	શિખરી	પુંડરિકં	૨૮૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"
રૂપકુશા	"	પશ્ચિમ	રૂપી	મહાપુંડં	૨૮૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"
હરિશંતા	હરિવર્ષમાં	"	મહા હિમં	મહાપદ્મં	૫૬૦૦૦	૨૫	૨૫	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	૫
હરિસલિલા	"	પૂર્વે	નિષધ	તિગિઝી	૫૬૦૦૦	"	"	(પ્રદેશ) આંધ્ર પ્રદેશ	"

*દિશિવ્યવહાર સ્ત્રોતદિશિને અનુસારે, પરન્તુ સ્વયંદેશ અમાણે નહિ.

દાર ૧૦ અં. (૧૪૫૬૦૦૦ વહીવટી)

[illegible]

પ્રતિ ગણેશ મહિમ ૧૦૮

અવતરણ—હવે દ્વારો કહ્યા બાદ પ્રસંગથી સાત મહા ક્ષેત્રની ૧૪ મહા નદીઓના મૂળ વિસ્તાર તથા પર્યન્ત વિસ્તાર(=સમુદ્રમાં જ્યાં મળે છે ત્યાંનો છેલ્લો વિસ્તાર) કહે છે.

છજ્જોયણે સકોસે, ગંગાસિંધૂણ વિત્થરો મૂલે
દસગુણિઓ પજ્જંતે, ઇય દુદુ ગુણેણ સેસાણં ॥૨૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ષડ્યોજનાનિ સક્રોશાનિ, ગંગાસિંધ્વોર્વિસ્તરો મૂલે
દશગુણિતઃ પર્યન્તે, ઇતિ દ્વિદ્વિગુણેન શેષાણામ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછંદ.

ગંગા સિંધૂણ મૂલે વિત્થરો સ કોસે છ જ્જોયણે
પજ્જંતે દસ ગુણિઓ, ઇય સેસાણ દુદુ ગુણેણ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ.

છ=૭

જ્જોયણે=યોજન

સ=સહિત

કોસે=એક કોશ, એક ગાઉ

ગંગા=ગંગા નદીનો

સિંધૂણ=સિંધુ નદીનો

વિત્થરો=વિસ્તાર, ૧હોળાઈ

મૂલે=મૂળને વિષે (જ્યાંથી નદી નિકળે છે ત્યાં)

દસગુણિઓ=દશ ગુણો

પજ્જંતેપર્યન્તે, છેડે (નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે ત્યાં)

ઇય=એ પ્રમાણે

દુદુ=બેબે

ગુણેણ=ગુણવાવડે, ગુણો

સેસાણં=શેષ (બાકીની ૪-૪-૨) નદીઓનો

ગાથાર્થ:—ગંગાનદી અને સિંધુ નદીનો (તથા સમાન હોવાથી રક્તા અને રક્તવતી નદીનો પણ) મૂળ વિસ્તાર એક ગાઉ સહિત ૬ યોજનનો (= ૬૧ યોજનનો) છે, અને પર્યન્ત (છેલ્લો) વિસ્તાર દશ ગુણો (૬૨૧ યોજન) છે. એ પ્રમાણે શેષ (૪+૪+૨=૧૦) મહા નદીઓનો (મૂળ વિસ્તાર તથા પર્યન્ત વિસ્તાર) બે બે ગુણો અનુક્રમે જાણવો ॥૨૬॥ ઇતિ ૧૦ મદદિત્તરમ્ ॥

નદીઓના મૂળ અને પર્યાન્ત વિસ્તાર.

વિશેષાર્થ:—ગંગા-સિંધુ-રક્તા-રક્તવતી એ બાહ્ય ક્ષેત્રની નદીઓ ન્યાં સરોવરમાંથી નીકળે છે, ત્યાં પ્રારંભમાં ફા ચોળન પહોળા પ્રવાહવાળી છે, અને ત્યાર બાદ ૧૪૦૦૦ નદીઓનું પાણી ભેગુ થતાં અનુક્રમે વધતી વધતી ન્યાં સમુદ્રને મળે છે ત્યાં* દરેક ચોળન નેટલા મોટા પ્રવાહ (૫૨) વાળી થયેલી છે. તથા હિમ-વંત હિરણ્યવંત ક્ષેત્રની ૪ નદીઓ પ્રારંભમાં ૧૨૫ ચોળન અને અન્તે ૧૨૫ ચોળન પહોળા પ્રવાહી છે. તથા હરિવર્ષ અને રમ્યકુ ક્ષેત્રમાંની ૪ નદીઓ પ્રારંભમાં ૨૫ ચોળન અને પર્યાન્તે ૨૫૦ ચોળન પહોળી છે. તેમજ શીતાદા અને સીતા નદી પ્રારંભમાં ૫૦ ચોળન અને પર્યાન્તે ૫૦૦ ચોળન પહોળા પ્રવાહવાળી છે.

પ્રશ્ન:—નદીઓનો પર-વિસ્તાર કહો, પરન્તુ ઉંડાઈ કેટલી?

ઉત્તર:—ઉંડાઈ જો કે ગાથામાં કહી નથી, તોપણ દરેક નદી ચોતાના પ્રવાહથી ૧ ફરેક સ્થાને પચાસમા ભાગ નેટલી ઉંડાઈ-વાળી જાણવી, જેથી ગંગા વિગરે ૪ નદીઓ પ્રારંભમાં ૦૫ ગાઉ

* એ ૧૨૫ ચોળન પ્રવાહ અને એ ચારે નદીનું નિર્ગમ (નીકળવાનું સ્થાન) ધ્યાનિ ઉપર કહેલું ગંગા-સિંધુનું કાંઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ વર્તમાનકાળ-આશ્રયિ નથી, પરન્તુ અવસર્પિણીના પહોળા અને ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા આરા ઓનું પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ છે. અને હિમવંતાદિ ક્ષેત્રની ૧૦ મહાનદી-કાળની ગંગા સિંધુ નદીનું સ્વરૂપ વિલક્ષણ દેખીતે પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ જોડું માનવાનું સાહસ ન કરવું. લગત અને ઐરાવત એ ૨ ક્ષેત્રોમાં કુદરતી રીતેજ ક્ષેત્રો અને કાળના એવા મોટા વિલક્ષણ ફેરફાર થઈ જાય છે, કે જેથી કાંઈ સ્વરૂપ નિયમિતપણે લખી શકાય નહિ. એ ૨ ક્ષેત્રોમાં નિયત સ્વરૂપવાળો કેવળ વૈતાલ્ય પર્વત અને ૧ ઋષભકૂટ પર્વત અને ૨ નદી-ઓના પ્રપાતકુંડ છે, પરન્તુ તે સ્થળે જઈ શકવાનો અભાવ છે. પુનઃ ગંગાદિ ચારે નદીના પ્રવાહ નવન્યથી રથપંથ પ્રમાણ (ગાડામાર્ગ નેટલા) અને ઉંડાઈ પણ બહુ ઓછી કહી છે.

૧ શાસ્ત્રમાં દરેક સ્થળે જે નિયમિત પ્રવાહ અને ઉંડાઈ કહી છે તે મૂળ અને મુખને અનુસરીને કહી છે તેથી કાંઈ કાંઈ સ્થાને હીનાધિક પ્રવાહ અને ઉંડાઈ ન જ હોય એમ ન જાણવું.

ઉંડી છે, અને પર્યન્તે ૫ ગાઉ ઉંડી છે, એ રીતે શેષ નદીઓની ઉંડાઈ પણ પૂર્વે યત્રમાં કહી છે, ત્યાંથી જાણવી. ॥ ૨૬ ॥ इति १० नदीकारम् ॥

અવતરણ—હવે પ્રસંગથી ૩ ગાથાઓ વડે જે ૬ વર્ષધર પર્વતો જંબૂદ્વીપમાં મુખ્ય અને મહાન પર્વતો છે તેજ ૬ મુખ્ય અને મહાપર્વતોનું ઉત્તરાર્ધ વગેરે પ્રમાણ તથા તે શાના બનેલા છે, તે સંબંધિ કિંચિત્ સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં આ ગાથામાં પ્રથમ ૪ વર્ષ-ધર (કુલગિરિ) પર્વતોનું સ્વરૂપ કહે છે.

जोयणसयमुच्चिद्धा, कणयमया सिंहचिह्नहिमवंता
रूपि महाहिमवंता, दुसउच्चा रूपकणयमया ॥ २७ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

योजनशतमुच्छ्रितौ, कनकमयौ शिखरिक्षुल्लहिमवन्तौ
रुक्मिमहाहिमवन्तौ द्विशतोच्चौ, रूप्यकनकमयौ ॥ २७ ॥
અન્વય સહિત પદઃશ્રુત

सिंहचिह्नहिमवंता सयं जोयण उच्चिद्धा कणयमया
रूपि महाहिमवंता दु सय उच्चा रूप कणयमया ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—

जोयण=યોજન
सयं=સો
उच्चिद्धा=ઉંચા
कणय=કનક, સુવર્ણ
मया=ના, રૂપ, મય.
सिंहचिह्न=શિખરી પર્વત
क्षुल्ल=ક્ષુલ્લ, લઘુ
हिमवंता=હિમવંત પર્વત

रूपि=રૂપિ મ પર્વત, રૂપી
पर्वत, रूपा पर्वत
महाहिमवंता=મહાહિમવંત
पर्वत
दु=દુ
स(=सज)=શત, સો
उच्चा=ઉંચા
रूप्य=રૂપ (રૂપાના)
कणयमया=કનકમય, સુવર્ણ-
मय, (सुवर्णना)

૬ વર્ષધર પર્વતોની ઉંચાઈ વિગેરે.

ગાથાર્થ:—શિખરી પર્વત અને ચુલ્લિહિમવંત (=લધુ હિમ-
વંત) પર્વત ૧૦૦ (સો) ચોજત ઉંચા છે, અને સુવર્ણના છે. તથા
દ્વિધી પર્વત (=રૂક્મિ પર્વત) અને મહાહિમવંત પર્વત ૨૦૦
(બસો) ચોજત ઉંચા છે, અને અનુક્રમે રૂપાના (ચાંદીના) તથા
સોનાના છે. ॥૨૭॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે, અને છઠ્ઠે પર્વતોની પહો-
ળાઈ તો ૧૧ મી ગાથામાં કહેલી છે. જમીનમાં ઉંડાઈ ૨૯ મી
ગાથામાં ઉંચાઈના ચોથા ભાગ નેટલી કહેશે. તથા જે પર્વતો
સામાન્યથી સુવર્ણના કહ્યા હોય તો તે પીત (પીળા) વર્ણવાળા
સુવર્ણના જાણવા, અને રૂપાના પર્વતો સ્વેતવર્ણના જ હોય એ
પ્રસિદ્ધ છે. ॥૨૭॥

અવતરણ:—આ ગાથામાં પૂર્વોક્ત ૪ વર્ષધર પર્વતોથી બાકી
રહેલા) વર્ષધર પર્વતોનું (નિષધ અને નીલવંત પર્વતનું)
પ્રમાણાદિ કહે છે—

ચત્તારિ જોયણસણ ઉચ્છિદ્ધો નિસઢ નીલવંતો અ
નિસઢો તવણિજ્મઓ, વેરુલિઓ નીલવંતગિરી ॥૨૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.
ચત્વારિ યોજનશતાન્યુચ્છિતૌ નિષધો નીલવાંશ્ર
નિષધસ્તપનીયમયો, વૈદૂર્યકો નીલવાન ગિરિઃ ॥૨૮॥
અન્યથ સહિત પદ્યઞ્છદ.

નિસઢો અ નીલવંતો ચત્તારિ સણ જોયણ ઉચ્છિદ્ધો
નિસઢો તવણિજ્મઓ નીલવંત ગિરિ વેરુલિઓ ॥૨૮॥

૧ સુવર્ણ પાંચ વર્ણનું હોવાથી આહિં પીળા વર્ણન કહેલું છે.
૨ છપાંચલી જાંબૂં સંગ્રહણી તથા મૃન્મેષ્વરસમા
વિવિધો પાક છે.

શબ્દાર્થ:—

ચત્તારિ=ચાર

જોયંણ=યોજન

સપ્=સો

ઉચ્ચિદ્વો=ઉંચો

નિસદ્ધ=નિષધ પર્વત

નીલવંતો=નીલવંત પર્વત

અ=વળી, અને

નિસદ્ધો=નિષધ પર્વત

તવણિજ્ઞ=તપનીય જાનિતું રક્ત

સુવર્ણ, (=અતિ લાલ વર્ણનું
સોનું)

મઓ=મય, રૂપ, નો

વેરુલિઓ=વૈડુર્ય રત્ન (=પાનાં,
પત્તા) નો.

નીલવંત=નીલવંત (નામનો)

ગિરિ=પર્વત

ગાથાર્થ:—નિષધ પર્વત ૪૦૦ (ચારસો) યોજન ઉંચો છે, અને નીલવંત પર્વત પણ ૪૦૦ યોજન ઉંચો છે. તથા નિષધ પર્વત તપનીય (અતિ લાલ) સુવર્ણનો છે, અને નીલવંત પર્વત વૈડુર્ય રત્નનો-પાનાનો-પત્તાનો છે ॥ ૨૮ ॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે.

અવતરણ—હવે આ ગાથામાં સર્વ પર્વતોની ઉંડાઈ (=જમીનમાં કેટલા દરિયાલા છે ? તે) કહે છે.

સઘ્વેવિ પઘ્વયવરા, સમયરિકત્તમ્મિ મંદરવિહૂણા

ધરણિતલે ઉવગાઢા, ઉસ્સેહચઉત્થનાયંમિ ॥ ૨૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

સર્વેઽપિ પર્વતવરાઃ, સમયક્ષેત્રે મંદરવિહીનાઃ

ધરણિતલે ઉવગાઢા ઉત્સેધચતુર્થભાગે ॥ ૨૯ ॥

અન્ય સહિત પદરચ્છેદ.

સમયલિત્તાંમિ મંદર વિહૂણા, સઘ્વે અવિ પઘ્વય વરા

ઉસ્સેહ ચઉત્થ ભાયંમિ ધરણિ તલે ઉવગાઢા ॥ ૨૯ ॥

પર્વતોની ઉંડાઈ.

શબ્દાર્થ:—

નવે=સર્વે
અવિ=પણુ
પન્વય=પર્વત
વરા=શ્રેષ્ઠ
સમચરિકત્તમ્મિ=સમયક્ષેત્રમાં;
અઢી દ્વીપમાં; મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં
મંદર=મેરૂ પર્વત

વિહ્વાના=વિના, સિવાય
ધરાણિ=પૃથ્વી
તલે=તળમાં, અંદર
ઉવગાઢા=અવગાહેલા, દટાયલા.
ઉંડા ગયેલા, અંદર રહેલા,
ઉસ્તેદ્દ=ઉત્સેધ, ઉંચાઈ (થી)
ચડત્ય=ચોથા
માયમ્મિ=લાગે

ગાથાર્થ:—આ અઢી દ્વીપ નેટલા સમયક્ષેત્રમાં-મનુષ્યક્ષેત્રમાં.
મેરૂ પર્વત સિવાયના નેટલા પર્વતો (અથવા ભૂમિક્ષુદ્ર) છે તે સર્વે
ચોતપોતાની ઉંચાઈથી (ઉંચાઈના) ચોથા લાગ નેટલા ભૂમિતળની
અંદર (=ભૂમિમાં) દટાયલા છે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થ:—સૂર્યચન્દ્રની ગતિથી ઉત્પન્ન થયેલ સમય
એટલે (સમય આવલિ મુદૂર્ત ઇત્યાદિ અનેક લેદવાળો) કાળ
ને ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તે છે તે સમયક્ષેત્ર ૨૫૦૦૦૦૦૦ (=પીરતાલીસ લાખ) યોજન પ્રમાણુ અથવા
નામ ૧ મનુષ્યક્ષેત્ર પણ છે. એ સમયક્ષેત્રના (એટલું બીજું
૨૬૮ પર્વતો (તથા ઉપલક્ષણથી ભૂમિક્ષુદ્ર પર્વતો પણ) ચોત
પોતાની ઉંચાઈથી ચોથા લાગ નેટલા ભૂમિમાં ઉંડા-દટાયલા છે. ૩

* ૧ લાખ યોજનનો સંપૂર્ણ જંબુદ્વીપ, તેને ફરતો ૨ લાખ યોજન-
નો લવણ સમુદ્ર, તેને ફરતો ૪ લાખ યોજનનો કાલોદધિ સમુદ્ર, અને તેને ફરતો (સોળ લાખ
તેને ફરતો ૮ લાખ યોજનનો અર્ધ લાગ એટલે) ૮ લાખ યોજનનો અર્ધ પુષ્કર-
યોજનના પુષ્કરવર દ્વીપનો અર્ધ ભાગ એટલે) ૧૧ લાખ યોજનનો અર્ધ પુષ્કર-
વરદ્વીપ એ પ્રમાણે બે સમુદ્ર સહિત ૨૫ લાખ યોજન થાય.
યોજન અને તેની બે બાજુએ (બે સમુદ્ર સહિત ૧૧ દ્વીપનો વિસ્તાર) ૨૨
લાખ ૨૨ લાખ યોજન ગણતાં મનુષ્યક્ષેત્રના ૪૫ લાખ યોજન થાય. અને
૧ અઢી દ્વીપમાંજ મનુષ્યોની વસતી, જન્મ અને મરણ છે. અને

હો. શ્રીમા.
પા. પાનકારો. સે. ગ્રા.
તિ. ગ્રા. વત. સે. ગ્રા.
મ. હો. ઉ. ન. ક. શ્રીમા.
ન. ત. જા. ક. શ્રીમા.
મ. હો. ઉ. ન. ક. શ્રીમા.
ન. ત. જા. ક. શ્રીમા.
મ. હો. ઉ. ન. ક. શ્રીમા.
ન. ત. જા. ક. શ્રીમા.

પ્રશ્ન:—ઉંડાઈ અને ઉંચાઈના યોજન જૂદા ગણવા કે એકત્ર ગણવા ?

ઉત્તર:—પર્વતની ઉંડાઈ અને ઉંચાઈના યોજન જૂદા ગણવા. તથી જે પર્વત ૧૦૦ યોજન ઉંચો કહ્યો હોય તે ભૂમિમાં રૂપ યોજન ઉંડા જણાવે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં મેરૂ સિવાયના પર્વતોની ઉંચાઈ મૂળ ભાગથી નહિ પરંતુ ભૂમિની ઉપરની સપાટીથી ગણાવી છે. ૧૨૮૫

અવતરણ:—હવે આ ગાથામાં સંગ્રહણી પ્રકરણની સમાપ્તિ થાય છે, અને તે સાથે આ પ્રકરણના કર્તા-રચનાર પોતાનું નામ પણ પ્રગટ કરે છે.

અઢી દ્વીપથી બહાર લબ્ધિવંત મનુષ્યોનું ગમનાગમન છે; પરંતુ જન્મ-મરણ અને નિવાસ નથી માટે ૨૫૫ દ્વીપનું નામ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

૨ કારણ કે જાબૂદ્વીપના મેરૂની ઉંચાઈ ૯૯૦૦૦ યોજન અને ઉંડાઈ ૧૦૦૦૦ યોજન છે (જેથી તે સંપૂર્ણ ૧ લાખ યોજનનો છે) અને બીજા બે દ્વીપના ૪ મેરૂની ઉંચાઈ ૧૦૦૦૦ યોજન ઉંડાઈ સહિત ૮૫૦૦૦ યોજન. (૧૦૦૦૦+૮૪૦૦૦) છે.

૩ ગાથામાં “સમયક્ષેત્રના પર્વતો” કહેવાથી સમયક્ષેત્રથી બહારના પર્વતોની ઉંડાઈ ઉંચાઈના ચોથા ભાગ જેટલી નિયમિત નથી એમ જણાવું. કારણ કે પ્રથમ તો સમયક્ષેત્રથી બહાર (સમયક્ષેત્રવત્ અનેક પર્વતો ન હોવાને અભાવે) પર્વતો છે નહિ એમ જ કહ્યું છે, અને માનુષોત્તર, કુંડલ, રૂચક, અંજનગિરિ, દધિમુખ, રતિકર તથા ધન્દ્રોના ઉત્પાત પર્વતો વિગેરે જે પર્વતો કહ્યા છે તેમાં માનુષોત્તર, રતિકર અને ઉત્પાત પર્વતો ચોથા ભાગની ઉંડાઈવાળા, અને શેષ ૧૦૦૦ યોજન ઉંડાઈવાળા છે. અને કુંડલ, રૂચક તથા અંજનગિરિઓ ચાર મેરૂવત્ મૂળથી ૮૫૦૦૦ યોજન ઉંચા છે, અને દધિમુખ પર્વતો મૂળથી ૬૫૦૦૦ યોજન ઉંચા છે. ઇત્યાદિ રીતે વિશેષતા હોવાથી “મંદરવિહૂળા ઉવગાઢા ડસ્સેહચવત્થમાયસ્મિ” એ વાક્ય સમયક્ષેત્રમાં જ સંભવે માટે ગાથામાં સમયસ્થિતિ પદ છે.

યોગ હોય છે, અને લઘિવંત તિર્યચ મનુષ્યાને પણ એ પ્રમાણે
વૈં શરીર સંબંધિ અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં એટલે ઉત્તર વૈકિયની
રચના પ્રસંગે પ્રારંભમાં વૈં મિશ્રયોગ હોય તેમજ સંહરણ સમયે
પણ (અન્તર્મુખ સુધી) વૈં મિશ્રયોગ હોય છે.

૬ આહારકાયયોગ—આહારક શરીરની શ્રી સર્વજ્ઞ લગવંત
પાસે ગમતાદિ ક્રિયા. આ યોગ ઔદર્પૂર્વક મુનિને આહારક
શરીર રચે ત્યારે આહારક શરીર સંબંધિ અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં
હોય છે.

૬ અહારકમિશ્ર કાયયોગ—ઔદારિક શરીર સાથે આહારક
શરીરની મિશ્રક્રિયા. આ યોગ ઔદર્પૂર્વક મુનિને આહારક શરી-
રની રચનાના પ્રારંભમાં (એટલે આહારક શરીર સંબંધિ અપર્યાપ્તિ
અવસ્થામાં) અને આહારક શરીરના સંહરણ વખતે પણ હોય છે.

૭ તૈજસકાર્મણ કાયયોગ—તૈજસ શરીરની તથા કર્મણ
શરીરની ક્રિયા. આ યોગમાં તૈજસ શરીરની ગૌણતા-અપ્રધાનતા
અને કર્મણ શરીરની મુખ્યતા-પ્રધાનતા હોવાથી કાર્મણ યોગ
કહીએ તો પણ ઠીક છે. આ યોગ પરલવમાં વક્રગતિએ જતા
જીવને માર્ગમાં હોય છે, તથા પરલવમાં ઉપત્તિના પ્રથમ સમયે
હોય છે, અને કેવલિ સમુદ્ઘાતના ૩-૪-૫ મા સમયે હોય છે.

॥ (૧૫) ઉપયોગ ૧૨ ॥

ઉપ એટલે સમીપમાં યુજ્યતે એટલે જોડાય તે ઉપયોગ કહે-
વાય, અર્થાત વિષયદેશમાં (જે જ્ઞાનનો વિષય જેટલા ક્ષેત્ર સુધીના
છે અથવા જે જે દ્રવ્યો-પદાર્થો સંબંધિ છે તેટલા ક્ષેત્રમાં) પ્રાપ્ત
થયેલા તે તે પદાર્થોના સ્વરૂપના અવલોકનમાં-બોધમાં આત્મા
જોડાય તે ઉપયોગ કહેવાય. તે ૪ દર્શન ૫ જ્ઞાન અને ૩ અજ્ઞાનના
લેદથી ૧૨ પ્રકારનો છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહી ગયેલા ૪ દર્શન
૫ જ્ઞાન અને ૩ અજ્ઞાનના અર્થને અનુસારે નીચેનું.

॥ (૧૬) ઉપપાત ॥

ઉપપાત એટલે ઉપજવું-ઉત્પન્ન થવું. અર્થાત કયા દંડકમાં
એક સમયે કયા દંડકના કેટલા જીવ ઉપજે-જન્મે? તે, અને ઉપ-

खंडाईगाहाहिं, दसहिं दारेहिं जंबुदीवस्स
संघयणी सम्मत्ता, रइया हरिभद्रसूरीहिं ॥ ३० ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

खंडादिगाथाभिर्दशभिर्द्वा रैर्जम्बूद्वीपस्य
संग्रहणिः समाप्ता रचितो हरिभद्रसूरिभिः ॥ ३० ॥

અન્ય સહિત પદ=૭૬.

खंड आई गाहाहिं दसहिं दारेहिं हरिभद्रसूरीहिं रइया
जंबुदीवस्स संघयणी सम्मत्ता ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થ:—

खंडाई=ખંડ વિગેરેની (અથવા
खंडा जोयण वासा धत्यादि)
गाहाहिं=ગાથાઓ વાળાં (=ગા-
થાઓમાં કહેલાં)
दसहिं=દશ
दारेहिं=દ્વારોનાં

जंबुदीवस्स=જંબૂદ્વીપની
संघयणी=સંગ્રહણી (સંગ્રહ-
પદ્ધતિ)
सम्मत्ता=સમાપ્ત થઈ
रइया=રચેલી
हरिभद्रसूरीहिं=શ્રી હરિભદ્ર-
સૂરિએ

ગાથાર્થ:—ખંડા જોયણ વાસા ધત્યાદિ ગાથાઓવાળાં (=ગા-
થાઓમાં કહેલા) દશ દ્વારો વડે (એટલે ખંડ આદિ ૧૦ દ્વારોવડે) શ્રી
હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી આ જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી (નામના પ્રકરણની
રચના) સમાપ્ત થઈ. ॥૩૦॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થવત સુગમ છે, પરંતુ એ કહેલા ૧૦
પદાર્થો સિવાય બીજા પણ અનેક શાશ્વત પદાર્થો આ જંબૂદ્વીપમાં
છે, તેનું સ્વરૂપ બીજા ગ્રંથોથી જાણવા યોગ્ય છે ॥૩૦॥

જંબૂ સંગ્રહણી પ્રકરણનો અર્થ લખવામાં મતિદોષ વિગેરે
કારણથી જે કંઈ ભૂલ ચૂક થઈ હોય તે ક્ષમા કરી સુધારી વાંચવું,
એવી સજ્જનો પ્રત્યે અમારી નમ્ર વિજ્ઞાપિ છે.

૧ ગાદ્યાદિ એવો તૃતીયા એકવચનાન્ત પાઠ પણ છે.

॥ જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી પરિશિષ્ટ ॥

આ પ્રકરણમાં કહેવાયલા ખંડ, યોજન અને ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ ૧૦ પદાર્થો ઉપરાન્ત બીજા પણ કેટલાક શાશ્વત પદાર્થો નોંધવા ગાય છે તે અહિં પરિશિષ્ટ વિભાગમાં દર્શાવાય છે—

॥ જંબૂદ્વીપમાં ૨ સૂર્ય અને ૨ ચંદ્ર છે. જે ચંદ્ર સૂર્ય આજે ઉગ્યો હોય તે પુનઃ આવતી કાલે (બીજે દિવસે) ઉગતો નથી, પરંતુ ત્રીજે દિવસે ઉગે છે. તથા દરેક ચંદ્રનો ૨૮ નક્ષત્ર ઇત્યાદિ કોડીકોડી તારા) છે.

॥ જંબૂદ્વીપની જગતી અને ૪ દ્વાર ॥
આ દ્વીપને ફરતો ૧ કોટ મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળો, ઉપર ૪ યોજન પહોળો, ૮ યોજન ઊંચો અને દ્વીપની પરિધિ જેટલી લંબાઈવાળો વલયાકારે કહેલો છે તે જગતી કહેવાય છે, તેને વિજય-વિજયંત-જયંત-અપરાજિત એ ચાર નામ વાળાં (પૂર્વાદિક દિશામાં અનુક્રમે) ૪ મોઢાં દ્વાર (દરવાજા) છે.

॥ ૩૪ વૈતાલ્યની ૬૮ ગુફા ॥
દરેક વૈતાલ્ય પર્વતની તિમિલાગુફા અને સંક્રમણાતાગુફા એ બે નામવાળી મોટી ગુફાઓ છે, કે જે ચક્રવર્તિના રાજ્ય વખતે ઉઘાડી રહે છે, અને તે સિવાયના વખતમાં સદાકાળ બંધ રહે છે. તે ગુફા ૧૧ યોજન ઊંચી ૮ યોજન પહોળી અને ૫૦ યોજન લાંબી હોય છે. ચક્રવર્તિ એક ગુફામાં થઈ કાકિણી રત્નથી બનેલ બાળુએ લીંતે પ્રકાશમંડલો ચિતરી, બીજી ગુફામાં થઈ તેમાં પણ તેજ બાળુના ૩ અનાર્ય ખંડ જતી, બીજી ગુફામાં થઈ તેમાં પણ આવે પ્રમાણે પ્રકાશમંડલો ચિતરી પાછા વળી ચોતાના ખંડમાં આવે છે. એ રીતે ગુફાઓમાં પ્રકાશમંડલોના પ્રકાશથી બીજી બાળુના ખંડમાં આવવા જવાનો વ્યવહાર સુલભ થાય છે.

॥ વૈતાલ્યનાં ૨૪૪૮ બીલ ॥ —

દરેક વૈતાલ્યમાં દક્ષિણ બાજુ અને ઉત્તર બાજુએ ગંગા સિંધુ આદિ મહાનદીના બે બે પડએ નવ નવ બીલ હોવાથી દરેક વૈતાલ્યમાં ૭૨ વીલ એટલે નાની ગુફાઓ છે. જેથી ૩૪ વૈતાલ્યનાં ૨૪૪૮ બીલ છે. અવસપિણીના કંઠા આરામાં જ્યારે અત્યંત તાપ અને ટાઠ વિગેરેના ઉપદ્રવોથી મનુષ્ય પશુઓનો પ્રલય (સંહાર) કાળ આવશે તે વખતે એ બીલોમાં ભરાઈ ગયેલા મનુષ્ય અને પશુઓ જ જીવતા રહેશે અને પુનઃ મનુષ્યની અને પશુઓની વૃદ્ધિ એ બીજ ૩૫ મનુષ્યથી અને પશુઓથી જ થશે.

॥ ૪ અને ૩૪ તીર્થંકર ॥

પૂર્વે કહેલી ૩૪ વિજયોમાં ૧-૨ તીર્થંકર ગણવાથી ઉત્કૃષ્ટ કાળે ૩૪ તીર્થંકર હોય છે, અને જઘન્યથી ૪ તીર્થંકર ભગવાન તે મહાવિદેહમાં જ હોય. મતાન્તરે જઘન્યથી ૨ તીર્થંકરો પણ મહાવિં માં જ કહ્યા છે.

॥ ચક્રવર્તિ-વાસુદેવ-બળદેવ ૪ અને ૩૦ ॥

મહાવિદેહમાં ઉત્કૃષ્ટથી (૨૮ વિજયમાં) ૨૮ ચક્રં અથવા ૨૮ વાસું-અને ૨૮ બળં હોય છે, અને તેજ વખતે ભરત ઔરાવતમાં પણ ચક્રવર્તિ આદિ હોય તો જાંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળે ૩૦ ચક્રવર્તિ આદિ હોય છે, અન્યથા જઘન્યથી ૪ હોય તો મહાવિદેહમાં જ હોય. વળી મહાવિંમાં ૨૮ વિજયો જ્યારે ૨૮ ચક્રવર્તિ યુક્ત હોય ત્યારે શેષ ૪ વિજયો ૪ વાસુદેવ તથા ૪ બળદેવ યુક્ત હોય છે, પરંતુ એક વિજયમાં ચક્રવર્તિ અને વાસુદેવ બે ન હોઈ શકે, એ નિયમથી સર્વ ગણતરી કરવી.

॥ પંડુક વનમાં ૪ અભિષેક શિલા ॥

મેરૂ પર્વતના શિખર ઉપર પંડુક વન નામનું વન છે, તેમાં ૫૦૦ યોજન લાંબી, ૨૫૦ યોજન પહોળી, ૪ યોજન જાડી (ઉંચી), અને અર્જુન (શ્વેત) સુવર્ણની ૪ મહાશિલાઓ ચાર દિશામાં છે. તે શિલાઓ ઉપર તે તે દિશામાં જન્મેલા શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનો જન્માભિષેક થાય છે.

જાંબૂ સંગ્રહણી પ્રકરણ.

॥ ૨ મહાવૃક્ષ ॥

ભૂમિકૂટના વર્ણનમાં કહેલ ૧ જંબૂવૃક્ષ અને ૧ શાલ્મલી વૃક્ષ એમ ૨ વૃક્ષ છે, તેમાં ૧ ઉત્તરકુરુક્ષેત્રમાં અને ૧ દેવકુરુક્ષેત્રમાં છે. તે દરેક ૮ ચોજન ઉંચું, ૦૧ ચોજન ઉંડું અને ૮ ચોજન વિસ્તારવાળું છે. ત્યાં જંબૂવૃક્ષ ઉપર ગરુડદેવ રહે છે. બન્ને વૃક્ષ સ્વરૂપે પૃથ્વીકાય-શાલ્મલી વૃક્ષ ઉપર ગરુડદેવ રહે છે. બન્ને વૃક્ષો છે અને શાશ્વત છે. મય રતનનાં છે, પરંતુ તેનો આકાર વૃક્ષનો છે અને શાશ્વત છે. પુનઃ એ દરેક વૃક્ષને ફરતાં બીજાં અનેક એવાંજ વૃક્ષો નાનાં મોટાં છે.

॥ ૩૪ રાજધાની ॥

ચોત્રીસ વિજયમાં અયોધ્યા ઈત્યાદિ (૩૪) નામવાળી ૩૪ મુખ્ય નગરીઓ છે, તે (૩૪) રાજધાનીઓ કહેવાય.

॥ ૬૦ કુંડ ॥

૧૪ મહાનદીઓ જે જે પર્વત ઉપરથી નીકળે છે, તે તે પર્વતની નીચે તે તે નદીના નામવાળા પ્રપાતકુંડ છે, કે જેમાં તે નદીના પડતો ઘોધ એ કુંડમાંજ પડીને બહાર નીકળે છે તે ૧૪, તથા મહાવિહરમાંની ૬૪ વિજયગત નદીઓ અને ૧૨ અન્તર્નદીઓ નિષ્પન્ન અને નીલવંત પર્વત પાસેના કુંડમાંથી નીકળે છે તે ૭૬ મળી ૬૦ કુંડ છે.

॥ ૮ મહાવન ॥

મહાવિહરના એ છોડે એ વન જગતી પાસે રહેલાં છે તે ૪ વન અને મેર પર્વતનાં લદ્દશાલ-નંદન-સોમનસ અને પંડુક-વન નામનાં ૪ વન મળી ૮ મહાવન છે.

॥ અનેક વેદિકા અનેક વનખંડ ॥

જંબૂદ્વીપમાં જે જે શાશ્વત પર્વત-કૂટ-નદી-સરોવર-કુંડ-ત્રેણિ-મેખલા-મહાવૃક્ષ-શિલા-જગતી-દેવપ્રાસાદના તેમજ સિદ્ધા-યતનના વિભાગો-તીર્થ વિગેરે અનેક પદાર્થોમાંના કેટલાક યથા-ચોખ્ખ ૧ વેદિકા અને ૧ વનવડે તેમજ કેટલાક ૧ વેદિકા ૨ વનવડે અને ૨ મહાવૃક્ષો અનેક વેદિકા અનેક વનવડે વીંધાયેલાં છે. (તેની ગણતરી અહિં પ્રયોજન નથી).

॥ ૩૦૬ મહાનિધિ ॥

૩૪ વિજયમાંની દરેક વિજયમાં નૈસર્ગ આદિક નામવાળા

૯-૯ નિધિ પાંચમા ખંડમાં મહાનદીના કિનારાપાસે હોય છે. જેમ ગંગા મહાનદીના પૂર્વ કિનારે ૯ નિધિ ભૂમિને વિષે છે. તે દરેક ૧૨ ચોજન લાંબી અને ૯ ચોજન પહોળી તથા ૮ ચોજન ઊંચી એવી મોટી પેટીઓના આકારવાળા, તથા સુવર્ણના બનેલા અને આઠ આઠ ચક્ર ઉપર રહેલા (આગગાડીના ડબ્બા સરખા) છે. તેમાં દરેક સ્થિતિને દર્શાવનાર શાશ્વત પુસ્તકો હોય છે અથવા તે તે જાતના પદાર્થો તૈયાર મળી શકે એવા હોય છે. દરેક નિધિમાં પોતપોતાનાં નામ સરખાં નામવાળા દેવો અધિપતિ હોય છે. પાંચમો ખંડ સાધીને ચક્રવર્તિ એ ૯ નિધિઓને પણ સાથે છે, અને ચક્રવર્તિ દિગ્વિજય કરી પોતાના નગરમાં આવે છે ત્યારે તે નિધિઓ પણ પાતાલ માર્ગે ચક્રવર્તિના નગર બહાર આવી જાય છે.

॥ ૪૨૦ રત્નો ॥

દરેક ચક્રવર્તિને ચક્ર-છત્ર-દંડ-ચર્મ-ખડ્ગ-મણિ-કાકિણી, એ ૭ એકેન્દ્રિય રત્ન, તથા સેનાપતિ-ગાથાપતિ-વાર્ધકી-પુરોહિત-અશ્વ-હસ્તિ અને સ્ત્રી એ ૭ પંચેન્દ્રિય રત્ન મળી ૧૪ રત્નો હોય છે. જેથી ઉત્કૃષ્ટ કાળે ૩૦ ચક્રવર્તિ હોવાથી જા'બૂંદ્રીપમાં ૨૧૦ એકેન્દ્રિય રત્ન અને ૨૧૦ પંચેન્દ્રિય રત્ન મળી ૪૨૦ રત્ન ચક્રવર્તિનાં હોય છે.

એ જા'બૂંદ્રીપના પ્રસિદ્ધ પદાર્થો કહ્યા, તે ઉપરાન્ત બીજા પણ કોટીશિલા વિગેરે અનેક પદાર્થો જા'બૂંદ્રીપમાં છે તે બીજા ગ્રંથોથી સવિસ્તર જાણવા ચોખ્ય છે.

॥ इति जंबूद्वीप संग्रहणी परिशिष्टम् ॥

इति श्रीजैनश्रेयस्करमंडलाख्यसंस्थान्तर्गतानेकधार्मिक-
व्यवहृतिसंचालकस्य महिसानाख्यनगरनिवासिनः श्रेष्ठि-
वर्य-श्रीयुत-वेणिचन्द्रस्य सत्प्रेरणातः भृगुकच्छ-
निवासि श्रेष्ठिश्रीयुतानुपचन्द्र-मलुकचन्द्र-विद्यार्थि-
चंदुलाल-लिखितो जंबूद्वीपसंग्रहणीप्रकरणस्य
विशेषार्थः समाप्तः

॥ दंडक प्रकरण मूळ ॥

नमिउं चउवीसजिणे, तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ;
दंडगणएहिं ते च्विय, थोसामि सुणेह भो भव्वा ॥१॥
नेरइया^{१०} असुराई, पुढवाई^{१०} बेन्दिद्यादओ^{१०} चेंव;
गब्भयतिरियंमणुस्सा, वंतरं जोइसियं वेमाणी^{१०} ॥२॥
संखित्तयरी उ इमा, संरीरमोगाहणा य संघयणा;
सन्ना^{१०} संठाण कसाय, लेसिन्दिद्य दु समुंघाया ॥३॥
दिटी^{१०} दंसण नाणे जोगुवओगोववाय चवण ठिई;
पज्जति किमाहारे, सन्नि गइ आगई वेए ॥४॥
चउ गब्भतिरिय वाउसु, मणुआणं पंच सेस तिसरीरा;
थावरचउगे दुहओ, अंगुलअसंखभागतण ॥ ५ ॥
सव्वेसिं पि जहन्ना, साहाविय अंगुलस्ससंखंसा;
उक्कोस पणसयधणू, नेरइया सत्तहत्थ सुरा ॥ ६ ॥
गब्भतिरि सहस जोयण, वणस्सई अहियजोयणसहस्सं;
नर तेइंदि तिगाऊ, बेइंदिय जोयणे बार ॥ ७ ॥
जोयणमेगं चउरिं-दिदेह मुच्चत्तणं सुए भणियं;
वेउव्वियदेहं पुण, अंगुलसंखंसमारंभे ॥ ८ ॥
देव नर अहियलरकं, रियाणं नव य जोयणसयाई;
दगुणं तु नारयाणं, भणियं वेउव्वियसरीरं ॥ ९ ॥

अंतमुहुत्तं निरण, मुहुत्त चत्तारि तिरिय-मणुणसु;
 देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा-कालो ॥ १० ॥
 थावर सुर नेरइया, अस्संघयणा य विगल छेवट्ठा;
 संघयण-छगं गव्भय-नर-तिरिणसु वि मुणेयव्वं ॥ ११ ॥
 सव्वेसिं चउ दह वा, सन्ना सव्वे सुरा य चउरंसा;
 नर तिरि छस्संठाणा, हुंडा विगलिंदि-नेरइया ॥ १२ ॥
 नाणाविह धय सूई, वुव्वुय वण वाउ तेउ अपकाया;
 पुढवी मसूरचंदा-कारा संठाणओ भणिया ॥ १३ ॥
 सव्वेवि चउकसाया, लेस-छगं गव्भतिरियमणुणसु;
 नारय तेऊ वाऊ, विगला वेमाणि य तिलेसा ॥ १४ ॥
 जोइसिय तेउलेसा, सेसा सव्वेवि हुंति चउलेसा;
 इंदियदारं सुगमं, मणुआणं सत्त समुग्घाया ॥ १५ ॥
 वेयण कसाय मरणे, वेउव्विय तेयए य आहारे;
 केवलि य समुग्घाया, सत्त इमे हुंति सन्नीणं ॥ १६ ॥
 एगिंदियाण केवल-तेउ-आहारगविणा उ चत्तारि;
 ते वेउव्वियवज्जा, विगला सन्नीण ते चेव ॥ १७ ॥
 पण गव्भतिरिसुरेसु, नारय वाऊसु चउर तिय सेसे;
 विगलदु दिट्ठी थावर, मिच्छत्ति सेस तिय दिट्ठी ॥ १८ ॥
 थावर बि तिसु अचरकू, चउरिंदिसु तद्दुगं सुए भणियं;
 मणुआ चउदंसणिणो, सेसेसु तिगं तिगं भणियं ॥ १९ ॥

अन्नाण-नाण-तिय तिय, सुरतिरिनिरए थिरे अनाणदुगं;
 नाणन्नाण दु विगले, मणुए पण नाण ति अनाणा ॥२०॥
 सच्चेअर मीस असच्चमोस मण वय विउव्वि आहारे;
 उरलं मीसा कम्मण, इय जोगा देसिया समए ॥२१॥
 इक्कारस सुर निरए, तिरिएसु तेर पन्नर मणुएसु;
 विगले चउ पण वाए, जोगतिगं थावरे होई ॥२२॥
 ति अनाण नाण पण चउ, दंसण बार जिअलरक-
 णुवओगा;

इय बारस उवओगा, भणिया तेलुकदंसीहिं ॥ २३ ॥
 उवओगा मणुएसु, बारस नव निरय-तिरिय-देवेसु;
 विगलदुगे पण छक्कं, चउरिंदिसु थावरे तियगं ॥२४॥
 संखमसंखा समए, गब्भयतिरि-विगल-नारय-सुरा य;
 मणुआ नियमा संखा, वणणंता थावर असंखा ॥२५॥
 असन्नि नर असंखा, जह उववाए तेहेव चवणेवि;
 बावीस सग ति दसवास-सहस्स उक्किट्ट पुढवाई ॥२६॥
 तिदिणगि तिपल्लाऊ, नरतिरि सुरनिरय सागरतितीसा;
 वंतर पल्लं जोइस-वरिसलरकाहियं पलियं ॥२७॥
 असुराण अहिय अयरं, देसूणदुपन्नयं नव निकाए;
 बारसवासुणपणदिण, छम्मासुक्किट्ट विगलाऊ ॥२८॥
 पुढवाई-दस-पयाणं, अंतमुहुत्तं जहन्न-आउठिई;
 दससहसवरिसठिइआ, भवणाहिवनिरयवंतरिया ॥२९॥

वेमाणिय-जोइसिया, पल्लतयटुंस आउआ हुंति;
 सुरनरतिरिनिरएसु, छ पज्जत्ती थावरे चउगं ॥ ३० ॥
 विगले पंच पज्जत्ती, छदिसिआहार होइ सव्वेसिं;
 पणगाइपए भयणा, अह सन्नितियं भणिस्सामि॥३१॥
 चउविहसुरतिरिएसु, निरएसु य दीहकालिगी सन्ना;
 विगले हेउवएसा, सन्नारहिया थिरा सव्वे ॥ ३२ ॥
 मणुआण दीहकालिय, दिट्ठीवाओवएसिआ केवि;
 पजपणातिरिमणुअच्चिय, चउविहदेवेसु गहंति ॥३३॥
 संखाउ पज्जपणिंदि-तिरियनरेसु तहेव पज्जत्ते;
 भूदगपत्तेयवणे, एएसु च्चिय सुरागमणं ॥ ३४ ॥
 पज्जत्तसंखगब्भय-तिरियनरा निरयसत्तगे जंति;
 निरउवट्ठा एएसु, उववज्जंति न सेसेसु ॥ ३५ ॥
 पुढवी-आउ-वणस्सइ-मज्झे नारयविवज्जिया जीवा;
 सव्वे उववज्जंति, निय-निय-कम्माणुमाणेणं ॥ ३६ ॥
 पुढवाइ-दसपएसु, पुढवी-आऊ-वणस्सई जंति;
 पुढवाइदसपएहि य, तेऊवाऊसु उववाओ ॥३७॥
 तेऊवाऊ-गमणं, पुढवीपमुहंमि होइ पयनवगे;
 पुढवाइठाणदसगा, विगलाइतियं तहिं जंति ॥३८॥
 गमणागमणं गब्भय-तिरियाणं सयलजीवठाणेसु;
 सव्वत्थ जंति मणुआ, तेऊवाऊहिं नो जंति ॥३९॥

वेयतिय तिरिनरेसु, इत्थी पुरिसो य चउविहसुरसु;
 थिरविगलनारएसु, नपुंसवेओ हवइ एगो ॥ ४० ॥
 पज्जमणु-वायरगी, वेमाणिय-भवणं-निरय-वंतरिया;
 जोइस-चउ-पणतिरिया, बेइदि तेइदि भू आज ॥ ४१ ॥
 वाऊ वणस्सइ च्चिय, अहिया अहिया कमेणिमे हुंति;
 सव्वेवि इमे भावा, जिणा! मए णंतसो पत्ता ॥ ४२ ॥
 संपइ तुम्ह भत्तस्स, दंडगपयभमणभग्गहिययस्स;
 दंडतियविरय(इ)सुलहं, लहु मम दितु मुखपयं ॥ ४३ ॥
 सिरि-जिणहंसमुणीसर-रजे सिरि-धवलचंदसीसेण;
 गजसारेण लिहिया, एसा विन्नत्ति अप्पहिया ॥ ४४ ॥

जंबूद्वीप संग्रहणी मूल ॥

नमिय जिणं सव्वन्नं, जगपुजं जंगयुं महावीरं;
 जंबूदीवपयत्थे, वुच्छं सुत्ता सपरहेज ॥ १ ॥
 खंडा जोयण-वासो, पव्वय-कूडा य तित्थ-सेढीओ;
 विजय-इह-सलिलंओ, पिंडेसिं होइ संगयणी ॥ २ ॥
 णउअसयं खंडाणं, भरहपमाणेण भाइए लरके;
 अहवा णउअसयगुणं, भरहपमाणं हवइ लरकं ॥ ३ ॥
 अहवेगखंड भरहे, दो हिमवंते अ हेमवइ चउरे
 अहु महाहिमवंते, सोलस खंडाई हरिवासे ॥ ४ ॥

લક્ષણથી (અધ્યાહારથી) કયા દંડકમાં કેટલા કાળ સુધી કોઈ પણ જીવ આવી ઉત્પત્તિ થાય નહિ એમ કહેવું તે ઉપપાત દ્વાર ઉત્પત્તિથી અને વિરહથી એમ બન્ને પ્રકારે જાણવું. મૂળ ગાથાઓમાં જે કે વિરહદ્વાર નથી કહ્યું તે પણ અર્થમાં વિરહદ્વાર કહેવાશે.

॥ (૧૭) સ્વયન ॥

કયા દંડકે એક સમયમાં કેટલા જીવ સ્વયે-મરણ પામે તેની સંખ્યાનો નિયમ કહેવો તે ચ્યવનદ્વાર પણ (ઉપપાત દ્વારવત) ઉપલક્ષણથી સ્વયન વિરહ સહિત (એટલે કયા દંડકમાં કેટલા કાળ સુધી કોઈ એક પણ જીવ મરણ ન પામે તે સંખ્યા કાળનિયમ કહેવો તે પણ) કહેવાશે. મૂળ ગાથાઓમાં સ્વયનવિરહ નથી કહ્યો પરંતુ અર્થમાં કહેવાશે.

॥ (૧૮) સ્થિતિ ૨ ॥

સ્થિતિ એટલે આયુષ્ય, અર્થાત્ કયા દંડકના જીવોનું કેટલું આયુષ્ય હોય તે આયુષ્યકાળનો નિયમ દર્શાવવો તે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એમ ૨ પ્રકારે છે. ત્યાં ઓછામાં ઓછું કેટલું આયુષ્ય હોય તેનો નિયમ કહેવો તે ૧ જઘન્ય સ્થિતિ, અને વિશેષમાં વિશેષ કેટલું આયુષ્ય હોય તેનો નિયમ કહેવો તે ૨ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવાય. મૂળ ગાથાઓમાં એ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિ કહેવાશે.

॥ (૧૯) પર્યાપ્તિ ૬ ॥

પુદ્ગલસમૂહના આલંબનથી પ્રગટ થયેલી જીવની જે શક્તિ તે પર્યાપ્તિ કહેવાય. સંસારી જીવ પુદ્ગલોના આલંબન-સહાય વિના કંઈ પણ કાર્ય-ક્રિયા કરી શકતો નથી, માટે ઉત્પત્તિ સ્થાને આવેલો જીવ પ્રતિ સમય જે જે ઔદારિકાદિ પુદ્ગલવર્ણણાઓ (ઉત્પત્તિ સ્થાને શુક રૂધિર આદિ જે સ્વદેહ પ્રાયોગ્ય વર્ણણાઓ હાજર હોય તે પુદ્ગલ વર્ણણાઓ) ગ્રહણ કરતો જાય છે, તે તે પુદ્ગલવર્ણણાઓના સમૂહના આલંબનથી જીવમાં પ્રતિસમય કંઈક કંઈક અંશે નૂઠ્ઠી નૂઠ્ઠી શક્તિઓ પ્રગટ થતી જાય છે; અને જ્યારે તે તે શક્તિને લાયક પુદ્ગલો પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે જીવમાં તે તે પ્રકારની શક્તિ સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે, માટેજ

वत्तीसं पुण निस०,
 वउसट्ठी उ विदेहे, तिरासि५७
 जोयणपरिमाणइं, समचउरंसाइं इत्थ खंडा२;
 लखस्स य परिहीए, तप्पायगुणे य हुंतेव ॥ ६ ॥
 विरकंभवग्गदहगुण-करणी वट्ठस्स परिओ होइ;
 विरकंभपायगुणिओ, परिओ तस्स गणियपयं ॥ ७ ॥
 परिही तिलखं-सोलस-सहस्स दो य सय सत्तवीसहिया;
 कोसतिगट्ठावीसं, धणुसय तेरंगुलद्धियं ॥ ८ ॥
 सत्तेव य कोडिसया, गजआ छप्पन्न-सयसहस्साइं;
 चउणजयं च सहस्सा, सयं दिवहं च साहीयं ॥ ९ ॥
 गाजयमेगं पनरस-धणुसया तह धणूणि पन्नरस;
 सट्ठिं च अंगुलाइं, जंबूदीवस्स गणियपयं ॥ १० ॥
 भरहाइ सत्त वासा, वियट्ठ चउ चउरतिं वट्ठियरे;
 सोलसं वस्कारगिरी, दो चित्त-विचित्त दो जमगा ॥ ११ ॥
 दोसय कणयगिरीणं, चउ गयदंता य तह सुमेरु अ;
 छ वासहरा पिंडे, एगुणसत्तरि सया हुन्नी ॥ १२ ॥
 सोलसवस्कारेसु, चउ चउ कूडा य हुंति पत्तेयं;
 सोमणस गंधमायण, सत्तट्ठ य रुप्पिसहहिमवे ॥ १३ ॥
 चउतीसवियट्ठेसु, विज्जुप्पहानिसठनीलवंतेसु;
 तह मालवंत-सुरगिरि, नव नव कूडाइं पत्तेयं ॥ १४ ॥

हिमसिहरिसु इक्कारस, इय इगसट्टीगिरीसु कूडाणं;
एगत्ते सव्वधणं, सय-चउरो सत्तसट्टी य ॥१५॥

चउ-सत्त-अठ-नवगे-गारसकूडेहिं गुणह जहसंखं;
सोलस-दुदु-गुणयालं, दुवे य सगसट्टि सय-चउरो ॥१६॥

चउतीसुं विजएसुं, उसुकूडा अट्ट मेरुजंबुम्मि;
अठ य देवकुराए, हरिकूड-हरिस्सहे सट्टी ॥ १७ ॥

मागह वरदाम पभा-स तित्थ विजयेसु एरवयभरहे;
चउतीसा तिहिं गुणिया, दुरुत्तरसयं तु तित्थाणं ॥१८॥

विज्जाहर-अभिओगिय, सेढीओ दुन्नि दुन्नि वेयहे;
इय चउगुण चउतीसा, छत्तीससयं तु सेढीणं ॥१९॥

चक्कीजेअव्वाइं, विजयाइं इत्थ हुंति चउतीसा;
महदह छप्पउमाई, कुरुसु दसगंति सोलसगं ॥ २० ॥

गंगा सिंधू रत्ता, रत्तवई चउ नईओ पत्तेयं;
चउदसहि सहस्सेहिं, समगं वच्चंति जलहिम्मि ॥२१॥

एवं अब्भितरिया, चउरो पुण अट्टवीससहस्सेहिं;
पुणरवि छप्पन्नेहिं, सहस्सेहिं जंति चउ सलिला ॥२२॥

कुरुमज्झे चउरासी-सहस्साइं तह य विजयसोलससु;
वत्तीसाण नईणं, चउदससहस्साइ पत्तेअं(यं) ॥२३॥

चउदससहस्सगुणिया, अडतीस नईओ विजयमज्झिंद्वा;
सीओयाए निवडं-ति तहय सीयाइं एमेव ॥२४॥

सीया सीओयावि य, बत्तीससहस्सपंचलरकेहिं;
सव्वे चउदसदरका, छप्पन्नसहस्स मेलविया ॥२५॥

छज्जोयणे सकोसे, गंगासिंधूण वित्थरो मूले;
दसगुणिओ पज्जते, इय दुदु गुणणेण सेसाणं ॥२६॥

जोयणसयमुच्चिद्धा, कणयमया सिहरिचुल्लहिमवंता;
रुप्पि महाहिमवंता, दुसउच्चा रुप्पकणयमया ॥२७॥

चत्तारि जोयणसए उच्चिद्धो निसढ नीलवंतो अ;
निसढो तवणिज्जमओ, वेरुलिओ नीलवंतगिरी ॥२८॥

सव्वेवि पव्वयवरा, समयरिक्तम्मि मंदरविहूणा;
धरणितले उवगाढा, उस्सेहचउत्थजायंमि ॥ २९ ॥

खंडाईगाहाहिं, दसहिं दारेहिं जंबुदीवस्स;
संघयणी सम्मत्ता, रइयां हरिभदसूरीहिं ॥ ३० ॥

“પુદ્ગલ સમૂહના આલંબનથી પ્રગટ થયેલી જીવની (અમુક અમુક પ્રકારની) જે શક્તિ તે પર્યાપ્તિ” એમ કહેવાય છે. હવે તે પર્યાપ્તિઓ (એટલે જીવની શક્તિઓ) નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકારની છે—

૧ આહાર પર્યાપ્તિ—આહાર યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી આહાર રૂપે બનાવી ખલ રસ રૂપે જૂદાં પાડવાની જે શક્તિ તે આહાર પર્યાપ્તિ. અહિં ગ્રહણ કરેલાં પુદ્ગલોમાંથી શરીરાદિ રચી શકાય એવાં પુદ્ગલો જુદાં પાડવાં તે રસ, અને શરીરાદિ રૂપે રચવાના ઉપયોગમાં ન આવે એવાં પુદ્ગલોને મળ-મૂત્ર આદિ રૂપે જૂદાં પાડવાં તે સ્તલ કહેવાય. આ શક્તિ જીવને ઉત્પત્તિસ્થાને આવતાં તૂર્ત પહેલે સમયેજ સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૨ શરીર પર્યાપ્તિ—રસ રૂપે જૂદા પાડેલ પુદ્ગલોમાંથી ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક રૂપ પોતે પોતાને યોગ્ય શરીર બનાવવાની જે શક્તિ તે શરીર પર્યાપ્તિ. અહિં જીવ ત્રસ પ્રાયોગ્ય ઔદારિક શરીર રચવાનો હોય તો ૧રસ-૨ધિર-૩માંસ-૪અસ્થિ-૫મેદ-૬મજ્જા-અને ૭વીર્ય એ સાત ધાતુઓ પણ બનાવે છે, નહિ-તર સાત ધાતુઓ બનાવ્યા વિના તે તે શરીર રચે છે. આ શક્તિ જીવને પહેલા અન્તર્મુહૂર્તમાં સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૩ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ—શરીર રૂપે રચાતા પુદ્ગલોમાંથી (અથવા રસમાંથી પણ) જે જે પુદ્ગલો ઇન્દ્રિય રૂપે બની શકે એવા હોય તે તે પુદ્ગલોને ઇન્દ્રિયો રૂપે બનાવવાની જે શક્તિ તે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ. આ શક્તિ ઔદાત શરીરની જીવને બીજા અન્તર્મુહૂર્તે અને શેષ (આહાર તથા વૈત) શરીરવાળા જીવને શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પહેલા સમયે સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે, અને વિષયગોધ કરવામાં પણ સમર્થ થાય છે.

૧ આહારનો પ્રથમ પરિણામ.

૨ હાડ

૩ ચરબી

૪ હાડમાંની મિજા (= હાડનો સાર ભાગ)

૪ શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે હવ શ્વાસો-
ચ્છવાસ ચોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી, શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે
ખતાવી, અવલંબન કરીને વિસર્જે (છોડે) તે શક્તિતંતું નામ શ્વા-
સોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ. આ શક્તિ ઔદાત શરીરવાળા હવેને ત્રીજા
અન્તર્મુહૂર્તમાં અને શેષ શરીરવાળા હવેને દ્વિતીય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ
થયા બાદ એક સમયમાં સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૫ ભાષા પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે હવ ભાષા ચોગ્ય પુદ્-
ગલવર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી, ભાષારૂપે ખતાવી (ઝોટલે તે પુદ્ગલો
વડે વ્યવહાર કરી), અવલંબીને વિસર્જે તે શક્તિતંતું નામ ભાષા-
પર્યાપ્તિ અથવા વચન પર્યાપ્તિ કહેવાય. આ શક્તિ ઔદારિક શરીર-
વાળા હવેને ચોથા અન્તર્મુહૂર્તમાં અને આહાત તથા વૈ શરીર-
વાળા હવેને ઉચ્છવાસ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ૧ સમયમાં સંપૂર્ણ
પ્રગટ થાય છે.

૬ મનપર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે હવ મનોચોગ્ય પુદ્ગલ-
વર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી, મનરૂપે ખતાવી, (ઝોટલે તે પુદ્ગલોવડે
વિષયચિંતન કરી) અવલંબીને વિસર્જે તે મનપર્યાપ્તિ કહેવાય.
આ શક્તિ ઔદાતશરીર હવેને પાંચમા અન્તર્મુહૂર્તે અને
શેષ શરીરવાળા હવેને વચનપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ૧ સમયમાં
સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

એ ૬ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે અધિક અધિક સૂક્ષ્મ પરિણા-
મવાળી છે. તથા એ પર્યાપ્તિઓના કારણથી હવ પર્યાપ્તિ
અને અપર્યાપ્તિ કહેવાય છે. ત્યાં જે હવને નેટલી પર્યાપ્તિઓની
ચોગ્યતા છે તે હવ તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે
એવો હોય તો ૧ લઘિપર્યાપ્તિ કહેવાય, અને તેટલી પર્યાપ્તિઓ
પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે એવો હોય તો ૨ લઘિ અપર્યાપ્તિ
કહેવાય. તથા જે હવને નેટલી પર્યાપ્તિઓની ચોગ્યતા છે તે હવ
તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી લે ત્યાર બાદ તે ૩ કરણપર્યાપ્તિ કહે-
વાય અને પૂર્ણ ન કરી હોય ત્યાં સુધી ૪ કરણઅપર્યાપ્તિ કહે-
ઇત્યાદિ સવિસ્તર સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ થયેલા નવતત્ત્વ પ્રકરણના અર્થ-
પ્રસંગે કહેવાય ગયું છે.

॥ (૨૦) કિમાહાર ૪ ॥

કિમ્ એટલે કંઈ દિશિનો (થી) અથવા કેટલી દિશિનો (થી) આહાર એટલે આહાર અથવા (આહાર એટલે) પુદ્ગલગ્રહણ કરે તે સંબંધિ નિયમ દર્શાવવો તે કિમાહાર કહેવાય. એનું બીજું નામ દિગાહાર (કંઈ વા કેટલી દિશિથી આહાર-ગ્રહણ કરે તે દિગાહાર) પણ કહેવાય. એ કિમાહાર ૧ ગ્રણુ દિશિનો, ૨ ચાર દિશિનો, ૩ પાંચ દિશિનો, અને ૪ છ દિશિનો એમ ચાર પ્રકારે છે. એના બે દિશિનો અને એક દિશિનો એવા ૨ ભેદ હોતા નથી કારણ કે એક બે દિશિથી પુદ્ગલગ્રહણ થતું નથી, પરંતુ કમીમાં કમી ૩ દિશિથી પુદ્ગલગ્રહણ થાય છે. એ ૪ પ્રકારનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

લોકાકાશની ચારે (સર્વ) બાજુ પર્યન્ત ભાગ (અથવા છેલ્લી સપાટી) છાડીને અંદરના ભાગમાં રહેલો સર્વ સંસારી જીવો ૪ દિશિ-ઉર્ધ્વ-અને અધઃ (૪ દિશિ-૧ ઉપર-૧ નીચે) એમ ૬ દિશિમાંથી પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે. જેમ ઉક્ળતા ઘીની કઠાઈમાં ઘીના અંદરના ભાગમાં રહેલો પુડલો અથવા પૂરી ઘીને ઉપરથી નીચેથી અને ચારે દિશાઓમાંથી ગ્રહણ કરે છે, અથવા જળથી ભરેલી કુંડીમાં જળની અંદર નાખેલો વાદળીનો કંકડો પાણીને છ એ દિશામાંથી ચસે છે, તેમ લોકાકાશના પર્યન્ત ભાગો છાડીને લોકની અંદર રહેલો જીવ પણ જ્યે દિશિથી આહાર ગ્રહણ કરે છે. આ છ દિશિનું આહારગ્રહણ સર્વ ત્રસ જીવોને અને ઘણા સ્થાયર જીવોને હોય છે.

તથા લોકાકાશમાં સર્વથી ઉપર અને સર્વથી નીચેના છેલ્લા ભાગમાં છેલ્લા પરિધિના સ્થાને જ્યાં લોકાકાશની ધાર અને ખૂણા પડે છે, ત્યાં વિદિશિઓને અનુસરીને ખૂણામાં રહેલો જીવ ૩ દિશિથી આહાર ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે તે સ્થાને ૧ અલોક તર-

૧ આ ૩-૪-૫ દિશિનો આહાર શિક્ષકને અને વિદ્યાર્થીને પણ મોટે કહેવાથી અથવા વાંચવાથી શીઘ્ર સમજાય તેવો નથી માટે લોકાકાશની આકૃતિની સ્થાપના ઉપરથી ધીરે ધીરે સમજીને સમજાવવો અથવા આટલુંજ સમજાવવું કે-લોકાકાશના અન્તે એવા પ્રકારનાં સ્થાન છે કે કોઈ

દંડપ્રકરણ (૨૦ સું કિમાહાર દ્વાર) (૩૫)

દની પડખેની દિશાનો, ૧ વિદિશિની સંમુખ દિશાનો, અને
૧ (નીચે રહેલા જીવને) નીચેની દિશાનો અથવા (ઉપર રહેલા
નથી, કારણ કે એ ત્રણ દિશાઓમાં અલોકકાશ આવેલો છે, અને
અલોકકાશમાં પુરુષ દ્રવ્ય છે નહિ.

તથા પૂર્વે રહેલી ૪ દિશાઓમાંની કેઇ પણ એક દિશાથી
પાછળ હીને (તે દિશાના પર્યંત ભાગને સ્પર્શ્યા વિના) રહ્યો
હોય તો તેવા જીવને ૪ દિશાનો આહાર હોય, એ દિશાથી પાછળ
પાછળ હીને રહ્યો હોય તો ૫ દિશાનો આહાર હોય છે, અને ત્રણ દિશાથી
પ્રમાણે ૭ એ દિશાનો આહાર હોય છે, અને ત્રણ દિશાથી

એ ૩-૪-૫ દિશાનો (ત્રણ પ્રકારનો) આહાર લોકના પર્યંત
ભાગે રહેલા એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે-કેઈ સૂક્ષ્મ
એકેન્દ્રિય જીવ લોકની સર્વથા નીચે અને છેલ્લા પરિધિ પાસેના પૂ-
ણમાં અગ્નિકોણને અનુસરીને-સ્પર્શીને રહ્યો હોય તો એક પડખે
આવેલી પૂર્વ દિશામાં, બીજે પડખે (સંમુખ) રહેલી દક્ષિણ દિશામાં
અને નીચેની અધોદિશામાં એ ૩ દિશામાં અલોક હોવાથી ૩
દિશાનો આહાર તે મળવાથી શેષ ૩ દિશાનો આહાર (ઉ-
ર્ધ્વનો પશ્ચિમનો અને ઉત્તરનો આહાર) ગ્રહણ કરે. તથા
એ જ જીવ ત્યાંથી સ્થૂળ પશ્ચિમ દિશા તરફ પાછળ હીને
રહે તો પૂર્વ દિશા ખુલ્લી થવાથી પૂર્વ દિશાનો આહાર મળતાં ૪
દિશાના આહારવાળો થાય. પુનઃ એ જીવ લોકની સર્વથા નીચે

સ્થાને ૩ દિશાએ અલોક સ્પર્શેલો છે, કોઈ સ્થાને ૨ દિશાએ અલોક
સ્પર્શેલો છે, અને કોઈ સ્થાને ૧ દિશાએ અલોક સ્પર્શેલો છે (અને
લોકની અદરના ભાગમાં અલોકની સ્પર્શના નથી) માટે તે તે સ્થાનમાં રહેલા
કેટલાક એકેન્દ્રિય જીવોને તે અલોક તરફની ૩ દિશામાંથી આહાર મળતો
નથી, કેટલાક જીવોને ૨ દિશામાંથી આહાર મળતો નથી અને કેટલાક
કેન્દ્રિય જીવોને ૧ દિશામાંથી આહાર મળતો નથી તે કારણથી ૩-૪-૫
દિશાનો આહાર હોય છે. અહિં એકેક દિશાના આહારનો વ્યાધાત ઠીક રીતે
સમજવતાં વિષય ધણે વધી નય એવો છે માટે ઉપર લખેલી ટુંક વિગત
અક્ષરશઃ સમજવામાં આવશેતો (એ વિગત) પણ સંપૂર્ણ છે.

રહ્યો છે તે સહેજ (એક આકાશ પ્રદેશ જેટલો પણ) ઉંચો ખસી આવે તો અધો દિશિ ખુલ્લી થવાથી અધોદિશિનો આહાર મળતાં ૫ દિશિના આહારવાળો થાય. પુનઃ એ જીવ સહેજ ઉત્તર તરફ હુટી જાય તો દક્ષિણ દિશા પણ ખુલ્લી થતાં ૬ દિશિના આહારવાળો થાય. એ પ્રમાણે યથાસંભવ સર્વસ્થાને વિચારવું, પરન્તુ ૩—૪—૫ દિશિના આહારમાં ગમે તે સ્થાને પણ લોકનો પર્યન્ત ભાગ જ અવશ્ય લક્ષ્યમાં રાખવો.

॥ (૨૧) સંજ્ઞા ૩ ॥

પૂર્વે ૪થા દ્વારમાં કહેલી આહાર-ભય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓ જૂદી છે, અને આ ૨૧ માં દ્વારમાં કહેવાતી સંજ્ઞાઓ પણ જૂદી છે. આ સંજ્ઞાઓ ૩ પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે—

૧ હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા-જેમાં વર્તમાન કાળના વિષયનું જ ચિંતન-ઉપયોગ-વિચાર હોય તે હેતુવાદો સંજ્ઞા કહેવાય. આ સંજ્ઞાવાળા જીવો વર્તમાન સમયે વર્તતા દુઃખની નિવૃત્તિનો અને સુખની પ્રવૃત્તિનો ઉપાય શોધે છે અને તે ઉપાય તૂર્ત અંગીકાર કરે છે, પછી તે ઉપાયથી ભૂતકાળમાં ભલે દુઃખ થયું હોય અથવા ભાવીકાળમાં દુઃખ થવાનું હોય તો પણ તે સંખ્યાધિ તેને ખ્યાલ હોતો જ નથી. આવા પ્રકારની સંજ્ઞા-મનોવિજ્ઞાન રહિત એવા અસંજ્ઞિ ત્રસ જીવોને (દ્વીં ત્રિં ચતું અને અસંં પંચેન્દ્રિયને) હોય છે, કારણ કે એ જીવો જે સ્થાને રહ્યા છે તે સ્થાને તેઓને અગ્નિ તાપ વિગેરેનો ઉપદ્રવ લાગે તો તૂર્તજ તેઓ ખસી જાય છે ખરા પરન્તુ ખસીને જે સ્થાને નિરાંત મેળવી છે તે સ્થાને તે અગ્નિ અથવા તાપ આવીને પુનઃ ઉપદ્રવ કરે એમ છે કે નહિ અથવા પહેલાં પણ આ સ્થાન ઉપદ્રવવાળું હતું કે નહિ ઈત્યાદિ આગળ પાછળનો વિચાર-ખ્યાલ કરી શકતા નથી, પરન્તુ કેવળ વર્તમાન સમયના સુખના જ ખ્યાલવાળા હોય છે, મારે એ અસંજ્ઞિઓ હેતુ સંજ્ઞાવાળા કહ્યા છે, કારણ કે એ જીવોને એવા પ્રકારની વિચારશક્તિવાળું મનોવિજ્ઞાન છે જ નહિ. [અહિં હેતુવાદ એટલે (ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ એજ) નિમિત્ત કારણનું ઉપદેશ એટલે કથન જેમાં છે તે હેતુવાદોપદેશિકી અને સંસમ્યક્ પ્રકારનું જ્ઞાન-જ્ઞાન તે સંજ્ઞા].

૨ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા—દીર્ઘકાલ એટલે ભૂતકાળ અને ભ-
વિષ્યકાળની વિચારશક્તિવાળી સંજ્ઞા તે દીર્ઘ ૦ સંજ્ઞા. આ સંજ્ઞા
મનોવિજ્ઞાનવાળા અથવા મનઃપર્યાસિવાળા સંજ્ઞા હોવાને સર્વત્ર
હોય છે. હોવાના સંજ્ઞા અને અસંજ્ઞા એ બે જ વારંવાર
આવે છે તે આ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી જ થયેલા છે, અર્થાત્ દીર્ઘ
કાલિકી સંજ્ઞાવાળા હોય તે સંજ્ઞા અને જો સંજ્ઞાથી રહિત હોય
તે અસંજ્ઞા કહેવાય. આ હોય ભૂતકાળમાં શું બન્યું હશે ? આ
કર્યું શું પરિણામ આપ્યું હશે ? તથા હવે આનું શું પરિણામ
આવશે ? અને હવે શું કરવું ? કદાચ દીર્ઘકાલનો વિચાર કરી પછી તે
કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ સંજ્ઞાનું બીજું નામ સંપ્રવારણ સંજ્ઞા છે.

૩ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા—અહિં દાદે એટલે સમ્યક્ત્વ
-સમ્યક્ દર્શન સંબંધિ વાદ=કથન તેના ઉપદેશ=અપેક્ષાવાળી અથવા
દૃષ્ટિવાદ એટલે શ્રુતજ્ઞાન તેના ઉપદેશ-કથનવાળી તે દૃષ્ટિવાદોપદે-
શિકી સંજ્ઞા. અર્થાત્ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમયુક્ત સમ્ય-
ક્ત્વવાળી સંજ્ઞા તે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોય અને તે સાથે
વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન (ના ક્ષયોપશમ) વાળો હોય અને તે સાથે
યથાશક્તિ હોયોપદેશની પ્રવૃત્તિવાળો (એટલે અહિંત આચરણનો
ત્યાગ કરનાર અનેહિંત આચરણની-કદ્યાણુ માર્ગની પ્રવૃત્તિવાળો)
હોય તેવા ઇશ્વર્ય હોય છે. એ સંજ્ઞા હોય છે, અને તે વિશેષતઃ કેટ-
લાક મનુષ્યોને હોય છે.

એ ૩ સંજ્ઞાઓમાં(ના) મુખ્ય વિષય ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અ-
નિષ્ટનો ત્યાગ છે અને તે પણ અનુક્રમે અધિક અધિક દરજ્જાનો છે,
કારણ કે હેતુવાદોપદેશમાં તે વર્તમાનકાલ વિષયિક છે, દીર્ઘ ૦ સંજ્ઞામાં
ત્રિકાલ વિષયિક છે અને તે બન્ને સંસારવિષયિક છે, ત્યારે ત્રીજી
સંજ્ઞામાં તેજ (ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ રૂપ) વિષય
મોક્ષમાર્ગાભિમુખી છે, માટે સર્વથી શ્રેષ્ઠ દરજ્જાવાળી ત્રીજી
સંજ્ઞા છે.

॥ (૨૨) ગતિ ॥

કયા દંડકનો જીવ મરણ પામી કયા કયા દંડકમાં જઈને ઉપજે
તે ગતિ. જેમ મનુષ્ય મરણ પામીને ૨૪ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે
તે મનુષ્યની ગતિ ૨૪ દંડકમાં ગણાય. ગતિ એટલે પરલવમાં ગમન.

॥ (૨૩) આગતિ ॥

કયા દંડકમાં કયા કયા દંડકના જીવો ઉત્પન્ન થાય ? તે સં-
બંધિ નિયમ દર્શાવવો તે આગતિ કહેવાય. જેમ અગ્નિકાય અને વાયુ-
કાય સિવાય ૨૨ દંડકના જીવો મરણ પામી મનુષ્ય ગતિમાં ઉપજી
શકે છે તો મનુષ્યદંડકની આગતિ ૨૨ દંડક ગણાય; એજ મનુષ્યની આ-
ગતિ કહેવાય. અહિં આગતિ એટલે (વિવક્ષિત દંડકમાં બીજા દંડ-
કોનું) આવવું એવો અર્થ છે.

॥ (૨૪) વેદ ૩ ॥

વેદ એટલે (વિષયકીડા સંબંધિ) અભિલાષ, તે ૩ પ્રકારનો
છે. ૧ સ્ત્રીવેદ, ૨ પુરુષ વેદ, અને ૩ નપુંસકવેદ. તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વ-
રૂપ આ પ્રમાણે—

૧ સ્ત્રીવેદ—પુરુષ પ્રત્યે વિષયકીડાનો અભિલાષ.

૨ પુરુષ વેદ—સ્ત્રી પ્રત્યે વિષયકીડાનો અભિલાષ.

૩ નપુંસક વેદ—સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય પ્રત્યે વિષયકીડાનો
અભિલાષ.

એ ૩ વેદમાં પુરુષ વેદ ઘાસના અગ્નિ સરખો શીઘ્ર
શાન્ત થનારો છે, સ્ત્રી વેદ છાણાના અગ્નિ સરખો કંધક વિલંબે
શાન્ત થાય છે અને નપુંસક વેદ તો નગરદાહ (બળેલા મોટા
નગરના અગ્નિ) સરખો શાન્ત થવો અશક્ય હોય છે અને
ઘણો ઉગ્ર હોય છે. અહિં જે જીવને જે વેદ હોય છે
તે જીવને તે લિંગ (બાહ્ય નિશાનીઓ) પણ હોય છે.
ત્યાં સાત ધાતુઓમાં જેને શુક્ર-વીર્ય ધાતુ હોય, શરીરની કર્કશતા
હોય, દૃઢતા હોય, પરાક્રમ (બળ), શિષ્ટ (પુરુષચિન્હ), અગ્નો-
ભતા (કોઈ કાર્યમાં ક્ષોભ-ગભરાટ ન પામે તે), ગંભીરપણું હોય,
દાઢી હોય, છાતી આદિ સ્થાનોમાં વાળ હોય, વૈર્ય હોય, ઇત્યાદિ
બાહ્ય લિંગો-લક્ષણો હોય તે પુરુષ લિંગ (પુરુષનાં ચિન્હ) કહેવાય. તથા
ચોનિ, સાત ધાતુમાં શુક્રને સ્થાને રૂધિર, શરીરની કોમળતા, મૂર્ખતા,
સ્તન, ચંચળતા, અવિચારીપણું, માયા (કપટ), અધીરતા, ઇત્યાદિ
લક્ષણો હોય તે સ્ત્રી લિંગ કહેવાય. તથા પુરુષનાં અને સ્ત્રીનાં
લક્ષણોનો ભાવાભાવ હોય (એટલે પુરુષપણાનાં કેટલાંક લક્ષણો

દંડપ્રકરણ (૨૫ મું અલ્પબહુલ્ય દ્વાર) (૩૬)

હોય અને કેટલાંક લક્ષણ ન હોય, તથા સ્ત્રીપણાનાં પણ કેટલાંક લક્ષણ હોય અને કેટલાંક લક્ષણ ન હોય, અથવા બેનાં મિશ્ર લક્ષણ હોય, જેમ ચોત્તી સ્તન હોય અને મૂછ પણ હોય ઇત્યાદિ હોવા છતાં સ્ત્રીના સ્ત્રી નપુંસક કહેવાય. શિશ્ન ઢાઢી અને મૂછ ચાલે ઇત્યાદિ સ્ત્રીને લાયક ઘણાં આચરણ હોય, કેટલાંક લક્ષણી બોલે કહેવાય. એ પ્રમાણે ૩ પ્રકારના વેદ તથા ૩ પ્રકારનાં લિંગ એ બન્નેનું પ્રયોજન આ પ્રકરણમાં છે.

॥ (૨૫) અલ્પબહુલ્ય ॥

કયા દંડકતા છવો કયા દંડક (ના છવો)થી હીન (ઓછા) અથવા વધારે છે તેનો નિયમ દર્શાવવો તે અલ્પબહુલ્ય કહેવાય. એ પ્રમાણે ૨૪ દ્વારેનો લાવાર્થ દર્શાવીતેહવે ૨૪ દંડકપદામાં અનુક્રમે તે ૨૪ દ્વાર હિતારવાની ગાથાઓનો પ્રારંભ થશે.

* આ પ્રકરણમાં જે જ્ઞાનદાર ૧૨ મું કહ્યું છે તે જ્ઞાનદારમાં પરંતુ ગ્રન્થકર્તાએ પોતેજ સ્વકૃત અવચૂરિમાં અલ્પબહુલ્ય વિના ૨૪ દ્વાર ગણ્યાં છે, તેમજ દીકાકર્તાએ પણ અલ્પબહુલ્ય રહિત ૨૪ દ્વાર ગણ્યાં છે તે પ્રમાણે આ અલ્પબહુલ્યને પણ દ્વાર તરીકે ગણીએ તો ૨૫ મું દ્વાર ગણાય છે. ગ્રન્થકર્તાએ તેમજ દીકાકારે પણ અલ્પબહુલ્યને ૨૫ મું દ્વાર કેમ ન ગણ્યું? એ પ્રશ્નનું સમાધાન એજ છે કે-લઘુ મંત્રહણી ૨૪ દ્વારોનાજ મંત્રહવાણી બે ગાથાઓ આ પ્રકરણમાં પ્રથમ ગ્રહણ કરેલી છે માટે આ પ્રકરણનાં દ્વાર તો ૨૪ જ છે અને અલ્પબહુલ્ય તો ઉપરથી વિશેષતા તરીકે કહ્યું છે માટે દ્વારમંત્રમાં અલ્પબહુલ્ય ગણતરી કરી નથી, તો પણ આ ગ્રંથમાં પર્યન્તે અલ્પબહુલ્ય કહેલું છે, એમ પ્રથમથી દર્શાવવા માટે અહિં ૨૫ માં દ્વાર રૂપે (અલ્પબહુલ્ય) દર્શાવ્યું છે.

॥ इति २४ द्वार वर्णनम् ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૨૪ દ્વારની પ્રાપ્તિ ॥

અવતરણ—પૂર્વે ૨૪ દંડકનાં નામ તથા ૨૪ દ્વારોનાં નામ કહીને હવે આ ગાથાથી પ્રારંભીને આગળની સર્વ ગાથાઓમાં તે ૨૪ દંડકોને વિષે ૨૪ દ્વારોની પ્રાપ્તિ કહેવારૂપ સિદ્ધાન્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે. ત્યાં પ્રથમ આ ગાથામાં ૨૪ દંડકોને વિષે પાંચ શરીરનું પહેલું દ્વાર અવતારાય છે.

ચઢ ગભ્મતિરિય વાઝસુ, મણુઆણં પંચ સેસ તિસરીરા
થાવરચઢગે દુહઓ, અંગુલઅસંખભાગતણૂ ॥૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

ચત્વારિ ગર્ભજતિર્યગ્વાયુષુ, મનુષ્યાણાં પંચ શેષેષુ ત્રીણિ શરીરાણિ
સ્થાવરચતુષ્કે દ્વિધા, અંગુલાઽસંખ્યેયભાગતનુઃ ॥ ૫ ॥

અન્ય સહિત પદચ્છેદ.

ગભ્મતિરિય વાઝસુ ચઢ, મણુઆણં પંચ સેસ તિ સરીરા
થાવર ચઢગે દુહઓ, અંગુલ અસંખભાગ તણૂ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—

ચઢ=ચાર શરીર

ગભ્મ=ગર્ભજ

તિરિય=તિર્યંચ

વાઝસુ=વાયુકાયને વિષે

મણુઆણં=મનુષ્યોને

પંચ=પાંચ

સેસ=શેષ (૨૧ દંડકોમાં)

તિ=ત્રણ

સરીરા=શરીર

થાવર=સ્થાવરનાં

ચઢગે=ચાર ભેદમાં

દુહઓ=બન્ને પ્રકારે

અંગુલ=અંગુલોનાં

અસંખભાગ=અસંખ્યાતમો ભાગ

તણૂ=શરીર છે.

ગાથાર્થ:—ગર્ભજ તિર્યંચ તથા વાયુકાયને વિષે ૪ શરીર છે, મનુષ્યોને ૫ શરીર છે અને બાકીના સર્વ દંડકને વિષે ૩ શરીર છે. ॥ ઇતિ ? શરીરદ્વાર ॥ અથ અવગાહના—તથા (વનસ્પતિ વિના)

દંડકપ્રકરણ (૧ શરીરદ્વારની પ્રાપ્તિ) (૪૧)

સ્થાવરતા ૪ ભેદને વિષે બન્ને પ્રકારે (જવન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી) અંગુલતા અસંખ્યાતમા લાગ જોઈતું શરીર છે. ॥ ૫ ॥

વિશેષાર્થ—હવે ૨૪ દંડકપદોમાં પહેલું શરીરદ્વાર ઉતારાય છે (સમજાવાય છે). ત્યાં જલચરોદિ પાંચ પ્રકારના ગર્ભજ તિર્યચોને તથા વાયુને ૧ ઔદારિક, ૨ વૈક્રિય, ૩ તૈજસ અને ૪ કાર્મણુ એ ચાર શરીર ઝોઘથી (અર્થે હવ આશ્રયિ સામાન્ય રીતે) જાણવાં. તથા મનુષ્યોને એ ઉપર કહેલાં ચાર અને એક આહારક શરીર મળી ૫ શરીર ઝોઘથી-સામાન્યથી જાણવાં, અને શેષ ૨૧ દંડક પદોમાં ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણુ અથવા વૈક્રિય-તૈજસ-કાર્મણુ એમ એ રીતે ૩ શરીર જાણવાં. એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકોમાં ત્રણ ચાર શરીર ચથારાંલવ અને ૫ શરીર ઝોઘથી અનેક હવ આશ્રયિ કહેાં.

૧ મનુષ્યને ૫
૨૧ શેષ દંડકમાં ૩
૨૪ દંડકમાં ૫ શરીરનું કોષ્ટક.

॥ એક હવને સમકાળે કેટલાં શરીર ? ॥

૧ તૈ૦ કા૦—૨ઔ૦ તૈ૦ કા૦—૩ઔ૦ તૈ૦ કા૦—૪ઔ૦ વૈ૦ તૈ૦

૧ સર્વ સંસારી હવોને પરલવમાં જતાં માર્ગમાં તૈ૦ કા૦ એ ૨ શરીરન સાથે (અનાદિ કાળથી સંગંધવાળાં) હોય છે માટે.
૨ (વૈક્રિયાદિ લબ્ધિ રહિત) સર્વ મનુષ્યોને અને તિર્યચોને સ્વ-લવમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ મરણુ પર્યન્ત એ ૩ શરીર હોય અને લબ્ધિ-વંતને પણ લબ્ધિ પ્રગટ કરી હોય તે સિવાયના શેષ સર્વ કાળમાં પણ એજ ૩ શરીર હોય.
૩ સ્વલવમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવ નારકાને મરણુ પર્યન્ત એ ૩ શ-રીર હોય.
૪ વૈક્રિય લબ્ધિ જોણે પ્રગટ કરી છે તેવા લબ્ધિવંત મનુષ્યોને તથા સંતિ પચેન્દ્રિય તિર્યચોને અને બાહર પર્યાપ્ત વાયુમાંના કેટલાક વાયુકાય હવોને તેટલા કાળ સુધી એ ૪ શરીર હોય (અને શેષ કાળે ઔ૦ તૈ૦ કા૦ એ ૩

કાં—^૫ ઔઠ આહાં તૈં કાં—એ પ્રમાણે એક રીતે ૨, બે રીતે ૩, અને બે રીતે ૪ શરીર સમકાળે હોય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु १ शरीरद्वारम् ॥

॥ ૨૪ દંડકોમાં ૨ અવગાહના દ્વાર ॥

એ પ્રમાણે આ પાંચમી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં પહેલું શરીર દ્વાર કહીને હવે બીજી અવગાહનાદ્વાર જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી એમ ૨ પ્રકારે કહેવાય છે. ત્યાં પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-અગ્નિકાય-અને વાયુકાય એ ૪ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) જીવોમાં જઘન્યથી (એટલે કે-મીમાં કંમી) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર હોય છે અને ઉત્કૃષ્ઠથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું પરન્તુ જઘન્ય શરીરથી અસંખ્ય ગુણ મહોટું શરીર હોય છે.

અહિં અવગાહનામાં અંગુલ તે શ્રી મહાવીરપ્રભુના અંગુલથી અર્ધપ્રમાણનું ઉત્સેધાંગુલ ગણાય છે. પુનઃ તે પ્રમાણ પ્રભુની અનામિકા અથવા તર્જની આંગળીની (હથેળીથી ઉપર રહેલી) બીજી પર્વ રેખાથી અર્ધ ગણવું. તે અંગુલનો અસંખ્યાતમા ભાગ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે માટે પૃથ્વીકાયાદિક ચારનું શરીર પણ એટલું સૂક્ષ્મ છે કે જે

૫ આહારક લબ્ધિવંત ઔદ્યપૂર્વધર મુનિએ આહારક શરીર રચ્યું હોય તે વખતે અન્તર્મુદ્ગર્ત સુધી એ ૪ શરીર હોય (અને શેષ કાળમાં ઔઠ તૈં કાં એ ૩ શરીર હોય).

અહિં દરેક સંસારી જીવને તૈં કાં એ ૨ શરીર તો અનાદિ કાળથી સંબંધવાળાં છે, ઔદ્યારિક શરીર મનુષ્ય તિર્યંચોને લવપ્રત્યયિક હોય છે, વૈક્રિય શરીર દેવ નારકને લવપ્રત્યયિક અને કેટલાક મનુષ્યોને, કેટલાક સંજ્ઞિ પંચેન્તિર્યંચોને તથા બાંપર્યાં વાયુમાંના કેટલાક વાયુ જીવોને લબ્ધિપ્રત્યયિક (અમુક વખતે રચી શકાય એવું) હોય છે, એમ લક્ષ્યમાં રાખી ઉપર લખેલો અર્થ વિચારવો.

પુનઃ આહારક અને વૈક્રિય એ બે લબ્ધિ જો કે સમકાળે એક મનુષ્યમાં હોઈ શકે છે પરન્તુ લબ્ધિ પ્રગટ કરતી વખતે તો સમકાળે કોઈ પણ એક જ (આહારક અથવા વૈક્રિય એ બેમાંનું એકજ) શરીર રચી શકાય છે માટે કોઈ પણ જીવને સમકાળે ૫ શરીર હોય નહિ.

દંડકપ્રકરણ (૨ અવગાહના દારની પ્રાપ્તિ) (૪૩)

પૃથ્વીકાયાદિકના ૧ શરીરને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રના સર્વોત્કૃષ્ટ કાચથી પણ નદેખી શકીએ તો ચક્ષુવડે દેખાયજ ક્યાંથી ! એનું સૂક્ષ્મ શરીર હોવા છતાં પણ જ્યારે તેમાં અસંખ્ય શરીરો ભેગાં થઈ એક પિંડરૂપ બને છે ત્યારે આપણે ચક્ષુથી પણ દેખી શકીએ છીએ માટે કાં-કરા રેતી પથ્થર આદિ જે પૃથ્વીકાયાદિ આપણે દેખીએ છીએ તે તેઓનું ૧ શરીર નથી પણ અસંખ્ય શરીરોનો પિંડ છે, અને તે દરેક એકેક શરીરમાં એકેક પૃથ્વીકાયાદિ છુપે રહ્યો છે એમ બાણનું.

એ પ્રમાણે ચાર પૃથ્વીકાયાદિકનું શરીર ઉત્કૃષ્ટથી પણ જોડે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું કહ્યું છે પરંતુ તે ઉપરથી સર્વેનું સરખું શરીર છે એમ નહિ, કારણ કે એ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ પરસ્પર નહાના મહોદાપણું હોય છે તે આ પ્રમાણે—

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિનું અદ્ય (નહાતું) ॥
સૂક્ષ્મ વાયુનું અસંખ્યગુણ (મહાતું) ॥
સૂક્ષ્મ અગ્નિનું ॥
સૂક્ષ્મ જળનું ॥
સૂક્ષ્મ પૃથ્વીનું ॥

બાદર અગ્નિનું અસંખ્ય ગુણ ॥
બાદર જળનું ॥
બાદર પૃથ્વીનું ॥
બાદર નિગોદનું ॥
બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિ ॥ (૧૦૦૦)
ચોજનથી અધિક.) ॥

અવતરણ—(પાંચમી ગાથામાં ૨૪ દંડકને વિષે પહેલું શરીર દ્વાર કહ્યું અને હવે આ છઠ્ઠી ગાથાથી ૬-૭-૮-૯-૧૦ સુધીની પ. ગાથાઓમાં બીજું અવગાહના દ્વાર કહેવાશે. ત્યાં પ્રથમ આ છઠ્ઠી ગાથામાં સર્વ દંડકને વિષે મૂળ શરીરની જથ્થા અવગાહના કેટલી? અને દેવના ૧૩ દંડકમાં તથા નારકના ૧ દંડકમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કેટલી? તે કહે છે—

સર્વેસિં પિ જહન્ના, સાહાવિય અંગુલસ્સસંસંસા ॥
ઉક્કોસ પળસયધણૂ, નેરઙ્ગયા સત્તહથ સુરા ॥૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

સર્વેષામપિ જઘન્યા, સ્વાભાવિકી અંગુલસ્યાસંખ્યેયાંશા
ઉત્કર્ષતઃ પંચશતધનુષ્કા નૈરયિકાઃ સપ્તહસ્તાઃ સુરાઃ ॥ ૬ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછેદ.

સર્વેસિં અપિ સાહાવિય જહન્ના અંગુલસ્સ અસંખંસા
નેરહ્યા ઉક્કોસ પળ સય ધનૂ સુરા સત્ત હત્થ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—

સર્વેસિં=સર્વ દંડકોની (માં)

અપિ=પણ

જહન્ના=જઘન્ય અવગાહના

સાહાવિય=સ્વાભાવિક (મૂળ
શરીર સંબંધિ)

અંગુલસ્સ=અંગુલનો

અસંખંસા=અસંખ્યાતમા

અંસો=ભાગ

ઉક્કોસ=ઉત્કૃષ્ટથી

પળસય=પાંચસો

ધનૂ=ધનુષ્ય

નેરહ્યા=નારક હવે

સત્ત=સાત

હત્થ=હાથ

સુરા=દેવો

ગાથાર્થ—સર્વે પણ દંડકોમાં (દંડકોની) સ્વાભાવિક શરીરની
(મૂળ શરીરની) જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમા ભાગ
છે. નારકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ છે અને દેવોની ઉત્કૃષ્ટ
અવગાહના ૭ હાથની છે. ॥ ૬ ॥

વિશેષાર્થઃ—પૂર્વે પાંચમી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં સ્થાવરના ૪
દંડકમાં જઘન્યથી (અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ) અંગુલના અસંખ્યા-
તમા ભાગની અવગાહના કહી તેથી હવે અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જઘન્ય અવગાહના એ ચાર
દંડકોમાં છે કે બીજા કોઈ દંડકમાં છે? ત્યાં આ છઠ્ઠી ગાથાના
પૂર્વાર્ધમાં તેનો ઉત્તર અપાય છે કે કેવળ ચાર દંડકોની જ જઘન્ય
અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે એમ નહિ
પરંતુ ચોવીશે દંડકોના સ્વાભાવિક શરીરની એટલે ભવ્યારણીય

દંડકપ્રકરણ (૨ અવગાહના દ્વારની પ્રાપ્તિ) (૪૫)

(જન્મસમયના) શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા લાગતી છે. અને તે દિપત્તિના પ્રથમ સમયે હોય છે.

પ્રશ્ન:—દિપત્તિના પ્રથમ સમયે સર્વ દંડકોને એટલી સૂક્ષ્મ અવગાહના કેવી રીતે હોય?

ઉત્તર:—પૂર્વ લવમાં ગમે તેટલા મોટા શરીરવાળો છવ પહુ જ્યારે મરણ પામી પરલવમાં દિપન્ત થાય છે ત્યારે ત્યાં દિપત્તિ સ્થાનમાં દિપન્ત થતી વખતે પ્રથમ ચોતાનો આત્મા અત્યંત સંકોચી, અંગુલના અસંખ્યાતમા લાગ જોડોડરી, કોયલામાં પડતા અગ્નિના તણખાની મારફત દિપત્તિ સ્થાનમાં દિપન્ત થાય છે, અને ત્યાર બાદ કોયલામાં પડેલો અગ્નિનો તણખો જેમ કોયલામાં ધીરે ધીરે ફેલાતો જાય તેમ તે છવ પહુ ત્યાં ધીરે ધીરે ચોતાનું શરીર મોટું બતાવતો જાય છે. એ પ્રમાણે હોવાથી દરેક છવ દિપત્તિ સ્થાનમાં દિપન્ત થતી વખતે અંગુલના અસંખ્યાતમા લાગ જોડોડરી સૂક્ષ્મ અવગાહનાવાળો (શરીરવાળો) હોય છે. ॥

૨૪ દંડકેષુ જન્મદેહસ્ય જઘન્યાવગાહના ॥

એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકપદમાં જઘન્ય અવગાહના કહીને હવે દિલ્દૃષ્ટ અવગાહના કહે છે. ત્યાં પ્રથમ ૪ સ્થાવરોની દિલ્દૃષ્ટ અવગાહના કહી છે અને અહિં નારકોની દિલ્દૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્ય (૪ હાથનો ૧ ધનુષ્ય છે તેથી ૨૦૦૦ હાથ એટલે ૦ ગાઉ) જોડોડરી તથા દેવોની દિલ્દૃષ્ટ અવગાહના ૭ હાથ પ્રમાણની છે. એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકોની અને દેવોની અવગાહના કહી પરન્તુ વિશેષતઃ બીજા ગ્રન્થોથી જાણવી.

* દેવ નારકોની વિશેષતઃ અવગાહનાનું કોષ્ટક આ પ્રમાણે—	
નારકોનું	જઘન્ય શરીર
૧ રત્નપ્રલામાં	૩ હાથ
૨ શર્કરાપ્રલામાં	૭૧૧ ધ૦ ૬ અં
૩ વાલુકા પ્રલામાં	૧૫૧૧ ધ૦ ૧૨ અં
૪ પંડ્રપ્રલામાં	૩૧૧ ધ૦
૫ ધૂમપ્રલામાં	૬૨૧૧ ધ૦
૬ તમઃપ્રલામાં	૧૨૫ ધ૦
૭ તમઃતમઃપ્રલામાં	૨૫૦ ધ૦
	દિલ્દૃષ્ટ શરીર
	૭૧૧ ધ૦ ૬ અંગુલ
	૧૫૧૧ ધ૦ ૧૨ ”
	૩૧૧ ધ૦
	૬૨૧૧ ધ૦
	૧૨૫ ધ૦
	૨૫૦ ધ૦
	૫૦૦ ધ૦

તથા દેવોનું શરીર જે ૭ હાથનું કહ્યું છે તે ભવનપાતના ૧૦ દંડક તથા વ્યન્તર અને જ્યોતિષીનો એકક દંડક મળી ૧૨ દંડકમાં સર્વ દેવોનું છે, અને ૧૩ મા વૈમાનિક દંડકમાં સૌધર્મ દેવલોક તથા ધ્યાન દેવલોક એ બે દેવલોકના સર્વ દેવ દેવીનું શરીર પણ ૭ હાથનું છે પરન્તુ તે ઉપરાન્તના સ્વર્ગોમાં શરીરનો જે તક્ષવત છે તે આ પ્રમાણે—

દેવોનું	જનન્ય શરીર	ઉત્કૃષ્ટ શરીર
૩-૪ કલ્પમાં	૬ હાથ	૭ હાથ
૫ મા કલ્પમાં	$૫\frac{૪}{૫}$,,	૬ ,,
૬ દ્વા ,,	૫ ,,	$૫\frac{૪}{૫}$,,
૭ મા ,,	$૪\frac{૧}{૫}$,,	૫ ,,
૮ મા ,,	૪ ,,	$૪\frac{૪}{૫}$,,
૯ મા ,,	$૩\frac{૩}{૫}$,,	૪ ,,
૧૦ મા ,,	$૩\frac{૨}{૫}$,,	$૩\frac{૩}{૫}$,,
૧૧ મા ,,	$૩\frac{૧}{૫}$,,	$૩\frac{૨}{૫}$,,
૧૨ મા ,,	૩ ,,	$૩\frac{૧}{૫}$,,
૧ લા ઐવેયકે	$૨\frac{૪}{૫}$	૩
૨ જા ,,	$૨\frac{૩}{૫}$	$૨\frac{૪}{૫}$
૩ જા ,,	$૨\frac{૨}{૫}$	$૨\frac{૩}{૫}$
૪ થા ,,	$૨\frac{૧}{૫}$	$૨\frac{૨}{૫}$
૫ મા ,,	$૨\frac{૪}{૫}$	$૨\frac{૧}{૫}$
૬ દ્વા ,,	$૨\frac{૩}{૫}$	$૨\frac{૪}{૫}$
૭ મા ,,	$૨\frac{૨}{૫}$	$૨\frac{૩}{૫}$
૮ મા ,,	$૨\frac{૧}{૫}$	$૨\frac{૨}{૫}$
૯ મા ,,	૨	$૨\frac{૧}{૫}$
૪ અનુત્તરે	૧	૨
૧ સર્વાર્થે	૧	૧

અહિં દેવ નારકાની જનન્ય અવગાહના ૧ હાથ અને ૩ હાથ વગેરે કહી છે તે સર્વ પર્યાપ્તિવડે પર્યાપ્ત થયેલા દેવ નારકની સંપૂર્ણ શરીર સંબંધિ જાણવી અને આ ફટ્ટી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સર્વ દંડકોની જનન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહી તે શરીરરચનાના પ્રારંભની અપેક્ષાએ છે માટે પરસ્પર વિરોધ ન જાણવો.

૬૩૬ પ્રકરણ (૨ અવગાહના દ્વારની પ્રાપ્તિ) (૪૭)

અવતરણ—પૂર્વે ૧૮ હંડકને વિષે ઉલ્કૃષ્ટ અવગાહના કહી અને હવે આ સાતમી ગાથામાં ગર્ભજ તિર્યચ, વનસ્પતિ, ગર્ભજ મનુષ્ય, ક્ષીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય એ ૫ હંડકને વિષે ઉલ્કૃષ્ટ અવગાહના કહેવાય છે.

ગર્ભતિરિ સહસ જોયણ, વણસ્સઈ અહિય જોયણસહસ્સં
નર તેઈંદિ તિગાઝ, વેઈંદિય જોયણે વાર ॥ ૭ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગર્ભજતિર્યચઃ સહસ્રયોજના, વનસ્પતિરધિકયોજનસહસ્રમ્
નરત્રીન્દ્રિયાસ્ત્રિગવ્યૂતા, ક્ષીન્દ્રિયા યોજનાનિ દ્વાદશ ॥ ૭ ॥

અન્યથ સહિત પદઃશ્લોક

ગર્ભ તિરિ સહસ જોયણ, વણસ્સઈ જોયણ સહસ્સં અહિય
નર તેઈંદિ તિ ગાઝ, વેઈંદિય વાર જોયણે ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—

ગર્ભ તિરિ=ગર્ભજ તિર્યચ
સહસ=હજાર
જોયણ=યોજન
વણસ્સઈ=વનસ્પતિ
અહિય=કંઈક અધિક
જોયણ=યોજન
સહસ્સં=હજાર

નર=(ગર્ભજ) મનુષ્ય
તેઈંદિ=ત્રીન્દ્રિય
તિ=તણ
ગાઝ=ગાઉ
વેઈંદિય=ક્ષીન્દ્રિય
જોયણે=યોજન
વાર=ખાર

સિદ્ધાન્તોમાં તથા પ્રકરણોમાં ઉલ્કૃષ્ટ અવગાહના સૌં ૪૦ માં ૭ હાથ
૩-૪ માં ૬ હાથ, ૫-૬ માં ૫ હાથ, ૭-૮ માં ૪ હાથ, ૯-૧૦-૧૧-૧૨ માં ૩ હાથ,
નવગ્રંથેયકમાં ૨ હાથ અને અનુત્તરમાં ૧ હાથ કહી છે તે ઉલ્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા
દેવોને એથી ન્યૂન ન હોવાની અપેક્ષાએ (વાસ્તવિક રીતે તો જનન્ય
સામાન્યતઃ કહી છે અને વસ્તુતઃ વિચારતાં ઉપર પ્રમાણેની જ નવન્ય
ઉલ્કૃષ્ટ અવગાહના પ્રકરણોમાં અને સિદ્ધાન્તોમાં આયુષ્યને અનુસારે કહી છે.

ગાથાર્થ:—ગર્ભજ તિર્યચની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧૦૦૦ યોજન છે, વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧૦૦૦ યોજનથી પણ કંઈક અધિક છે, ગર્ભજ મનુષ્યની તથા ત્રીન્દ્રિયની અવગાહના ૩ ગાઉની છે અને દ્વીન્દ્રિયની અવગાહના ૧૨ યોજન છે.

વિશેષાર્થ:—ગર્ભજ તિર્યચોનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર ૧૦૦૦ યોજન કહ્યું તે ૨૫ દ્વીપથી બહારના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં રહેનારા મહામત્સ્યોનું—જળચર જીવોનું છે. બાકીના તિર્યચોનું શરીર પ્રમાણ શાસ્ત્રમાં લિન્ન લિન્ન રીતે કહ્યું છે.

તથા વનસ્પતિનું શરીર ૧૦૦૦ યોજનથી કંઈક અધિક કહ્યું તે સમુદ્રોમાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણથી ૧૦૦૦ યોજન ઉંડાઇને સ્થાને (ગોતીર્થાદિ સ્થાનોમાં) કમળ વગેરે વનસ્પતિનું છે. સર્વે સમુદ્રો પ્રમાણાંગુલથી ૧૦૦૦ યોજન ઉંડા છે, તે સમુદ્રોમાં જે જે સ્થાને ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવાળી ૧૦૦૦ યોજનની ઉંડાઇ હોય ત્યાં જે જે કમળ વિગેરે વનસ્પતિ હોય તેજ ૧૦૦૦ યોજન અવગાહનાવાળી જાણવી, અને બીજે સ્થાને (ઐટલે એથી પણ અધિક ઉંડાઇમાં) કમળ વિગેરે વનસ્પતિઓ છે પરંતુ તે ખરી વનસ્પતિઓ નથી, કારણકે આકાર વનસ્પતિઓનો છે, અને જીવ પૃથ્વીકાય છે.

૧ અહિં તાત્પર્ય એ છે કે—સમુદ્રોની તથા નદીશ્વર દ્વીપની વાપિકાઓ વિગેરે જળાશયોની ઉંડાઈ પ્રમાણાંગુલથી ૧૦૦૦ યોજન છે. અને વનસ્પતિનું શરીર ઉત્સેધાંગુલ વડે ૧૦૦૦ યોજનથી અધિક છે, ઉત્સેધાંગુલ કરતાં પ્રમાણાંગુલનું માપ ઘણું મોટું છે તેથી વાપિકા અને સમુદ્રની ઉંડાઈ ઘણી થાય છે, તો ઘણા ઉંડા જળાશયોમાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણથી ૧૦૦૦ યોજન રૂપ અદ્ય પ્રમાણવાળી વનસ્પતિ કેવી રીતે રહે ? તેના સમાધાન તરીકે જાણવાનું એજ છે કે—ઘણી ઉંડાઈવાળા જળાશયોમાં પણ કાઈ કાઈ સ્થાને ગોતીર્થ જેવાં (તળાવની પેઠે અનુક્રમે અધિક અધિક ઉંડાઈવાળાં ઢાળ પડતાં) સ્થાનો હોય છે, તેવાં સ્થાનોમાં જ્યાં જ્યાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવાળી હળર યોજન જેટલી ઉંડાઇ (અદ્ય ઉંડાઇ) હોય ત્યાં ત્યાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણથી ૧૦૦૦ યોજન ઉંડાઈવાળી કમળ આદિ વનસ્પતિઓ હોઈ શકે છે, તેમાં જળની અંદરની ભૂમીથી (તળથી) ઉપરની સપાટી સુધીમાં કમળની નાળ ૧૦૦૦ યોજન ઉંચી—દીર્ઘ છે, અને જળની સપાટીથી કમળનું પુષ્પ જેટલું ઉંચું રહે છે તેટલી આધરતા તે ૧૦૦૦ યોજનથી ઉપરાન્ત જાણવી.

દંડક પ્રકરણ (૨ અવગાહના દ્વારા)

તથા મનુષ્યોનું શરીર ૩ ગાઉનું કહ્યું તે દેવકુંડ અને ઉત્તરકુંડ ૫-
યુગલિક મનુષ્યોનું જાણવું કે જેઓ ૩ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા
પણ છે. બીજા મનુષ્યોનું શરીર પ્રમાણ તેથી ન્યૂન ન્યૂન જાણવું.
તથા ત્રીન્દ્રિયનું ૩ ગાઉનું અને દીન્દ્રિયનું ૧૨ યોજન શરીર-
પ્રમાણ કહ્યું તે ૨૫ દ્વીપથી બહારના દ્વીપ સમુદ્રોમાં ઉત્પન્ન થતા
કોડ યોજન વિગેરે ત્રીન્દ્રિયો ૩ ગાઉ જેવડા અને પ્રાયઃ ૨ અનેક
દીન્દ્રિયો ૧૨ યોજન જેવડા શરીરવાળા છે તેમનું જાણવું.

અવતરણ—પૂર્વે ૨૩ દંડકોની અવગાહના કહીને હવે આ
ગાથામાં બાકી રહેલા ૧ ચતુરિન્દ્રિય દંડકની અવગાહના કહે છે.
પુનઃ (એ ૨૪ દંડકમાં જે અવગાહના કહી તે મૂળ (જન્મ) શરીર
મોટેજ " ૧૦૦૦ યોજનથી અધિક " વનસ્પતિપ્રમાણ કહ્યું છે. એ ઉત્સેધા-
ગુણથી ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણવાળા ઉચાઈમાં વનસ્પતિઢાચિક કમળો
વિગેરે છે અને પૃથ્વીઢાચિક કમળો વિગેરે પણ સંભવે છે, અને તેથી અધિક
ઉંચાઈમાં જે કમળો વિગેરે છે તે દેવળ પૃથ્વીઢાચિક ન છે, તે યાવત
સર્વોત્કૃષ્ટ ઉચાઈવાળા પણ પૃથ્વીઢાચિક વનસ્પતિના આકાર સમુદ્રની સપાટીને
શોભા આપતા રહેલા હોય છે.
અહિં ઉત્સેધાંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ તથા આત્માંગુલ એમ ૩ પ્રકારના
અંગુલનું માપ જૈન સિદ્ધાન્તની શૈલીવાળું છે તે બીજા ગ્રન્થોથી જાણવા
યોગ્ય છે.

તથા વનસ્પતિની એ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જળાશયોમાં જ હોય પરંતુ સ્થળ
ઉપર નહિ, તેમજ કમળ આદિ (કમળ-કુહળા વિગેરે) વનસ્પતિઓની ઉત્કૃષ્ટ
અવગાહના હોય પરંતુ આગ્રદક્ષ આદિકની નહિ, એમ વિશેષતઃ જાણવું.
અન્તર્મુદ્ધર્ત આયુષ્યવાળા, અને ઉત્પન્ન થતાં જ શીઘ્ર ૧૨ યોજન
જેવડા શરીરવાળા થઈ તુર્ત મરણ પામતાં પૃથ્વીમાં તેવડો મોટો ખાડો
પડી જવાથી ચક્રવર્તિના સૈન્યને પણ જમીનમાં ગરકાવી દેનારા આસાલિક
જાતિના સર્પને શાસ્ત્રમાં (ઉરપરિસર્પ તિગ્ધચેન્દ્રિય અને મતાન્તરે)
દીન્દ્રિય પણ કહ્યા છે, તો તે અપેક્ષાએ મહા દેહવાળા દીન્દ્રિયો ૨૫
દ્વીપમાં પણ સંભવે તે અપેક્ષાએ " પ્રાયઃ " કહ્યું છે.

સંબંધિ કહી છે, અને હવે આ ગાથાથી ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની પણ અવગાહના જે જે દંડકોમાં સંભવે તે તે દંડકોમાં કહેવાની છે ત્યાં) આ ગાથામાં પ્રથમ ઉત્તર વૈક્રિયની જઘન્ય અવગાહના કહેવાય છે.

જોયણમેગં ચરિરિ-દિદેહ મુચ્ચત્તણં સુણ મણિયં
વેડવિવયદેહં પુણ, અંગુલસંખંસમારંમે ॥ ૮ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

યોજનમેકં ચતુરિન્દ્રિયદેહોચ્ચત્ત્વં શ્રુતે મણિતં
વૈક્રિયદેહઃ પુનરંગુલસંખ્યેયાંશ આરંમે ॥ ૮ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછંદ

સુણ ચરિરિદિ દેહં ઉચ્ચત્તણં એગં જોયણં મણિયં
પુણ વેડવિવય દેહં આરંમે અંગુલ સંખ અંસં ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—

જોયણં=યોજન

એગં=એક

ચરિરિદિ=ચતુરિન્દ્રિયના

દેહં=શરીરનું

ઉચ્ચત્તણં=ઉચ્ચપાણું

સુણ=સૂત્રમાં, સિદ્ધાન્તમાં

મણિયં=કહ્યું છે

વેડવિવય=વૈક્રિય

દેહં=શરીર

પુણ=વળી

અંગુલ=અંગુલના

સંખ=સંખ્યાતમા

અંસં=અંશ, ભાગ

આરંમે=પ્રારંભ

ગાથાર્થ—સિદ્ધાન્તમાં ચતુરિન્દ્રિયના શરીરની ઉચ્ચાર્થ ૧ યોજન કહી છે. વળી વૈક્રિય શરીર પ્રારંભમાં અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે ॥ ૮ ॥

વિશેષાર્થ—ચતુરિન્દ્રિય હોવાનું શરીર ૧ યોજન પ્રમાણ કહ્યું તે મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર રહેલા દ્વીપ સમુદ્રોમાંના ભ્રમર વિગેરેનું જાણવું, અને ભ્રમરાદિકોની એ અવગાહનાએ સિદ્ધાન્તમાં કહી છે. એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકોમાં જન્મશરીર સંબંધિ જઘન્ય અને

દંડક પ્રકરણ (૨ અવગાહના દ્વારની પ્રાપ્તિ.) (૫૧).

ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારની અવગાહના કહી, અને હવે ઉત્તરદેહ-ઉત્તર
વૈકિય શરીર સંબંધિ અવગાહના કહેવાય છે. ॥ ૨૪ દંડકમાં ૧૨૪ દંડક-
કેષુ જન્મદેહસ્યોત્કૃષ્ટાવગાહના ॥

૪ પૃથ્વીકાયાદિની	જઘન્ય અવગાહના	ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના
૧ નારક	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો લાગ	અંગુલનો અસં- ખ્યાતમો લાગ
૧૩ દેવદંડકોમાં	"	૫૦૦ ધનુષ
૧ ગૌ તિર્યચ	"	૭ હાથ
૧ વતસપતિ	"	૧૦૦૦ ચોજન
	"	૧૦૦૦ ચોજનથી
	"	કિંચિત્ અધિક
	"	૩ ગાઉ
	"	૧૨ ચોજન
	"	૧ ચોજન

૨ મનુષ્ય-ત્રીન્દ્રિય
૧ ક્ષીન્દ્રિય
૧ ચતુરિન્દ્રિય
૨૪

॥ દંડકપદોમાં ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના ।
જે જે દંડકપદોમાં વૈકિયલગ્નિય પૂર્વે જણાવી છે તે તે દંડક-
પદોમાંના જીવો જ્યારે જ્યારે વૈકિય શરીરની રચનાનો પ્રારંભ કરે
ત્યારે પ્રારંભમાં અંગુલના સંખ્યાતમા લાગ જેવડું નહાતું વૈકિય શરીર
બને છે, ત્યાર બાદ તે શરીર વધતું વધતું ચાલત (મનુષ્યનું શરીર)
કંઈક અધિક ૧ લાખ ચોજન મુધીનું પણ થઈ જાય છે પરંતુ પ્રારં-
ભમાં તે તેટલુંજ નહાતું બને છે. અહિં જણવાતું એ છે કે જન્મ
શરીરની રચના સમયે પ્રારંભમાં તે જન્મ શરીર (=મૂળ શરીર)
અંગુલના અસંખ્યાતમા લાગ પ્રમાણુ જેટલું નહાતું બને છે,
અને આ ઉત્તર દેહ પ્રારંભમાં અંગુલના સંખ્યાતમા લાગ પ્રમાણુ
નહાતો બને છે.
અપવાદ—ઉપર કહેલા ઉત્તર વૈકિયના પ્રારંભમાં જે અંગુલના
સંખ્યાતમા લાગની અવગાહના કહી તે ગર્ભજ તિર્યચ બને

મનુષ્ય તથા દેવ નારકની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ વાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરની રચના કરે છે ત્યારે તેનું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર તે પ્રારંભમાં પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું જ હોય છે. કારણ કે વાયુકાયનું કોઈ પણ શરીર ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું જ છે.

અવતરણ—પૂર્વે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના કહી છે, અને હવે આ ૯ મી ગાથામાં જે દંડકોને ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હોય તેટલી કહે છે.

દેવ નર અહિયલરકં, તિરિયાણં નવ ચ જોયણસયાઈ
દુગુણં તુ નારયાણં, ઋણિયં વેડવિયસરીરં ॥ ૯ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

દેવનરાણામધિકલક્ષં, તિરશ્ચાં નવ ચ યોજનશતાનિ
દ્વિગુણં તુ નારકાણાં ભણિતં વૈક્રિયશરીરમ્ ॥ ૯ ॥

અન્ય સહિત પદચ્છેદ

દેવ નર લરકં અહિય, ચ તિરિયાણં નવ સયાઈ જોયણ
તુ નારયાણં વેડવિય સરીરં દુગુણં ભણિયં ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—

દેવ=દેવોનું
નર=મનુષ્યોનું
અહિય=કંઈક અધિક
લરકં=૧ લાખ (યોજન)
તિરિયાણં=તિર્યંચોનું
નવ=નવ
ચ=અર્થાત્
જોયણ=યોજન

સયાઈ=સેા
દુગુણં=દ્વિગુણ, બમણું
તુ=અર્થાત્, અને, તે
નારયાણં=નારકોનું
ભણિયં=કહું છે
વેડવિય=વૈક્રિય (ઉત્તર વૈક્રિય)
સરીરં=શરીર

દંડક પ્રકરણ (૨ અવગાહના દારની પ્રાપ્તિ. / (૫૩)

ગાયાર્થ—દેવોતું (ઉત્તર વૈક્રિય શરીર) ૧લાખ યોજન અને મનુ-
ષ્યતું તેથી કંઈક અધિક હોય છે, તિર્થચોતું (૭૦ વૈં શરીર) ૯૦૦
યોજન હોય છે, અને નારકોતું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર તો (ચોતાના
જન્મ શરીરથી) દ્વિગુણ કહું છે (અહિં વાગુકાયના ૭૦ વૈંની
અવગાહના પણ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ જાણવી). ॥ ૯ ॥

વિશેષાર્થ:—હવે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની ઉલ્લેખ અવગાહના દેવને
સંપૂર્ણ * ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે, અને મનુષ્યને કિંચિત્ અધિક
૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે. અહિં કિંચિત્ અધિકતા તે ૪ અંગુલ
પ્રમાણ જાણવી, કારણ કે દેવતું ઉત્તરવૈક્રિય અને મનુષ્યતું વૈક્રિયશરીર
શીર્ષ ભાગે તો સરખું રહે છે (એટલે બન્નેનાં મસ્તક સરખી
સપાટીએ આવી રહે છે) પરંતુ મનુષ્ય જમીનને સ્પર્શીને ઉભો રહે
છે, અને દેવ તો જમીનથી ૪ અંગુલ અંધર રહે છે જેથી નીચેના
ભાગમાં મનુષ્યતું શરીર ૪ અંગુલ અધિક છે, અને દેવતું શરીર
મનુષ્યથી ૪ અંગુલ ન્યૂન પરંતુ સંપૂર્ણ ૧ લાખ યોજનતું હોય છે.
એ પ્રમાણે દેવથી મનુષ્યની વૈક્રિયરચના ૪ અંગુલ અધિક
જાણવી. આવું મહાત્ વૈક્રિય શરીર શ્રી વિષ્ણુકુમાર મુનિએ વર્ષા-
કાળમાં એક સ્થાને સ્થિર રહેલા મુનિ મહાત્માઓને ધર્મદ્વેષથી
દશનિકાલની ખોટી સજા-શિક્ષા દરમાવનાર અને ક્રોધ પણ
મુલેહ નહિ ધૃવ્યનાર મહાપાપી નમુચી પ્રધાનને હણવા માટે શ્રી
મુનિમુખત સ્વામિના શાસનમાં બનાવ્યું હતું. અહિં ત્રૈવેયક અને
અનુતર દેવો ઉત્તર વૈક્રિય શરીર રચતા નથી, શેષ સર્વે દેવો ૭૦
વક્રિયની રચના કરે છે. તથા લગ્નિવાંળા ગર્ભજ તિર્થચો ઉલ્લેખથી
૯૦૦ યોજન જેટલું ઉત્તરવૈક્રિય શરીર રચે છે, અને નારકો ચોતાના
જન્મ શરીરથી (મૂળ શરીરથી) દ્વિગુણ (અમલું) વૈક્રિય શરીર
રચે છે, જેથી સાતમો પૃથ્વીના નારકો ૧૦૦૦ ધનુષ (એટલે ૦૫
ગાઉ) જેવડું નવું શરીર બનાવે છે, અને રત્નપ્રલાના નારકો ૧પા
ધનુષ ૧૨ અંગુલ જેટલું રચે છે. ધત્યાદિ રીતે શેષ પૃથ્વીના નાર-
કોતું જઘન્ય ૭૦૦૦ શરીર તથા ઉલ્લેખ ઉત્તરવૈક્રિય શરીર વિચારવું.

* દંડકૃતિમાં કિંચિત્ અધિક ૧ લાખ યોજનની વૈક્રિયરચના દેવોને
અને મનુષ્યને બન્નેને કહી છે, પરંતુ સિદ્ધાન્તોમાં તો ઉપર પ્રમાણે છે.

॥ ૨૪ દંડકમાં ઉત્તરવૈકિયની અવગાહના ॥

૧ વાયુકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.	અંગુલનો અસંખ્યા- તમે ભાગ.
૧૩ દેવ દંડકમાં	અંગુલનો સંખ્યા- તમે ભાગ.	૧ ભાગ યોજન
૧ ગો મનુષ્યમાં	"	૧ ભાગ યોજનથી કિંચિત્ અધિક.
૧ ગો તિર્યચમાં	"	૮૦૦ યોજન
૧ નારકમાં	"	જન્મદેહથી દ્વિગુણ- (૧૦૦૦ ધનુષ.)
શેષ ૭ માં	"	૭૦ વૈં નથી.

॥ इति २४ दंडकेषूत्तरदेहस्य उत्कृष्टावगाहना ॥

અવતરણ—પૂર્વે ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના ૧૬ (૧૭) દંડ-
કમાં જે રીતે સંભવે છે તે રીતે કહ્યા બાદ હવે આ ગાથામાં તે
ઉત્તરવૈકિય શરીરની રચના કેટલા કાળ સુધી થકી રહે તે કહે છે.

अंतमुहुत्तं निरण, मुहुत्त चत्तारि तिरिय-मणुएसु
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा-कालो ॥१०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अन्तमुहूर्त्तं नैरयिके, मुहूर्त्ताश्चत्वारि तिर्यग्मनुजेषु
देवेष्वर्धमास; उत्कृष्टो विकुर्वणाकालः ॥ १० ॥

અન્ય સહિત ૫૬૨૭૬

निरण अंतमुहुत्तं तिरिय मणुएसु चत्तारि मुहुत्त
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा कालो ॥१०॥

શબ્દાર્થ:—

अंतमुहुत्तं=अन्तमुहूर्त्तं
निरण=નારક જીવોમાં
मुहुत्त=મુહૂર્ત (૨ ઘડી)
चत्तारि=ચાર
तिरिय=તિર્યચ
मणुएसु=મનુષ્યોમાં

देवेसु=દેવોમાં
अद्धमासो=અર્ધમાસ, ૧૫ દિવસ
उक्कोस=ઉત્કૃષ્ટ
विउव्वणा=વિકુર્વણાનો
कालो=કાળ

દંડક પ્રકરણ (ઉત્તર વૈક્રિયનો કાળ.) (૫૫)

ગાથાર્થ:—નારક જીવોમાં (વિકુર્વણ કાળ) અન્તર્મુહૂર્ત પ્ર-
માણુ તિથિયા તથા મનુષ્યોમાં *૪ મુહૂર્તનો, અને દેવોમાં
અન્તર્મુહૂર્ત) હાતે અવગાહના દ્વાર ॥ ૧૦ ॥

વિશેષાર્થ:—ભાવાર્થ મુગમ છે. વિશેષમાં એક કે એ કહેલો
કાળ વ્યતીત થયે તે શરીર સ્વતઃ વિલય પામી જાય છે, અને તે
પહેલાં જો તે શરીરની જરૂર ન હોય તો બુદ્ધિપૂર્વક સંહારણ પણ
કરવું પડે છે. વાયુકાયમાં તો રચના અને વિલય બન્ને સ્વતઃ પ્રવર્તે છે.

દંડકપદ્ધતમાં ઔદારિકની, મૂળ વૈક્રિયની અને ઉત્તર વૈક્રિયની
અવગાહના તથા ઉત્તર વૈક્રિયનો કાળ અને તે ૩૦ શરીરની અવગા-
હના કહી નથી તે આ પ્રમાણે છે.

ઉત્તરવૈક્રિયવત અંગુલનો અવગાહના પ્રારંભ સમયે પણ
૧ હસ્ત પ્રમાણુ કહી છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સંપૂર્ણ ૧ હસ્ત
પ્રમાણુ છે, તથા કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત
આત્મપ્રદેશો ઔદાતમાં પ્રવેશે છે. તથા તે ૩૦ કાળની અવગાહના
જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ એટલે સૂક્ષ્મવતસ્પતિનાં
અવગાહના સાધિક ૧ લાખ